

ՊՆՏՐՈՒԹԻՒՆ

ԱՄՍ

ԿՐԳԻՅՈՒՆ

ՍՏՆՈՒՄ ԵՎ ԳՆԱՆՆԵՐ

Կ. ՏՐԱԳՈՒԹԻՒՆ

Ի ՏՐԱԳՈՒՄ

ԱՐԵՎԵՐԿԱՆԵ Կ. ՏՐԱԳՈՒՄ

ՍՏՆՈՒՄ ԵՎ ԳՆԱՆՆԵՐ

ԿՐԳԻՅՈՒՆ

1899

ՀԱՄԱՌՕՏ

ՊԱՏՄՈՒԹԻԻՆ

ԿԱՄ

ՈՒՂԵՅՈՅՅ

ՍՐԲԱԶԱՆ ՏԵՂԵԱՅ

1880

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
CHICAGO, ILLINOIS

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
CHICAGO, ILLINOIS

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
CHICAGO, ILLINOIS

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
CHICAGO, ILLINOIS

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
CHICAGO, ILLINOIS

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
CHICAGO, ILLINOIS

206.5

Հ-20 ՀԱՄԱՌՈՑ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

A 7
9606

ԿԱՄ

ՈՒՂԵՑՈՅՑ

ՍՐԲԱԶԱՆ ՏԵՂԵԱՅ

Գ. ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ Ս. ԷԶՄԻԱՄՆԻ

Տ. Տ. ՄԱԿԱՐԱՅ

ՎԵՀԱՓԱՌ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՅ

Ի ՊԱՏՐԻԱՐԿՈՒԹԵԱՆ Ս. ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ

Տ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ

ՍՐԲԱԶԱՆ ԱՐԲ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ

ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ Ս. ԱԹՈՌՈՅՍ

ՍՐԲՈՅ ՅԱԿՈՎԲԵԱՆՅ

ՏԵՐՈՒՍԱՂԷՄ

1888

Հ Բ Ա Մ Ա Ն Ա Ի
Տ Ն Օ Ր Է Ն Խ Ո Ր Հ Բ Դ Ո Յ
Ս . Ա Ք Ո Ռ Ո Յ Ս

Ներկայ հրատարակութիւնը — ՀԱՄԱՌՈՑ ՊԱՏ. ԽՈՒԹԻՒՆ կամ ՈՒՂԵՏՈՅՑ Ս. ՏԵՂԵԱՆ — կը պարու- նակէ իւր մէջ տեղագրական և պատմական ծա- նոթութիւնք հին ու նոր յիշատակաց և անցից, որոնք քաղուած են համազգի և ասորագի յիշա- տակարաններէ և խնամալ կարգաւորուած 'ի հըմ- տութիւն բարեպաշտ ուխտաւորաց և ամեն հար- ցասէր ընթերցողաց : Հետեւապէս : կենդանի առաջնորդ մ'է սա : որով կարէ ընթերցողն : թէ անձամբ և թէ մտօք : շրջագայիլ Պաղեստինի մէջ և գոհացուցիչ տեղեկութիւններ ստանալ ամեն տեղեաց : հասութեանց և արգաց սեպհականու- թեանց վրայ :

Արդ՝ այսպիսի մի երկատիրութիւն ընթե- ռանք ուխտաւորաց կարի բողձալի վնեւուն ա- պացոյց կրնայ համարուիլ կրկին տպագրութեանց տպառուիք և ներկայ Գ. Տպագրութիւնը :

Հ Ա Մ Ա Ռ Օ Տ

Պ Ա Տ Ա Ռ ՈՒ Թ Ի Ի Ն

Կ Ա Մ

ՈՒ Ղ Ե Ց Ո Յ Յ

Ս Ր Բ Ա Ջ Ա Ն Տ Ե Ղ Ե Ա Յ

Ռ. խոտաւորք ի Յոպպէ ,

էս. ա. դեւորութիանն ցոցա դէպ ի Ռեմիէ :

ԻՍՈՒՐԲ ԵՐՈՒՍԱՊԷՄ՝ ՈՒՍՈՒԹԻ ԵԿՊՂ
ՍԵՐՈՆՆԱԿԱՆՆ Ե ՔԱՐԵՍՊԱՇՈՒ ՈՒՍՈՒՍ
ԼՈՐՐԻՆ , ՈՐՔ ԾՈՒԼԱՅԻՆ ՃԱՆՆԱՍՊԱՐՀՈՐ
ՂՈՒԹԵՎՈՒՐ ԿՂՆԵՆ ԻՐԵՆԳ ՈՂԵՂՐ
ՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ , ՍԱՐՍԱՒՈՐ ԵՆ ՆՈՒ
ԵՒ ԱՌԱՋ ՅՈՍՊԱԿԷ ՔԱՂԱՔԻՆ ԵՂՆԵԼ
Ե ԱՍՊԱ ՄԵԿՆԻԿ ԴԷՍ Ի ՍՈՒՐԲ ԵՐՈՒ
ՍԱՊԷՄ :

ԹԷԵՒ ՔԱՂԱՔԻՆ ՄԷՂ ԹԷ՛ ՃԱՆՆԱ
ՍՊԱՐՀՈՐԴԱԿ ԵՒ ԹԷ՛ ՄԱՆՆԱՒՈՐԱԿ

համար բնակութեան արժանի պան-
դոկք և օթեւանք կը գտնուին, սո-
կայն իւրաքանչիւր ազգաց տէրու,
նախան ուխտաւորքն ՚ի բնէ անա-
լուստ ստիտութեան՝ կ'իջեւանեն
բնոց Ազգային վանքերուն մէջ, որոց
հանգստութեանը համար ըստ ամե-
նայնի խնամք և ջանք կը լինին վան-
քերու միաբանից կողմէ :

Այս քաղաքն որ ընդհանրապէս
Եաֆա եւ կամ Յոսպէ կը կոչուի,
որ երբեմն ճաֆ և ճափ անուանուի ալ
յիշուած է, աշխարհիս հին քաղաք-
ներէն մին կը համարուի, և Ս. Գրոց
ու Ազգաց Պատմութեան մէջ նշա-
նաւոր տեղ մը կը գրուէ :

Աւանդութեամբ կ'ըսուի թէ՛ Նոյ
նահապետն Աստուծոյ հրամանա-
իւր Տապանը այս քաղաքին մէջ չի-
նեց, և Ջրհեղեղի ժամանակ քաղա-
քըն քանդուած լինելով՝ Նոյի Յա-
բէթ որդւոյն ձեռք վերստին չի-
նուելով նորա անունը ստացած է :

Յովնան Տարգարէ Տիրոջը ձեռ-

քէն խոյս տալու համար, որ իրեն
 ըպատուիրէր Ահնուէ երթալ քա-
 տղելու համար, այս քաղաքն եկաւ,
 արկէ նաւ մտաւ փախչելու համար
 ի Թարսիս. Յ. 4. Ա. 3.

Տիրոսի Քիրամ թագաւորն Վի-
 բանանու լեռնէն կտրել տուած փայ-
 տերը՝ ծովուն մէջ լաստեր շինելով՝
 այս տեղ բերաւ ու հանեց ծո-
 վեզրն՝ Սողոմոնին զրկելու համար,
 որոնք ճշմարտին Աստուծոյ Տաճա-
 րին շինութեանը գործածուեցան.
 Գ. Թ. 7. Ե. 8. 9. Եւ Ռ. Մ. 16.

Այս քաղաքին մէջ կը բնակէր
 Տարթայ անուն բարեպաշտուհի
 կինն, զոր Ս. Առաքեալն Պետրոս
 յարոյց ի մեռելոց. Գ. 7. Թ. 36.

Աստ է Ահնոն խաղաղորդի տու-
 նը, ուր Ս. Առաքեալն Պետրոս,
 տեսաւ սուրբ և անսուրբ անասնոց
 տեսիլը. Գ. 7. Թ. 11. Այս տան
 տեղը մինչև ցայսօր կայ քաղա-
 քիս յարեւմտահիւսիս՝ ծովեզերքին
 լրայ բարձրաչէն, որուն մեծ մասն

այժմ Հայոց Անքի սեփականու-
թիւնն է, և մնացեալ մի փոքր մասն
ալ Տաճկաց կը վերաբերի, ուր ու-
նին մի փոքր աղօթատեղի, որուն
քով է ծովային նաւահանգստի մեծ
փարոսն, որ շինուեցաւ Քաղղիական
ընկերութեան մը կողմէ հրամանաւ
Տէրութեան :

Միջերկրական ծովու վերին ծայ-
րըն դէպ ՚ի յարեւմտեան հարաւ շի-
նուած այս քաղաքն, այլ և այլ ժա-
մանակ զանազան տէրութեանց կող-
մանէ ստէպ կրած յարձակումներէն
և հարուածներէն միշտ փոփոխու-
թիւնք ընդունելէ զկնի, այժմ կի-
սարոյր և ամփիթատրոնի ձեւն առ-
նելով, ծովու կողմանէ ակնապարար
եւ հիանալի տեսարան մը կ'ընծայէ
տեսողաց . քաղաքն կը տարածի ա-
րեւմուտքէն դէպ յարեւելք ըն-
դարձակօրէն, գեղեցկաշէն տունե-
րով, եւ՝ հետդհետէ նաեւ զարգա-
նալու վրայ է, թէ՛ բնակչօք և թէ՛
վաճառականութեամբ :

Յօպպէն կը բաղկանայ այժմ 2.500 տուներէ և 12.000 բնակիչէ , որոց մեծագոյն մասն Մահմետական են , մնացեալն Յոյն , Լատին , Հայ , Հրէայ . և Սուրիացի Հռովմէադաւանք , Մարոնիք , Ղբտիք , և ուրիշ զանազան Քրիստոնեայ ժողովուրդք . Հայոց թիւն ընդ ամենը 130 հոգի է արք և կանայք :

Վերջին տարիներու մէջ գերմանական գաղթականութիւնք հաստատուած են Յօպպէի մէջ երկու տեղ , մին քաղաքի արեւելահիւսիս Գօլճի բնուած տեղը , ծովեզերքին մօտ , միւսն Սարճի դաշտին արեւմտեան եզերքն . սոյն երկու գաղթականութիւնն կը բաղկանայ գրեթէ 500 բնակիչէ , աներն գեղեցկաշէն , փողոցներն կանոնաւոր և եւրոպական ոճով շինուած են երկու կարգ ծառերով . ստղաստու , ծաղկալից սլարտէզներ , եւ զբօսավայրեր ունին , և գրեթէ մէյ մէկ գիւղաքաղաքներ են :

Յոսպպէի նաւահանգիստը միայն
 մէկ նաւամատոյց ունի , այն է
 Մաքսատուներ , ուր պարտաւոր են
 ելնել ամեն ճանապարհորդք : Մաք-
 սատնէն ելնելով դէպ ՚ի ձախ արեւ-
 ւելեան կողմն դառնալով , իսկոյն
 աջ կողմդ կ'իյնայ , նախ Յունաց ,
 ապա Լատինաց եւ յետոյ Հայոց
 հոյակապ վանքերն կարդաւ :

Հայոց վանքը Ս . Նիկողայոսի աւ-
 նուամբ շինուած փոքր Եկեղեցի մը
 ունի , ուր կը կատարուին ամեն օր
 եկեղեցական ժամերգութիւնք ու
 պաշտամունք . վանքը ունի մի Տե-
 սուչ եւ մի ժամարար վարդապետ ,
 ե քանի մը աշխատաւոր միաբանք ,
 թարգման եւ պահակ , որք միշտ
 խնամք եւ զգուշութիւն ցոյց կուտան
 ուխտաւորաց ամեն դորձերուն :

Մեծն Նափօլէոն Ա . երբ Յոսպպէ
 եկաւ , մեր սոյն վանքին մէջ հաս-
 տատեց իւր զինուորաց համար հիւ-
 ւանդանոցը , ե իրեն բնակութեան
 համար ալ վանքին մօտ Հայոց սե-

փական եղած տունը , ինքը՝ Նա-
 փօլէոն՝ ստէպ այցելութեան կու-
 դար զինուորաց , որք ժանտախտէ
 բռնուած էին . զինուորաց հիւան-
 դանոց եղած տեղն ընդարձակ սրահ
 մ' էր , որ իբր հոգետուն կը ծառա-
 յէր այն ժամանակ , այժմ խուցերու
 բաժնուած է . Աւրոպացի ճանա-
 պարհորդք երբ Յոպպէ կ'ելնեն միշտ
 կուգան հետաքրքրութեամբ սոյն
 տեղն տեսնելու : Նափօլէոնի բնա-
 կած տունն մինչեւ ցայսօր Հայոց
 սեփական է :

Տէրունական Ռախտաւորք մի քանի
 օր սոյն վանքին մէջ կը հանգստանան ,
 եւ իրենց 'ի բնէ անտի սովորական
 եղած դարպասական տուբքն կը վճա-
 րեն թէ՛ Յոպպէի և թէ՛ Ռէմլէի վա-
 նուց պայծառութեանց և հաստա-
 տութեանց համար , որ սահմանեալ
 է կէս Օսմանեան լիրայ անձ գլուխ :

Յոպպէէն մինչեւ յԱրուսաղէմ
 10 ժամուան ճանապարհ է կառքով
 եւ 12 ժամուան՝ ձիով , ճանապար-

հորդաց եւ ուխտաւորաց կամքէն
 կախեալ է կառքով կամ ձիով ճա-
 նապարհորդելն : Ս. Նիկողայոսի վա-
 նուց դռնէն ելնելով դէպ ՚ի յարե-
 ւելք եղած երկայն շուկայի մէջէն
 ուղղակի քաղաքի դուռն կը հասնիս ,
 ուր կ'ըստատեն ճանապարհորդաց
 յատկացեալ կառքերն , և ուր ըստ
 եղանակին զանազան տեսակ բեր-
 քեր կը վաճառուին ճերմակ և սե-
 ւամորթ արաքացիներէն , այսինքն՝
 նարինջ , լէմօն , նուռ , ադամա-
 թուղ , շագարեղէգն , ձմերուկ ,
 խաղող , թուղ , թութ , եւ ամեն
 տեսակ մրգեղէնք և բանջարեղէնք .
 այս տեղ ճանապարհն խիստ խըռ-
 նուած է անցուդարձով , և քաղա-
 քին ամենէն բանուկ տեղն է ,
 հետեւաբար պէտք է զգոյշ լինել
 բան չի կորսնցնելու և խռովութիւն
 չի պատճառելու համար :

Ահա ժամու չափ երկու կարդ
 ստղաւէտ պարտէզներու մէջէն
 անցնելով կը հասնուի Սօրձի դալա-

բազեղ դաշտին ծայրն , որ խիստ
պողարեր տեղեաց մին է :

Այս դաշտը փոխանակաբար՝ տա-
րի մը առատ հունձ կուտայ և միւս
տարին անմշակ մնալով արօտ կը բե-
րէ , դարնան մէջ անհամար ծաղիկ-
ներով կը ծածկուի , որոց մէջ կը
գտնուին կակաչ և հարսնուկ : Սոյն
դաշտը անուանի է Սամիսոնի յիշա-
տակովն , ուր տեղ Փղշտացւոց հուն-
ձերը այրեց , 300 աղուէս թողլով
նոցա մէջ՝ որոց ազիներուն վառած
ջահեր կապած էր . Գաբա . Ժ. Ե . 4 , 5 :

Ճանապարհին վրայ կը տեսնուի
հին Լի-Պէա քաղաքը . Ե . Մն-ց . Ը .
12 : Եւրա . Բ . 3 . որ Յունարէն Գիւ-
ղօլէս կը կոչուէր , ուր տեղ Պետրոս
առաքեալ բժշկեց Ենա անուն ան-
դամալոյժը . Գործ . Բ . 32-35 :

Այս քաղաքն Ս . Գէորգայ ճնրն-
դեան քաղաքն է , Նիկոմիդիոյ մէջ
հահատակուելէն յետոյ հաս փոխա-
դրուեցան նորա Ս . նշխարքները , և
Յուսափնիանոս կայսրն ալ քաղաքին

մէջ յանուն սրբոյն փառաւոր եկե-
 ղեցի մի շինեց, ուր 414 թուակա-
 նին Քրիստոսի ժողով մի եղաւ ընդ-
 դէմ Պեղագիտի, որ կ'ուրանար
 սկզբնական մեղքը և Աստուածային
 շնորհաց պիտանաւորութիւնը: Սա-
 լակտտին իշխանի օրովն Մահմէտա-
 կանք տիրելով սոյն քաղաքին, եկե-
 ղեցին աւերեցին և մէկ մասին վրայ
 ալ մզկիթ մը շինեցին մէկ շէրէֆէ-ով
 մինարէ մի կանգնելով. մնացեալ մա-
 սին տեղոյն սեփականութեան իրա-
 ւունքին վրայ, Յունաց և Լատինաց
 մէջ, տարիներ առաջ վէճ ծագե-
 ցաւ, բայց ՚ի վերջոյ Յունաց սե-
 փականութեան իրաւունքն հաստա-
 տուեցաւ, որով սկսան նորոգու-
 թիւններ ընել և պայծառացրնել.
 Եւ 1872ին փառաւոր եկեղեցի մը
 կառուցին նոյն տեղոյն վրայ:

7000 ի մօտ բնակիչ ունի, որոց
 մեծագոյն մասն Մահմետական են
 և մնացեալ մասն Յոյն, քանի մ'ալ
 Լատին կայ:

A $\frac{I}{9606}$ Ռ Է Մ Լ Է

ԵՒ ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ Ի Ս . ԵՐՈՒՍԱՂԷՄ

Ռէժէ՛ ըստ պատմութեան Լա-
տին կրօնաւորաց՝ հին Արեւմտիս
ըսուածն է, որ էր հայրենիք Յովսե-
փայ և Նիկողիմնոսի, որոնք Քրիստոսի
մարմինը պատելով գերեզմանին մէջ
դրին : Ռէժէի կից է յանուն Ք-
ան Տանկանց Աշտարակը, որք Սեբաս-
տիոյ մէջ նահատակուեցան . այս
տեղս հին Ժամանակ Եկեղեցի էր .
Գաւիթին մէջ տեղը փոքրիկ մզկիթ
մի կայ, և աշտարակին ծայրը կ'ել-
նուի 113 աստիճաններով :

Ռէժէն միջին դարուն մէջ բա-
ւական շէն քաղաք մ' էր՝ պարսպա-
պատ և 12 դռներով, իսկ այսօր աղ-
տեղի և աւերակներով լեցուն փա-
ղոցները կ'երեւին, ՚ի բաց առեալ
երեք ազգաց վանքերը :

Հայոց վանքը ևւ նորա փոքրիկ

Տառուար շինուած են սուրբ Գե-
որգայ անուամբ : Ունի Տեսուչ
վարդապետ մի և Թարգման՝ հան-
դերձ քանի մի միաբանով : Ուխ-
տաւորք հոս եկած ժամանակինն
դարպասական սուրբ շէն վճարեր ,
ըստ որում Յօպպէ կուտան երկուսը
մեկանդ : Քանի մի ժամ միայն հան-
դասանայէն յետոյ ճանապարհ կ'ել-
նեն ուխտաւորք դէպ յԱրուսազէմ
ուղեւորելու , որ եօթը ու կէս ժա-
մու ճանապարհ է :

Վանքէն մեկնելով և 10 րօպէ
յառաջանալով Տաճկաց գերեզմա-
նատունը կը հասնուի , ուրկէ կը սկսի
դարձեալ Սարճի դաշտը : Ասկէ մին-
չեւ Էլ-Պէրրիէ գիւղը՝ որ աջ կողմը
կ'իյնայ , 20 րօպէ է . ճանապարհին՝
կամուրջէ մի կ'անցնուի , և տեղ տեղ
աջ և ձախ դին կ'երեխն պահապանաց
աշտարակներ , որոնք Սիւրէյա փա-
շային ժամանակ շինուեցան ուղե-
ւորաց ապահովութեան համար :
10 րօպէ եւս յառաջանալով՝ ձախ

գին կ'երեւի Էննայի ըսուած Տաճ-
 կաց գիւղը , եւ 25 բոպէէն աջ գին
 բարձր բլրի վրայ Ադո- շի ըսուած
 Բի-լիէն՝ և ձախ գին ուրիշ Բի-լիէ
 մի՝ Քոֆր-Գոյ անունն հին գիւղի մի
 աւերակներով պատած , յետոյ կը
 հասնինք Էլ-Քո-դոյ գիւղը , որ
 ձախ գին կ'իյնայ : Սոյն գիւղիս սա-
 բազաշտէն վար իջած տեղը Սարժի
 գաշտին վերջին մասն է , ահիէ դէպ
 յարեւելք լերան ստորոտը կ'երեւի
 Պէյր-Նո-դո կամ նախկին Նոր քա-
 ղաքը , որ Արիմելէք քահանայապե-
 տին հայրենիքն էր , նա՛ որ Գաւթի
 մատոյց Առաջաւորաց հայր :

Վերոյիշեալ սարանգաշտէն վար՝
 կամուրջի մի վրայէ անցնելով , եւ
 40 բոպէ յառաջ գնալով՝ աջ կողմի
 վրայ կը հանդիպի պղտիկ աղբիւրակ
 եւ բլուր մի՝ որու վրայ է Լ-Գրոն
 ըսուած կիսաւերակ գիւղը :

Աւանդութեամբ կ'ըսուի թէ հոս
 էր եգիպտացի Գ' մասսանուն՝ բարի
 աւաղակին բնակարանը , Սոյն բլրին

քով կը վերջանայ Սբօնի դաշտը և
 կը սկսին Յուդայաստանի լեռները ,
 Լադրոնէն իբր ութ բուլէ՝ ձախ
 կողմն է հին Եմմա-ո-սը . այս քաղաքս
 շատ պատերազմներ տեսնելով աւե-
 րեցաւ , յետոյ Վեսպասիանոս կրկին
 շինելով Նիկոպոլիս անուանեց : Ասոր
 մէջ դեռ կը տեսնուի խիստ հին Ե-
 կեղեցւոյ մը աւերակ մասեր յանուն
 Եօթն Մակաբայեցւոյ :

Ասկէ շարունակելով ճանապարհը
 20 վայրկեան , պահապանաց երկու
 աշտարակներ կը հանդիպին , և ճա-
 նապարհին վրայ տեղ տեղ ջրի աղեր
 կը գտնուին . երկրորդ աշտարակին
 քովերը , որ ձախ կողմը կ'իյնայ , ջրհոր
 մի կայ որ Պէր-Էյո-ոյ կ'ըսուի : 5 բուլէ
 եւս յառաջ՝ կամուրջ մի կայ , ուսկէ
 անցնելով ձախ դին բարձրկէկ տեղ-
 ւոյ մի ծայրը հին ու երեսի վրայ թու-
 ղուած տուն մի կը տեսնուի , այն է
 Տէր-Էյո-ոյ ըսուածը , որ կը նշանակէ
 Յօբայ վանքը : Ասկէց 15 բուլէ կը
 տեսէ Պոյ-էլ-ո-սոյի (ձորագուռ)

ուր ճանապարհորդաց հանգստանալու պանդոկ մի կայ :

Պանդոկէն ելնելով անմիջապէս կը մտնենք Յուդայաստանի լեռներուն կիրճը , և երկու շաբթ լեռանց մէջէն անցնելով՝ 40 բոպէէն՝ Սորի-գիւղի ձիթաստանին մէջ կ'ելնենք , լեռան ոտքը՝ աջ գին՝ ջրի սղափկ ահ մի կայ՝ Այն - Շ-Քէ կոչուած , բայց ջուրը շատ լաւ չէ : 20 բոպէէն կը հասնինք Էհմար ըսուած գիւղը , և անկէ 30 բոպէ ալ յառաջանալով Կորի-Քէ - Էլ - Էժմայ գիւղը կուգանք , որ աջ կողմի բլրին ծայրը շինուած է : Այս գիւղը որ միւսներուն քով աւելի նշանաւոր է , Ադա-Ղը կը կոչուի վաթսուն տարի է ՚ի վեր , իւր մէկ Շէյխին անուամբը , որ երեւելի էր իւր բռնութիւններովը և վանքերուն տուած մնասներովը . ու խտաւորաց վրայ անցատուրք դրած էր և շատ նեղութիւն կուտար անոնց : Իսպրահիմ փաշայ 1830ին ասոր ուժը խորտակեց , և հիմակ սոյն Շէյխին

տէրութեան յետին շքաւորութեան
մէջ են :

Այս գիւղը հին Կարխաթարինն
է, Յուդայի ցեղին մէջ : Այս տեղ
Ամինադարաց տանը մէջ մնաց Տա-
ղանակը և Գաւիթ այս տեղէն տա-
րաւ Երուսաղէմ, Փղշտացիք իրենց
քովէն հեռացընելէն յետոյ : Սեմէի
որդի Արիա մարգարէն Կարխաթա-
րիմէն էր, որ սոյն քաղաքին և երկ-
րին դէմ կ'ուղղէր իւր մարգարե-
ութիւնները, որ Յովակիմ արքայն
սպաննել տուաւ զինքը . Երէմ .
Իջ . 20 :

Այս գիւղին մէջ հին եկեղեցւոյ
մը աւերակներ կան, զոր Գաղղիոյ
տէրութիւնը 1872 ին Ք . Գոնէն
խնդրելով ստացաւ 'ի սպարգեւ՝ իւր
աղգին համար : Հին եկեղեցին կա-
ռուցեալ էր յանուն Երեմիա մար-
գարէին, յորմէ և ուսանք 'ի Լատի-
նացւոց կը կոչեն Գի-շ Երէմ- Մ-ր-
գ-րէի :

Այս-ըն անցնելով, աջ գին բարձր.

լերան վրայ կը տեսնուի Մակա-
 բայեցւոց հայրենիքը՝ հին Մովզի-
 խմը, որ հիմակ Ս-դ- կը կոչուի .
 այս տեղ Շմաւոն Մակսրէ՝ ծնողացը
 եւ եղբարց գերեզմաններուն վրայ
 եօթը բուրգ կանդնեց, Կան սմանք
 որ Մովզիխմը աւելի հաւանաբար
 Լի-դի արեւելեան կողմը երկու մը
 զոն հեռու Մէրիէ բսուած տեղը
 կը դնեն, ուր կրնար Միջերկրական
 ծովէն ալ տեսնուիլ յիշեալ բուր-
 գերը . Ա . Մ-ի . ԺԳ . 29 . 30 :

Ադր-ղջէն 15 բազէի չափ հեռա-
 նալով կամուրջի մի վրայէ կ'անցնուի,
 հոն մօտերը աջ դին վտրբ աղբերակ
 մի կայ որ կը կոչուի Այն - Տիւղ եւ
 ձախ դին է բարձրկեկ գեանի վրայ
 Պէյր - Ն-Գ-դ գիւղը . Ճանապարհին
 բանի մի աննշան հնութիւններն 'ի
 բայ թողլով, և լեռնաձորերու մէջէ
 անցնելով, բարձր տեղ մի կ'ելնուի
 ուսկէ կը տեսնուի ձախ դին Նէդի-
 Ս-հ-էլը . այն է Ռամա 'ի լերինն
 Եփրեմի Սամուէլ մարգարէի հայ-

րենիքը : 10 բոսկէ յառաջանալով իս-
 կոյն հեռուանց կ'երեւի Յովհաննու
 ծննդեան գիւղը՝ Այն — Քէրէճ, ուր
 մեր այցելութեան ժամանակ պիտի
 տեսնենք : Ասկէ եւս 10 բոսկէ դէս
 ՚ի յառաջ երթալով կը հասնինք Ք-
 ը-նիէ ըսուած գիւղը, որ ձախ դին
 լերան ստորոտը շինուած է, գիւղին
 և ճանապարհին մէջտեղը գեղեցիկ
 ձոր մի կը տեսնուի որու մէջ կան
 կիտրոնի, լեմոնի, նարնջի և սերկե-
 ւիլի ծառեր, այգիներ ու ձիթենի-
 ներ, և վեց ջրի աղեր կ'ստոգանեն.
 որոնց մին ճանապարհին վրայ ձախ
 կողմն է եւ բաւական ջուր ունի :
 Հոն կ'երեւի հին գիւղի՝ և աշտարա-
 կի մը աւերակներ : Քանի մի քայլ ալ
 յառաջ երթալով քարաշէն կամուր-
 ջի մի կը հասնինք Գէրէ-դէնի ըսուած
 հեղեղատին վրայ շինուած, ուր տե-
 զաց Գաւիթ 5 քարերը ժողովեց Գա-
 զիաթու դէմ կառուելու իւր պար-
 սաաթկալը, և սոյն ձորին մէջ զինքը
 մեռցուց. Ա. Թ-4. Ժէ. 40 — 51 :

25 բոսպէ աւելի անդին գար ՚ի վեր ճանապարհին վրան աջ կողմը աշտարակ մի և ձախ կողմը լերան մի ստորտար Պէյթ-Իսա գիւղը կը տեսնուի, և անկէ քիչ մի անդին նոյնպէս ձախ կողմն է Լիֆտայի ձորը և անոր մէջ Լիֆտ-գիւղը, որ ջրի աղբիւրակ մի ունի: Շարունակելով ճանապարհը 5 բոսպէ, ձախ կողմը պահապանաց աշտարակ մի կը հանդիպի, և կ'ըսկըսին այս տեղաց արեւելեան կողմը Ս. Համբարձման լեռը և աջ դին Խաչափանքի ձորը երեւալ: Եւ երկրորդ աշտարակ մի եւս հասնելնուս Երուսաղէմը կ'երեւի:

Ճանապարհին երկու կողմը նոր շինուած գեղեցիկ տուներ են եւ ուսումնական ու մարդասիրական հաստատութիւններ, որոնցմէ վերջը կը տեսնուի Ռուսաց մեծ վանքը, որու մէջ է նաեւ հիւպատոսարանը, որ 1858ին սկսուելով & տարուան մէջ լրացաւ: Չախ կողմերնիս թողլով զայն եւ քիչ մ'ալ

յառաջ գնալով կը հասնինք սրձա-
րաններու եւ նորաշէն խանութնե-
րու առաջը՝ որոց վերջին ծայրն է
մաքսատունը . և այս մաքսատան գի-
մացը կ'իյնայ Յոսիպէի դուռն՝ զոր
Արարացիք Պ-դ-է-Լ-Խ-է-Լ կը կոչեն ,
ուրկէ կը մտնուի քաղաքն :

Ե Ր Ո Ւ Ս Ա Ղ , Է Մ

Երուսաղէմ քաղաքը , բաց ՚ի
իւր պատմական դէպքերէն , որով
բոլոր ազգաց առջեւ երեւելի եղած
է , նաև մասնաւորապէս սուրբ հա-
մարուած է Քրիստոնէից համար ,
վասն զի այս քաղաքիս մէջ Տէրն մեր
Յիսուս Քրիստոս աշխարհի փրկու-
թիւնը կատարեց :

Երուսաղէմայ բնակչաց թիւը
կրնայ հասնիլ մինչեւ քառասուն
հազարի , որոց գրեթէ կէսը կը բաղ-
կանայ Հրէաներէ , չորրորդ մասը
Մահմետականներէ եւ մնացածը՝
այլ և այլ ծէսեր ունեցող քրիստո-

նեայնեքէ, Հայ ժողովրդոց թիւը
հինգ հարիւրի կը հասնի:

Ու խոսաւ որք, ինչպէս ըսինք,
Յոպպէի դռնէն ներս մտնելով՝
50 մեզրի չափ յառաջ՝ աջ կողմի
ընդարձակ փողոցը կառաջնոր-
դուին, ու Գաւթի բերդին եւ զօ-
րանոցին առջեւէն անցնելէն յետոյ,
ճանապարհը կը նեղնայ, և կամարի
տակէ անցնելով շիտակ սուրբ Յա-
կովբայ հոյակապ վանուց դրան ա-
ռաջը կ'ելնեն: Ներս մտնելով վան-
քին Հիւրընկալ վարդապետը, կամ
նա չդտնուած ժամանակ սենեկա-
պանը կ'առաջնորդէ զիրենք դէպ
ի հոգեւորներ, ուր ժամանակ մի
հանգստանալէն եւ սուրճ մի խմե-
լէն յետոյ, Հիւրընկալ վարդապետը
կառնու կը տանի զիրենք Յկեղե-
ցին, եւ սուրբ Էջմիածին անու-
նով Նկեղեցւոյն դռնէն ներս մտ-
նելով կարգաւ կը նստին Նկեղե-
ցւոյ մէջ, ուր Գարսյասընկալ Ն-
պիսկոսպօսը, կամ վարդապետը բա,

բեայաշա ուխտաւորներէ Գլխադրի
 անուամբ մասնաւոր եւ որոշեալ
 մէկ մէջիտ տուրքը ընդունելէն յե-
 տոյ, անոնց անունները Գարայասա
 կան տօմարին մէջ կ'արձանագրէ,
 և Պահպանիչ ասելով կը զրկէ զա-
 նոնք սուրբ Յակովբայ Ակեղեցին, ա-
 մեն մէկին ձեռքը մոմեր տալով, որք
 Ս. Գլխադրի առջեւ ծնկան վրայ կար-
 գաւ կը շարուին: Այն ժամանակ կը
 սկսին անմիջապէս դասին մէջէն՝ Որ-
 դուց որսուման ո՞քաղցր շարականը
 երգելու, և վարդապետներէն մին
 շուրջառաւ սուրբ Ստեփաննոսի մա-
 տուռէն դուրս կ'ելնէ խնկարկելով,
 և Գլխադրի մատուռը կը մտնէ, եւ
 դէպ ՚ի ուխտաւորաց դառնալով
 համառօտ ծանուցումով մի նոցա
 գալուստը շնորհաւորելով, եւ իւ-
 բեանց ճանապարհորդութեան նը-
 պատակը՝ որքան սուրբ և նուիրա-
 կան լինելը յայտնելով, կը յորդորէ
 զիրենք ջերմեռանդ ոգւով ներկայ-
 անալու, թէ ՚ի սուրբ Գլխադիր և

Թէ բոլոր տնօրինական սուրբ տեղիքը : Յետոյ երկրպագել տալով նոցա սուրբ Նկեղեցւոյն մէջ գրանուած սրբազան խորանները, կ'առնուէ կը տանի հիւրընկալ վարդապետը ՚ի սեղանատուն՝ կերակուրի, յետոյ կը բերէ դարձեալ ՚ի Հոգեւորատուն, ուր տեղ նոյն գիշերն հանգիստ կ'առնուն :

Հետեւեալ առաւօտուն Գարպասընկալք իւր քանի մ' ընկերակից վարդապետներով Գարպասատուն կ'ելնէ, ուր կը հրաւիրուին բարեպաշտ ուխտաւորք, իրենց մեծ ու գլխաւոր դարպասական տուրքն չընօրհնելու համար սուրբ Աթոռոյս : Աւելորդ է ըսել թէ՛ գլխաւորապէս սոյն Գարպասական տրոց վրայ կը կայանայ Ս. Աթոռոյն հաստատութիւնը եւ պայծառութիւնը, վասն որոյ բարեպաշտ ուխտաւորք նախ կը յորդորուին Գարպասատան Անդամոց կողմանէ, որ չըխնայեն իրենց հոգևոր Գարպասական տուրք

քրն աննախանձաբար նուիրելու,
 և իրրեւ Ազգային անդամ, Ազգա-
 յին վանուց պիտայից ձեռքնառու լի-
 նելու: Յետ այնորիկ իւրաքանչիւր
 ուխտաւորաց իրենց արժանաւո-
 րութեանը ևւ թուոյն համեմատ
 սենեակներ կը արուին:

Ս. ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ ՏԱՃԱՐԸ

Պատմական

Երուսաղէմայ առաջին և դրիտա-
 ւոր սրբախոյրը, որ բոլոր քրիստոնե-
 ից ուխտագնացութեան միակ նպա-
 տակը կը համարուի, Տեառն մերոյ
 Յիսուս Քրիստոսի Ս. Գերեզմանն
 է. Ս. Յ-ր-ւ-թ-ն ըսուած հոյակապ
 տաճարին մէջ. Այս տաճարիս մէջ
 հինգ այլ և այլ ազգեր ընկերովի ի-
 բաւունք կը վայելէն և աստուածա-
 յին պաշտամանց արարողութիւն կը
 կատարեն, իւրաքանչիւր ազգ ըստ իւր
 եկեղեցական կարգաց: Այս ազգերն

են՝ գլխաւորապէս Հայք, Աստիներ,
 Յոյներ, և իմասնաւորի Աբախիք և Աստ-
 բիք, Առջի երեք գլխաւոր ազգերը՝
 նաև Աբախիք, իրենց սեփական եկե-
 ղեցի և մատուռներէն զատ, ունին
 նաև բնակութեան տեղի սոյն տա-
 ճարիս ներքին կողմը, վասն զի մեծ
 դուռը հասարակօրէն գոց կը մնայ
 եւ անոր բանալիները դռնապան
 ճաճկաց քով կը պահուին: Այս
 տեղ բնակող միաբանները շէն կըր-
 նար ըստ կամաց իւրեանց անկէ
 դուրս ելնելու, դուրս գտնուող
 ներուէն հետ մեծ դրան վրայ եղած
 փոքր դռնակէն միայն հաղորդակ-
 ցութիւն կրնան ընել, ուսկէ ներս
 կը արուին նաև իւրաքանչիւր ազ-
 գի միաբանից օրական կերակուրը՝
 եթէ մեծ դուռն գոց ըլլայ: Հայք,
 Աստիներ և Յոյներ միայն իրաւունք
 ունին Ս. Գերեզմանի ճակատին վրայ
 կանթեղներ փռուելու, իսկ ներսի
 կողմը սոյն երեք ազգերէն զատ
 Աբախիք եւս կանթեղ ունին, նոյն-

պէս Պատանատեղւոյն վրայ և մնացած մասերուն մէջ՝ այլ և այլ սրահերն երու առջեւ :

Առջի երեք ազգաց Տեսուչ վարդապետները երբ որ կ'ուզեն՝ իրաւունք ունին սահանջել դրոնապան Տաճիկներէն որ Ս. Յարութեան տաճարին դուռը բանան, իրենց Հանգիսաւոր տօն օրերուն և ուրիշ պէտք եղած ամեն սարագաներու մէջ : Այս դրան բացման համար փոքրիկ տուրք մի որոշուած է, որ կը վճարուի գոնապանաց՝ դուռը բանալ տուող միաբանութեան կողմէն :

Ս. Գերեզմանին վրայ սրատարագ մատուցանելու իրաւունքը միայն Հայոց, Յունաց եւ Լատինաց միաբանութեան սեպհականուած է. իւրաքանչիւր ազգ իւր եկեղեցական պաշտամունքները կը կատարէ իրեն սեփական եղած մատրան մէջ և իւրաքանչիւր Ռիտատեղիքը թափօրիւ ստըտելու և աղօթելու :

վորտ թիւն ունեցողներն , ինչպէս
 են Հայր և Լատինք , անխափան կը
 կատարեն՝ բայց ՚ի հանդիտար մեծ
 թափօրներէն . Հայր ամեն ուրբաթ ,
 շաբաթ և կիրակի երեկոյնները , և
 սրտահօրսր ամեն ժամանակ և թէ
 նորեկ տխտար եկած է , իսկ Լա-
 տինք ամեն երեկոյին կը կատարեն
 հասարակ թափօրք , Յոյնք միմիայն
 ուխտար որ ունեցած ժամանակինն .

Աւանդութիւնք մեզ կ'ուսուցա-
 նէ որ նախկին Հրէաստանը Ադամին
 բնակու թեան տեղն է զար , որ վաղ-
 վաղակի հոն ապաստանեցաւ երկ-
 րաւ որ դրախակն արտարուելէն
 ետքը , նաեւ սոյն երկիրս ընդունեց
 նախահօր մարմինք , սրուն գլուխը
 թաղուեցաւ սոյն տեղս որ կոչուե-
 ցաւ Կրանիօն (Granion) որ կը նշա-
 նակէ տեղի դագաթման , այն է Գող-
 գոթայն : Այս աւանդութիւնը մեզ
 ուսուցանողն են Ս . Բարսեղ . Որոգի-
 նէս , Ս . Եպիփան , Ս . Հերանիմոս և
 այլք : Յիսուս թաղուեցաւ մերձ ՚ի

Գողգոթա, և յետ երկից աւուրց յարեաւ մահուան զօրութեան յաղթելով: Քրիստոսնէութիւնը հսկայաբայլ յառաջադիմութիւններ քրաւ. Գողգոթան և Գերեզմանը աւակից Աստուծոյ Որդին յարութիւն առաւ, մեծ յարգ և պատիւ կ'ընդունէր նորինծայ հաւատացեալներէն: Տիտոս կայսրը Երուսաղէմը պաշարելու եկած ժամանակ, Յակոբ առաքելոյն յաջորդը՝ Մովսէսն կամ Շմաւոն, որ այն ժամանակ սուրբ քաղքին եպիսկոպոսապետն էր, քրիստոսնէից հետ Յորդանանէն անդին Քելլա քաղքին մէջ ապաստանեցաւ, և պաշարու մէն վերջը Երուսաղէմայ աւերակները, Գողգոթան և Ս. Գերեզմանն ժառանգելու համար վերադարձաւ, որոնք սկսան կրկին պատիւ ու յարգ գանել:

Ս. Գերեզմանի մայր և կեղեցին, որ երկրորդ անգամ⁽¹⁾ Հեղինէի և

(1) Առաջին անգամ սուրբ տեղերը շինող ու պահպանողն էլ ըստ Արքայութեան կին գլխոյն Հեղինէ:

որդւոյն Կոստանդիանոս կոյսեր և
 մեր Տրդատ թագաւորին ձեռք շի-
 նուեցաւ, շատ անգամ ամբողջական
 և մասնակի կործանումներէն յետոյ,
 վերջին անգամ 1868ին մեծ դժբէթը
 նորոգուեցաւ Օսմանեան աէրու-
 թեան խնամօք, և դրամական մաս-
 նակցութեամբ Ռուսիոյ և Գաղղիոյ
 կառավարութեանց, և կ'ըսուի թէ
 երկու միլիոն Ֆրանք ծախք գնաց:

ԱՌԱՋԻՆ ԱՅՅԵԼՈՒԹԻՒՆ

Ի ՏԱՃԱՐ Ս. ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ

Տէրունական ուխտաւորաց սե-
 նեակները արուելէն յետոյ՝ նոյն
 երեկոյին Հիւրընկալ վարդապետը
 կ'առնու կը տանի զիրենք սուրբ
 Յարութեան տաճարը ուխտ եւ
 երկրպագութիւն մատուցանելու:
 Նախ Ս. Յարութեան դրսի բա-
 կին մէջ Հայոց սեփական սուրբ

Յովհաննէսի եկեղեցին ուխտ եւ
 երկրպագութիւն ընելով՝ ասոյա կը
 ժամեն ՚ի Տաճարն Ս. Յարութեան
 եւ ուղղակի երթալով կը ներկայա-
 նան Տեաչին, ըստ սովորութեան
 իրենց դարպասակն տուրքը նը-
 շխրելու, որ է 33 դահեկան⁽¹⁾,
 Տեղոյն ժամարար վարդապետնե-
 րէն մին և կամ ուրիշ վարդապետ
 մի շուրջառաղբեստ, թափօրի տեա-
 րակ և մոմ ՚ի ձ. աին, նոյնպէս սար-
 կաւագ մի շապիկով սաղաւարտ ՚ի
 գլուխ և բուրվառաւ և անդ գտնը-
 լած վարդապետնեքով, գայիրնեքով
 թափօրի կ'ելնէ հանգերձ ուխտա-
 ւորօք, և բոլոր Սրբազան տեղիքն
 ու մատուռները կը շրջագայացընէ,
 իւրաքանչիւր Տեօրինական տեղոյն
 համեմատ Ս. Աւետարանը կարդա-

---

(1) Սոյն սղորմութեան արօք կը հոգացուի
 տուրք Յարութեան տաճարին մշտապաւ կան-
 թեղնեքուն իւղը, մտքը եւ ուրիշ զանազան
 պիտոյքները:

լով, և համարում ծանուցմամբ տե-
ղեկացնելով ս. խառն սրաց Յիսուսի
Քրիստոսի նայն տեղ, այն շրայ կատա-
րած վրկագործ խորհուրդն, և յոր-
գորելով զբարեպաշտ ժողովուրդը
ի ջերմեռանդու թխն, երախտա-
գէտ զգացմամբք լեցրնելով նոցա
սրակրք, Արեմն սկսինք տեղսգը-
րել սուրբ Յարու թեան տաճարի
չրջապատին մէջ բովանդակուած
խրաքանչիւր սուրբ Տէղիւրք, այն
կարգաւ՝ սրով Քափօր կ'ելնեն մե-
րայինք:

Ա. Զորդր Բանք: Նախ սուրբ Գե-
րեղմանի և Լաօսինաց եկեղեցւոյն
առջեւ էն անցնելով և գէպ իաջ դին
ճուռելով կ'երթան առաջին սրբա-
վայրը որ ձախ դին կ'լոյնաց, որ է
Քրիստոսի շրդր Բանքը, որ միժին
մատուռ մի է և Յունաց ձեռքն է:
Աւանդու թեամբ կ'ըսուի թէ սցրի
վրայ շինուած է, ուր տեղ Փրկիչն
մեր Յիսուս Քրիստոս և երկու ա-
ւազակներն արգիլեցին մինչեւ շար-

չարանայ գործիքներուն պատրաստուիլը : Արեք մասերու կամ խորչերու բաժնուած է, որով բանտարկեալներն երեք անձիոք ըլլալնին ցոյց կուտայ : Աերս չ'մտած, աջ կողմը դրանք քով վանդակի պէս բան մի կը նշմարուի մեծկակ քարի մի վրայօք, և այս քարը երկու տեղաց ծակեր ունի փորուած : Յոյնք այս տեղ մշտապէս կանթեղ մի ունին ու կ'ըսեն թէ՛ Յիսուսի Քրիստոսի բանտարկութեան ժամանակ իր երկու ոտքերը սոյն քարին ծակերուն մէջ դրած էին ևւ տակի կողմէն երկուսն իրարու հետ շրջթայած :

Բ. Սոցի Ղաւնկիանոյի սեղան : Յիշեալ բանակէն դուրս ելնելով ուխտաւորաց Քաթոբական հանգէսը, 12 մեդր հեռաւորութեամբ ձախ կողմը կ'իջնայ սուրբ Ղաւնկիանոսի նուիրեալ Յունաց սեղանը : Ասիկայ էր՝ ըստ աւանդութեան՝ Փրկչին մահուանէն յետոյ նորա սուրբ կողը

նիզակով ծակողը , ուսկէ . քղիտեց
արիւն և ջուր , և սոյն սքանչելաց
վրայ հաւատաց Յիսուսի , եւ այս
տեղս եկաւ իւր գործած մեղաց
վրայ սղբալու :

Գ . Հանդերձից Բաժանման խաչ . Այս
կարգին վրայ՝ յիշեալ Ս . Ղուենկիա-
նասի սեղանէն երկու մեղք հեռա-
ւորութեամբ՝ կր գանուի Հանդերձից
Բաժանման Ս . Սեղանը՝ որ Հայոց սե-
փական է , Այս սեղանին տեղը դա-
հիճները իրենց մեջ բաժնեցին
Յիսուսի հագած հանդերձները ,
« Բաժանեցին զհանդերձս նորա վե-
ճակաւ » . Մատթ . ԻԶ . 35 :

Դ . Սորբ Լուսաւորչի Եկեղեցին . Ք/չ
մի յառաջ երթալով նոյն ուղղու-
թեամբ՝ գեւղ ՚ի արեւմուտք դուռ մի
կը տեսնուի անսկզկ , ուսկէ 29 աս-
տիճանաւ Հայոց սուրբ Լուսաւո-
րիչ եկեղեցին կ'իջնուի : Երկու սե-
ղան ունի և առանձին դասով բաժ-
նուած է . Աւագ սեղանը յանուն
Լուսաւորչի եւ յաջակողմանը յա-

նուն Ս. Կարապետի, ունի և գեղե-
 ցիկ գմբէթ մի շորս մարմարեայ սիւ-
 նի վրայ : Աւանդութեամբ կ'ըսուի
 թէ սուրբ Լուսաւորիչ հայրն մեր
 հասեկած ու քիչ մի ժամանակ ճրգ-
 նած է : Բասն սրոյ և իւր անուանը
 նուիրուած է եկեղեցին : Աւագ սե-
 ջանայն ձախակողմն պլտիկ պատու-
 հան մի կը տեսնուի, ուր տեղաց
 սրբուհին Հեղինէ : Ըստ աւանդու-
 թեան, կ'աղոթէր, երբ իւր հրա-
 մանաւր խաչափայտը գանելու հա-
 ճար գետնը կը փորէին : Այս տեղս
 ալ Հոյոց սեփական է, ուր մշտա-
 վառ երեք կանթեղ կը վառին :

Ե. ԳԻ-Պ-Խ-Ն. Նայն եկեղեցւոյն
 արեւելեան հորաւակողմն եղած 13
 աստիճան սանդուխով ԳԻ-Պ-Խ-Ն
 տեղը կ'իջնուի, ուր Լասինք յա-
 ճակողմն առանձինն պատարագամա-
 տոց սեղան մ'ունին :

Յիսուսի թաղմանէն յետոյ նորա
 շարչարան սրբոյր գործիչնէրը ըստ
 սովորութեան Հրէից, պէտք էր որ

Հողին տակ թաղու էին, ուստի թէ
 խաչերն եւ թէ միւս երկաթեղէն
 գործիքները բերին հասնեանցին, որ
 փաս ու ամայի տեղ մի էր խաչելու
 թեան տեղոյն մօտ, և հետզհետէ
 քաղքէն դուրս հանուած աղբիւ-
 սով եւ աւերակներու կոյտերով
 ծածկուեցան. Քրիստոսի 326 թուա-
 կանին սրբուհին Հեղինե Ս. Գերեզ
 մանի եւ Գողգոթայի փայ անկուած
 շաստուածոց արձանները կործանել
 ապէն յետոյ, սուրբ Աբուսաղեմի
 Մակար եպիսկոպոսին, որ ժամա-
 նակի պատրիարքն էր, և քաղաքին
 ձերունեաց հարցու փորձ բրաւ՝ թէ
 ո՞ւր արդեօք կրնայ գտնուիլ Քրիս-
 տոսի փրկագործ սուրբ խաչափայ-
 ար: Այն ժամանակ Յուդայ Ախ-
 րեղ, որ ձերունեաց մին էր, սոյն
 տեղս նորա ցոց տուաւ, ուր փո-
 բել տալով, վերջապէս երկաթի
 գործիքներն ու երեք խաչերը գրա-
 նուեցան. բայց Քրիստոսի Տեառն
 մերոյ սուրբ խաչը որն ըլլալը յայտ

նի շէր: Մահար հայրապետ աղօթք
 և հսկումն ընել տուաւ բոլոր հա-
 ւատացելոց, սրպէս զի Աստուած
 ցոյց տայ ճշմարիտ խաչք: Նոյն միջն-
 ցին հագելով սրբն հասամ հիւանդ կին
 մի պատահեցաւ, ուստի սուրբ Հայ-
 րապետն ու Հեղինէ առին տարին
 երեք խաչերն ալ և կարգաւ հիւան-
 դին մարմնոյն մօտեցուցին, առջև
 երկուքը զօրութիւն մի ցոյց շտուին,
 բայց երրորդը մօտեցուցած ժամա-
 նակնին անմիջապէս բժշկուեցաւ
 մահուան դուռն հասնող կինը:
 Նոյն օրը սուրբ Հայրապետը ննջե-
 ցեալի մի եւս պատահեցաւ որ թա-
 ղելու կը տանէին, եւ նոյն փորձը
 կրկնելով ճանչցաւ ճշմարիտ Աննայ
 փայտը եւ անոր սքանչելի զօրու-
 թիւնը, ըստ որում երբ Յիսուսի
 խաչափայտը միւս երկուսէն յետոյ
 ննջեցելոյն մարմնոյն մօտեցուցին,
 անմիջապէս յարութիւն առաւ:

2. Զւլնաց ին կամ Փաշտակի
 իւն: Սուրբ Լուսաւորչի եկեղեցի-

էն դուրս ելնելով և դարձեալ ձախ
 թեւին վրայ կը տեսնուի Յունաց
 սեղանը , որուն միջովայրը երկա-
 թեաց վանդակի մը մէջ կը պարու-
 նակի Չողանաց սիւնին մէկ մասը ,
 որ գորշագոյն կրանիթեաց սիւնի մը
 կտոր է , եւ ըստ աւանդութեան
 Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս ասոր
 վրայ նստեցուցին երբ փշեաց պսա-
 կով կը պսակէին , թշնամանելով և
 նախատելով Պիղատոսի տանը մէջ ,
 ուսկէ յետոյ հոս բերուեցաւ յի-
 շեալ սիւնը :

Է. Սոսոյս Գաղթիւն : Փուշ պսակի
 սեղանէն քսան քայլաչափ դէպ ՚ի
 ձախ դին յառաջանալով , Գողգո-
 թային կը հասնինք , ուսկից 18 ոտք
 աստիճաններով վեր կ'ելնուի : Հոս է
 Սուրբ Թաչին տնկուած աեղը , որոյ
 վերայ բարձրացաւ Փրկիչն աշխար-
 հի : Այս սրբավայրը որ Հայոց սե-
 փական էր , 1422 թուին Արացիք
 յափշտակեցին , այժմ Յունաց ձեռ-
 քըն է :

Ը . Տարածման վրան : Գողգոթայի
 ձախակողմը կ'իյնայ եւ Լատինաց
 ձեռքն է , որ րուտ աւանդութեան
 կը կարծուի թէ Յիսուսի Քրիստոսի
 խաչի վրայ տարածուած եւ գամուած
 տեղն է :

Թ . Պատմաբանք : Գողգոթայէն վար
 իջնելով , անմիջապէս դէպ ՚ի ձախ
 կողմն գիմացնիս կ'ելնէ Քրիստոսի
 պատանուած տեղը , որ սուրբ Յա-
 րութեան տաճարի դրան գիմացը
 կ'իյնայ : Այս տեղս կարմրացոյն գե-
 ղեցիկ քառանկիւնի քարով մի ծած-
 կուած է . երկու կողմը մեծադիր եւ
 փոքրադիր երկերկու գոյգ աշտանակ-
 ներ կան երեք ազգաց , այսինքն՝ Հա-
 յոց , Յունաց եւ Լատինաց , եւ քարին
 վրայօք կարգաւ խոշոր եւ միատեսակ
 կանթեղներ մշտապէս կը վառին , ու-
 բոնք շորս ազգաց են , այսինքն՝ Հա-
 յոց , Յունաց , Լատինաց եւ Ղրաւոց ,
 ինչպէս կանթեղներուն վարի ծայրը
 կախուած պղնձին վրայի գրեթէ ցոյց
 կուտան որ ազգին ըլլալը : Հին ժա-

Տանակ այս սուրբ Տեղը գեղեցիկ
 և շքեղ զարդարուած էր :

Յայնմ քի Արեմաթացի եւ Նիկո-
 գեմոս Յիսուսը խաչէն վար առնե-
 լէն յիտոյ այս տեղս բերին պառ-
 կեցուցին , որ անշուշտ հարթ ու
 հաւասար տեղ մի էր . եւ օծելով
 սուրբ Մարմինը՝ պատեցին մարուբ
 կտաւով ըստ սոփորութեան Հրէից :

Ժ . Ո - Ժ - Բ - Գ - Դ - Ե - Զ : Պատանա-
 տեղէն գէպ յարեւմուտք յառաջա-
 նարով , քսան քաղաչափ , Ղբուոց
 սենեկի դռնէն , որ ՚ի հորաւ կը բա-
 ցուի , մինչեւ վերնատան քարեայ
 սանդուխը դետեղուած Հայոց բզ-
 գեստուց միակտուր պահարանին
 գրեթէ արեւմտեան ծայրին առջեւն
 է Ո - Ժ - Բ - Գ - Դ - Ե - Զ տեղին :

Ըստ աւանդութեան , Մարիամ
 սուրբ Այսն այս տեղէն տեսնելով
 առաջին անգամ իւր միածին Որդին
 խաչին վերայ բարձրացեալ , ուժա-
 թափ եղած մարեցաւ եւ հետն եզոզ
 սուրբ Աանանց թեւերուն վրայ ին-

կաւ : Կամ ըստ այլ աւանդութեան
 այս տեղ կայնամ էին սուրբ կանայք,
 երբ Յովսէփ ու Նիկողեմոս Քրիս-
 տոսի սուրբ Մարմինը մաքուր կը-
 տաւներով կը պատէին : Յիշեալ տե-
 ղը Հայոց սեփական է, երկաթի ու
 բոլորակ ճաղով շրջապատուած ու
 վրան ջահ մի կախուած : Այս ճա-
 ղիս քովի աստիճանները Հայոց վեր-
 նասուներ կը հանեն :

ԺԱ. Ի-շէֆէրէյ -ի-շէն : Յիշեալ տե-
 ղէն քանի մի սաք դէպ ՚ի աջ գին
 կամարին տակովն է Իւզաբէր կա-
 նանց սեղանը, որ Հայոց ազգին սե-
 փական է : Այս տեղս եկան յիշեալ
 սուրբ Կանայք միաշարաթի (կիւ-
 ըակէ) առաւօտուն Յիսուսի մար-
 մինը խնկելու, որ արդէն յարու-
 թիւն առած էր :

ԺԲ. Ս-րբ Գէրէշէն իրէն : Իւզա-
 բերից սեղանէն վեց մեզր դէպ ՚ի
 հիւսիս, նորաշէն մեծ գմբէթի մի
 տակ և կարածեւ սրահակի մի մէջ-
 տեղը կը տեսնուի Տեառն մերոյ Յի-

սուսի Քրիստոսի Ս. ԳԵՐԵՁՄԱՆԸ, և
ընդհանուր քրիստոնէից երկրպա-
գելի սուրբ անդր :

Սոյն գերեզմանը երկու պղտիկ
խորշերով բաժնուած ու ժայռի մէջ
փորուած էր, առաջինը երկրորդին
իբր գաւիթն էր, ուրկէ անցնելով
երկրորդ խորշը կը մտնուէր, ուր
անդ կար քարի մէջ փորուած մաս-
րի նման փոս մի, որ փեմափոր կա-
մար մի եւս ունէր, շեղինէ թա-
գուհին սոյն տաճարը շինած ժամա-
նակ գեղեցիկ զարդարելու համար
այլակերպեց. մինչև 1808ին քանի
մի ձեւերու մանելէն յետոյ, յիշեալ
թուականին այրեցաւ սուրբ Յարու-
թեան տաճարը, որ ըստ մեծի մա-
սին տախտակեղէն էր, Գերեզմանն
ալ քիչ շատ փնասուելով, Բարձրա-
գոյն Գրան կողմէն նոյն ժամանակ
Յունաց արածնութիւն տրուեցաւ
տաճարը նորոգելու, որոնք գրեթէ
առանց առջի ձեւը փոխելու՝ մար-
մարեայ քարերով և քանդակներով

զարդարեցին յունական արձանա-
 գրութիւններով : Հրդ՛հէն առաջ
 Ս . Գերեզմանի շրջ ապատին վրայ
 Հայերէն գիրեր ալ գտնուիլը ծե-
 բունի միտքանք կը վկայեն :

Ս . Գերեզմանի դուռը գէպ ՚ի
 արեւելք կը նայի , ու սկէ կը մտցուի
 առաջին խցիակիր , որու մէջտեղ
 կանգնած կը տեսնուի մարմարեայ
 սիւնաձեւ քար մի , որ ՀԵՆՐԻ-ՄԻՅԷ
 կը կոչուի : Այս տեղն է սուրբ Աւե-
 տարանի Յանգի ըսած տեղը , ուր
 կանգնած էր Հրեշտակին մէկը ըս-
 պիտակ հոգած : Այս մատուռին
 մէջ 15 հատ մշտավառ կանթեղներ
 կան , մէջտեղի 5ը Լատինաց է , ա-
 ջակողման 5ը Յունաց , ձախակողման
 4ը Հայոց եւ մէկ հատ Ղրուոց :
 Այս մատուռին մէջէն երկրորդ
 դռնով մի կը մտնուի Ս . Գերեզմանը
 որու մեծութիւնը թէ լայնութեամբ
 և թէ երկայնութեամբ երկու մեզ-
 րի չափ է : Երջապատերուն մար-
 մարներուն տակը գեռ կը տեսնուին

բուն Գերեզմանի բնական ժայռ քարերը , զոր Գշխոյն Հեղինէ տաշել ու կոկել տուած էր Չարարիա մարգարէի Գերեզմանին նման , որուն համար յետոյ պիտի խօսինք : Քրիստոսի Տեառն մերոյ բուն քնարանի տեղը հիւսիսոյ կողմն է , ժայռին մէջ փորուած , որուն կողերն և վրայի կողմը ճերմակ մարմարին ներով ծածկուած են , այնպէս որ բարեպաշտ ուխտաւորք ներս մտնելնուն՝ բնականէն մնացեալ բան մի չեն տեսներ , բաց ՚ի մարմարէ , պատկերներէ և կանթեղներէ , Հոս եւս 43 կանթեղ կը վառին մշտաւառ , որոց 13ական հատը Հայոց , Յունաց եւ Լատինաց են , իսկ 4 հատը Ղրուոց :

Սուրբ Գերեզմանի ներքին կողմը հիւսիսային դին երեք մասի բաժնւած է և երեք աղբաց կը վերաբերի . մէջտեղը Յունաց է , աջ կողմինը՝ յանուսից կողմը՝ Հայոց , եւ ունին յարութեան պատկեր մի՝ նկարուած

կտաւի վրայ , և վեց աշտանակ ու
ծաղկամաններ , ձախ կողմեր՝ սնա-
րից կողմը՝ Լատինաց է նոյն օրինակ
պատկերով զարդարուած :

Սուրբ Գերեզմանի դրօշի դրան
երկու կողմերը բարձրկեկ քարաշէն
նստարանաձեւ սեթեր շինուած են ,
որոց վերայ կան Յունաց կճեաց աշ-
տանակները կերտնաբարձ , և ետեւի
կողմերն են Հայոց եւ Լատինաց՝
պղնձէ մեծ աշտանակները՝ զորս
Հանդէսներու , Պատարագի և Քա-
փօրներու ժամանակ կը վառեն :
Իւրաքանչիւր ազգ ունի եւս մէյ մէկ
զոյգ քիչ մի փոքր աշտանակներ :
Սուրբ Գերեզմանի արտաքին դրան
ճակտին վրայ դարձեալ սուրբ Յա-
րութեան պատկերներ կան վրայէ
վրայ , անմիջապէս դրան վրայինը Հա-
յոց է , երկրորդն Յունաց՝ որ մար-
մարի վրայ քանդակուած է , երրորդն
Լատինաց որ կտաւի վրայ նկարած
է , որոնց առջեւ Տշտավառ կան-
թեղք կը վառին , Մեր պատկերին

ուրիշ Ահեղեցի մի առած են մե-
րայինք :

Բ. Յաւելի արեւելացի: Սոյն մատու-
ռին գիտացը դուռ մի կայ որ երեք
խորշի կամ խորշի բաժնուած է
մէջ առ մէջ. առաջինը նախագաւիթ
մի է, ուրկէ աստիճաններով Հա-
յոց ժամարար միարանից ննջարանն
կ'ընուի. երկրորդ խորշը մատուռ
մի է յանուն Ս. Ատուածածնի.
երրորդը գրեթէ ժայռի մէջ փոր-
ուած մութ տեղ մի է, քանի մի
մանր եւ անկանոն խորշերու բաժ-
նուած, ուր առանց լոյսի անհնա-
րին է մտնել. եւ այս տեղն է Յով-
սէփայ արեւմտացւոյն գերեզմանը:
Ասան զի՛ ըստ աւանդութեան այս
սուրբ անձը՝ իրեն համար փորած
գերեզմանին մէջ, Յիսուսը թաղե-
լէն յետոյ, փափաքեցաւ որ ինքն և
իւր ընտանիքն ալ նորա գերեզմա-
նին մտն տեղ մի թաղուին. ըստ
որում նոյն գետինը իրեն սեփական
կողուածն էր, ուստի սոյն խորշերը

այս նպատակիս համար փորել ար-
 ւած էր : Յիշեալ երեք մասերն , որ
 Յ-լէկէր արեւմտի կը կոչուին , Հայոց
 սեփական է , և Ասորւոց թողատրած
 են Պատարագելու սուրբ Աստուա-
 ծածնի սեղանին վրայ երբ Ս . Յա-
 րութեան մեծ դուռն բաց գտնեն :
 Մերայինք կը պատարագեն երբ որ
 ուզեն :

Գ . Պարտէշ : Նոյն տեղէն ելնելով ,
 և դէպ ՚ի ձախ կողմը յառաջ երթա-
 լով , և Քերեզմանէն գրեթէ 12 մեզը
 հեռու կը տեսնուի Լատինաց սե-
 ղանը Մ-րիմայ Մ-գր-ղէն-ոյ-ոյ ա-
 նուամբ , որ ըստ մեզ Պարտէշ կը կո-
 չուի . ըստ որում Յիսուս այս տեղ
 պարտիզպանի կերպարանքով երե-
 ւեցաւ Մարիամու Մագդաղենաց-
 ւոյ , որ երբ ձայնէն ձանձնալով քո-
 վը երթալ կ'ուզէր , ըսաւ Յիսուս .
 “ Մի մտենար ինձ , վասն զի դեռ
 Հօրս քով ելած չեմ , այլ գնա իմ
 եղբարցս ըսէ , թէ ես իմ Հօրս եւ
 ձեր Հօրք քով պիտի ելնեմ , իմ Աս-

տուճոյս և ձեր Աստուծոյն ։ Յովն .
 Ի . 17 : Սոյն պարտիզին վրայ երկու
 մշտավառ կանթեղ կան , մին Հայոց
 և միսն Լատինաց , թէեւ երկու
 կանթեղն ևս առաջ Հայոց էր , բայց
 1631ին Պարսնտէր կոչուած Գրիգոր
 պատրիարքը կանթեղին մէկը և եր-
 գեհոնի ներքեւ եղած խուցը Լա-
 տինաց տալով , ասոնց փոխարէն
 Վերնատնէն երեք կամար առած
 և մեր եկեղեցին դէպ ՚ի երկայնու-
 թիւնն ընդարձակած է ։

Գ . Երէ-ժան ճարտ- : Պարտիզին
 հիւսիսակողմը ք աստիճանով վեր
 Լատինաց եկեղեցին կ'ելնուի : Լա-
 տինք կ'ըսեն թէ Յիսուս այս տեղ
 երեւեցաւ Մագդաղենացւոյն , վասն
 որոյ և եկեղեցւոյն անուներ Երէ-ժան
 կը կոչեն : Սոյն եկեղեցիէն դուրս
 ելնելուն՝ ձախ կողմը դուռ մի կայ՝
 որ է աւանդատուներ , և ասոր մէջ
 եղած ձանապարհէն Լատինաց վեր-
 նատուներ կ'ելնուի , որ սուրբ Գե-
 րեզմանի վրայ կը նայի ։

Ե. ԱՄՏՅՅ ԿԵՆԵՐ : Պատանաատեղ-
 ւոյն գիմնացը դուռ մի կայ , որ դէպ
 ՚ի Գողգոթայի տակը կը բացուի .
 Ներս մտնելու ժամանակ աջ կողմը
 քարէ շինուած բարձրիկէ տեղ մի
 կը տեսնուի , որու համար Լասինք
 կ'ըսեն թէ Խաչակրաց առաջին թա-
 գաւոր Կոստանթնուպի կամ Գողգոթ-
 աէտոսի գերեզմանն է , որ 1099 ին
 տիրեց Արուսաղէսի : Չախ կողմը
 առաջնոյն նման երկրորդ քար մի կայ
 բարձրիկէ , եւ այս ալ նորա եղբոր
 Պոտուէն կամ Պալտաւինոս անուն
 թագաւորի գերեզմանն է , որ 1113 ին
 մեռած է : Այս երկու գերեզման-
 ները 1808 ի կրակէն առաջ դուրսն
 էին , յետոյ երբ Յոյնք Ս. Յարու-
 թեան տաճարը նորոգելու արտօ-
 նութիւն ստացան՝ ներս առին զա-
 նոնք՝ ընդարձակելով Ազամայ մա-
 տուռը : Պատանաատեղւոյն գիմնացը
 դէպ ՚ի հիւսիսային կողմը պատին
 կից եղող երկու կարգ աստիճաննե-
 րուն տակն ալ Խաչակրաց ուրիշ

իշխաններու տապանները կան կ'ըսուի :

Աղամայ մատրան ներսի կողմը պզտիկ փոս մի կայ , ուր տեղ ըստ աւանդութեան՝ նախաստեղծ մարդոյն գլխոյն սկիորը դրուած էր : Այս տեղաց կ'երեւի նաեւ Գողգոթայի վրայ խաչափայտը տնկած ժայռին ճեղքուածը :

9. Հայոց Վերնաբանը : Ասկէ ելնելով և Ուժաթմափման տեղը գալով դուռ մի կայ , ուր տեղ է Հայոց տեսուչ վարդապետին սենեակը , և դրանք քովի աստիճաններէն վեր ելնելով , վերնատունը կը հասնուի , որ երեք մասերու բաժնուած է , եւ Ս . Յարութեան մէջ առանձին Ակեղեցի է Հայոց աղգին սեփական , ուր կը կատարուի Հայոց միաբանութեան կողմէն ամենօրեայ գիշերային եւ տունջեան ժամերգութիւնք , եւ ուղած ատենին , բայց սովորաբար երկու շաբաթը մի անգամ կիրակի օրեր պատարագ

կը մատուցանեն . այս տեղս երկրորդ
 Գողգոթա կ'անուանի . ըստ որում
 յիշատակարանք կը սխառմեն թէ՛
 Մարտիրոս պատրիարքը՝ Վրաց հետ
 չկարենալով գլուխ ելնել , որոնք
 1422 էն մինչեւ 1439 , քանի մի ան-
 գամ Հայոց ձեռքէն յամիշտակեցին
 զսուրբ Գողգոթայն Ագիոպոսի սուր-
 թանը և մեծամեծները կաշառելով .
 ուստի յիշեալ պատրիարքը սուրթա-
 նէն այս տեղս խնդրեց ու ստացաւ
 արժամթով , եւ ետ գառնալուն յա-
 տուկ Նկեղեցի մի շինեց 1439 ին և
 երկրորդ Գողգոթա կոչեց , որովհե-
 տեւ ճիշդ Գողգոթայի գիմնաց կ'իյ-
 նայ : Յառաջագոյն այս տեղը թա-
 գաւորաց հանգստարան էր կ'ըսուի ,
 և հոս կը բնակէին թագաւորք և
 թագաւորազունք ու խափ եկամ ժա-
 մանակնին :

Սոյն եկեղեցւոյ գէղ ՚ի արեւե-
 լեան հարաւակողմը ուրիշ մատուռ
 մի եւս կայ , Արշակունի արք Աստու-
 ծածկ անուանք : Յիշեալ մատրան

սեղանին ետեւը դուռ մի կը տես-
նուի, որ սեղանատուներ կը հանէ, և
հոյակապ գեղեցիկ պատուհան մի
ունի դէպ ՚ի սուրբ Յարութեան տա-
ճարի արտաքին մեծ դրան և բակին
փայ : Այս շէնքը, ինչպէս նաեւ
սուրբ Լուսաւորչի Հայոց եկեղեցին,
1808 ին հրդեհի ժամանակ անփնաս
մնացած են :

Է. Յուդայ Եկեղեցին : Սուրբ Գերեզ
մանի արեւելեան դին, և տաճարին
գրեթէ մէջ տեղը, եկեղեցի է Յու-
դայ, որ հարուստ զարդարանք ու-
նի, ուննք տգիտաբար Աշխարհա-
մատուռ կը կոչեն այս մասը միայն,
փոխանակ ամբողջ Տաճարն իմանա-
լու սոյն անուամբ, ըստ որում բո-
լոր Քրիստոնէից տիեզերական եւ
համաշխարհական մայր Եկեղեցին է
սուրբ Յարութեան տաճարը, ուր
կը համախմբին ամեն տարի ամեն
ազգէ եւ ամեն կրօնքէ խառն հա-
ւատացեալք Յիսուսի Քրիստոսի Յա-
րութեան սուրբ Խորհուրդը տօնա-

խըմբելու : Յունաց յիշեալ եկեղեցւոյն մէջ տեղը անկուած քար մի կայ , որու համար Յոյնք միամտաբար աշխարհիս կեդրոնն է կ'ասեն :

Ս. Յարութեան տաճարէն դուրս եղած Ուխտաատեղիքն հետեւեալներն են .

Ա. Սգոր սգոր Աստուծոցի մարտն : Սուրբ Գերեզմանի տաճարի շրջապատէն դուրս , աւագ դրան ձախ դին տասն աստիճաններով բարձր՝ փոքրիկ մատուռ մի կայ Լատինաց յանուն Սգոր սգոր Աստուծոցի , որ կից է Գողգոթայի , եւ պատուհան մի ունի , որ Գողգոթայի դուռն էր յառաջագոյն :

Բ. Սգոր Աստուծոցի մարտն : Յիշեալ Լատինաց մատրան տակովը Յոյնք փոքրիկ մատուռ մի ունին յանուն սգոր Աստուծոցի՝ որ ժամանակին Հապէշից էր , և մեր ձեռքն անցնելէն յետոյ՝ Յոյնք յափշտակեցին Աստուածատուր Պատրիարքի ժամանակ :

Գ. ՂԲԻՆԻՆ ԵՒ ԵՒԵՒՆ : Արտաքին գաւթին արեւելեան պատին հիւսիսային անկիւնը՝ Յունաց յիշեալ Ս. Աստուածածնի մատրան կից դուռ մը կայ, ուրկէ կը մտնուի Ղքաւոց եկեղեցին, որ շինուած է յանուն Գրիգոր Մեծի, որու մէջէն աստիճաններով վեր ուրիշ եկեղեցի մի, անկէ ալ ուրիշ դռնով մի Հապէշից վանքը, և սուրբ Աւստուորչի կամ Քիւս-Խաչի տանիան կ'ելնուի :

Դ. ՍԻՆԻՍՏՆԱՆ ԺԳՈՒՄՆ ԼՅՈՅ : Ղքաւոց Ս. Միքայէլ եկեղեցւոյ դրան ուղղութեամբ 6 կամ 7 մեդր դէպ ՚ի հարաւ՝ գաւթին արեւելեան կողմը՝ Հայոց սեփական սուրբ Յովհաննու Աւետարանչի մատուար կայ երեք սեղանով. Աւագ սեղանն է յանուն Ս. Յովհաննու Աւետարանչին, աջակողմինը Չարչարանաց եւ կապանաց Քրիստոսի, ձախակողմինը յանուն Հօրն Աբրահամու եւ զենման Իսահակոյ : Աջակողման փոքր սեղանին մէջ կը գտնուի Չարչարու-

նաց սիւնին մէկ կտորը՝ յոր կապեցին զՅիսուս Ապիսափայի տան մէջ, եւ զոր հաւատացեալք ջերմեռանդութեամբ կը համբուրեն ՚ի յիշատակ շարձարանաց Քրիստոսի: Երջանկայիշատակ Աիրակոս Պատրիարքի օրով 1849 ին սոյն մատրան ներքին կողմը ամբողջ նորոգուած է:

Ե. Հայր Աբրահամ Վան: Ասկէ 9 մեզբ անդին Յունաց Հայր Աբրահամու վանքն է, որու մէջ կայ երկոտասան Առաքելոց անուամբ եկեղեցի մի: Սոյն եկեղեցւոյ կից կայ ուրիշ փոքրիկ մատուռ մի, որ ըստ աւանդութեան՝ Աբրահամին իւր իսահակ որդին զոհելու տեղն է: Այս վանքն ալ առաջ Հապէշացն էր:

Զ. Սուրբ Յովնայ Եկեղեցին Յունաց: Ա. Յարութեան Աւագ դրան աջ կողմը հին զանգակատունն է, որ այժմ աւերակ է: Ասոր ներքեւը դուռ մի կայ ուրիշ Յունաց յանուն սուրբ Յակովբայ եղած եկեղեցին կը ժլա-

նուի, եւ ուր տեղ ուրիշ քանի մի
աննշան մատուռներ եւս կան :

Ասոնք են ահաւասիկ սուրբ Յա-
րութեան տաճարի մէջը և դուրսը
եղած երկրպագելի և նշանաւոր տե-
ղուանք : Տէրունական ուխտաւորք
նոյն գիշերն հոն մնալով եւ յիշեալ
ներքին սրբավայրերը ուխտ եւ եր-
կրքպագութիւն ընելէն եւ Ս. Գե-
րեզմանի վրայ մատուցուած անմահ
Ս. Պատարագին ներկայ գտնուելէն
յետոյ, որ ամեն գիշեր կը մատու-
ցուի, հետեւեալ առաւօտուն դուռը
բացուելով իւրաքանչիւր ոք կը դառ-
նայ ՚ի Ս. Յակովբ և հանգիստ կ'առ-
նու : Յետ այնորիկ կրնայ ինքը առաջ-
նորդ մի գտնելով, որու կրնայ առա-
ւելապէս ծառայել և սոյն գիրքս,
չըջագայիլ կարգաւ բոլոր սուրբ և
նշանաւոր տեղիքը թէ՛ սուրբ քա-
ղաքին մէջ և թէ՛ անոր բոլորտիքը
պարսպին մօտ եղած տեղերը, որոնց
տեղագրութիւնը հետզհետէ պիտի
ընենք :

ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՅՑԵԼՈՒԹԻՒՆ

Խաչին ճանապարհը մինչեւ ի գերեզման
ամենատուրք կուսին :

Տէրունական ուխտաւորք քանի
մի օր հանգիստ առնելէն յետոյ կը
փափաքին այցելութեան և ուխտի
երթալ Աստուածամօր սրբոյ կու-
սին գերեզմանին , որ քաղաքին ա-
րեւելեան կողմը սարսաղէն դուրս
Գէթ-ժանի (1) ըսուած ձորին մէջ է :
Եւ երկու ճանապարհ ունի երթա-
լու , մին քաղաքին մէջէն անցնելով
և Ս . Ստեփաննոսի կամ սուրբ Աս-
տուածածնի ըսուած դռնէն դուրս
ելնելով , երկրորդն՝ Միօնի կամ Փրկչի
դռնէն և սարսաղին տակուիս երթա-
լով . Արաբացիք այս երկու դռնե-
րէն առաջնոյն Պ-դ-էլ-Ս-դ-ի՛ և երկ-

(1) Գէթ-ժանի յորին նաեւ ըսէ՛ր յոր կոչուիլը
կը յիշէ Վարդան մեծ Վարդապետը - Անթա-
ուամ ճագնկս Մեծացուցեին տեսութեան մէջ :

րորդին Պապ — Եւ — Տալ — կը կոչեն :
 Երկրորդ ճանապարհը քիչ մի հեռու
 է . իսկ սովորական ճանապարհն
 առաջինն ըլլալով . մենք եւս անկէ
 կ'առաջնորդենք մեր բարեպաշտ
 Ուխտաւորաց , ցոյց տալով նոցա
 Խալէ կամ Չարլարանաց ճանապարհի (1)
 վրայ գտնուած սուրբ Տեղուանքը :
 Եւ որովհետեւ սոյն ճանապարհը
 Պիղատոսի պալատէն մինչեւ 'ի Գողգ
 գոթաց կը վերջանայ , ուստի մենք ալ
 ասկէ սկսելով շարունակենք մեր
 հոգեւոր այցելութիւններն ամե
 նայն ջերմեռանդութեամբ :

Առաւօտ կանուխկէկ սուրբ Յա
 կովբայ վանքէն ելնելով եւ գէպ 'ի
 աջ կողմը ծռուելով կը հասնինք
 սովորական ճանապարհով մինչեւ
 Ս . Յարութեան եկեղեցւոյն դրսի

(1) Խալէ կամ Չարլարանաց ճանապարհ կոչեցինք :
 զոր Լատինք շառագին ճանապարհ կը կոչեն . այն
 փողոցները՝ ուսկէ Քրիստոս խաչն ուղջ՝ Պիղա
 տոսի պալատէն հանուելով մինչեւ Գողգոթաց
 բերուեցաւ :

բակը , ուր քանի մի օր առաջ կատարեցինք մեր այցելութիւնները , Բակին արեւելեան կողմի հարաւային անկիւնը փոքր դռնէն դուրս ելնելով , ապարանջան ծախող վաճառականաց փողոցին մէջ տեղ՝ աջ կողմը՝ հին կամարագուռ մի կը տեսնուի : Այս տեղս առաջ կաշէ գործներու գործարան էր , և հին ժամանակ յանուն Ս . Աստուածածնի , և ըստ ոմանց՝ յանուն Արբոց Առաքելոց , և կամ ըստ Հաննէ վարդապետի՝ յանուն սրբոյն Պետրոսի Առաքելոյ Եկեղեցի մը կար : 1869 ին՝ Ֆրուսիոյ տերութիւնը առաւ Օսմանեան կառավարութենէն , և մեծաքանակ ծախք ընելով փոքեցին՝ ուր շատ հնութիւններ եւ շինութիւններ եւ մանաւանդ հին եկեղեցւոյ աւերակ տեղն գտնուեցաւ . թէ եկեղեցւոյ և թէ բոլոր տեղւոյն յատակը մաքրեցին , որով բազում ներքին և վերին սենեակներ յայտնուեցան . ընդ որս նաեւ մեծ սե-

զանապառնն՝ զոր Բրուսիայիք առ
այժմ առժամանակեայ կերպիւ Ազո-
թաակ զի բրած են իրենց համար
1871 էն սկսեալ :

Այս դրանք առջեւէն անցնելով
ճանապարհը երկուքի կը բաժնուի ,
այ կողմինը պղնձագործաց և մաս-
վաճառաց մեծ շուկայն կը տանի .
մենք պէտք է գէպ 'ի ձախ կողմի
ճանապարհը ուղղութիւնք , և քիչ մի
առաջ երթալով ճանապարհը կը ծոխ
գէպ արեւելք և յետոյ գէպ 'ի հիւ-
սիս՝ որ կը հանէ մութ շուկայն ,
Յիշեալ շուկային կամարին բերանը ,
ձախ դին աւերակ տեղ մի կ'երեւի
բարձր , ուր տասն և երկու աստի-
ճաննեքով վեր կ'ելնուի . այս տեղը
Կոստանդիանոսի ժամանակ Ս . Յա-
րութեան տաճարի նախադուռն էր ,
ուր տակաւին երկու սիւները կան-
գուն կ'երևին , և հիմակ ճանապարհ
մի է գէպ 'ի վեր , ուսկէ կ'երթուի
Ղբուոց և Հապէշից վանքը և Ուկ-
էր ըսուած սառնիճը :

Ա. Սիւն Դափաձնոյ : Նախադու-
 աէն դէպ ՚ի մուժ շուկայն առաջ
 երթալով, անոր ծայրը շորեքուղի
 ճանապարհ մի կը հանդիպի. դիմա-
 ցի ճանապարհը քաղքին Գամաս-
 կոսի ըսուած դուռը կը հանէ, զոր
 Արարացիք Պաղ-էլ-Աճափ կը կոչեն.
 ձախ կողմինը դէպ ՚ի Յունաց և Լա-
 տինաց վանքերը, աջ կողմինն է Խաչ-
 ճանապարհը. արդ՝ ձախ կողմի երթա-
 լիք ճամբուն բերանը՝ հիւսիսահողմն
 է Սիւն Դափաձնոյ ըսուած սիւնը, և
 ըստ աւանդութեան՝ Տեառն մերոյ
 Յիսուսի Քրիստոսի մահուան վճռոյն
 յայտարար թուղթը այդ սեան վրայ
 փակցուցին : Յիշեալ սիւնը խանութի
 մի մէջ անկուած է, որուն կամարէն
 վեր կը բարձրանայ, և 7 — 8 մեղր
 երկայնութեամբ կը տեսնուի :

Բ. Դափասփանի Դոռոն : Այս սեան
 մերձ արեւելահարաւ կողմ եղած
 աւերակ կամարն որ ճամբուն բե-
 րանն է, է Դափասփանի Դոռոն, ուսկէ
 Յիսուս Քրիստոսը խաչն ուսը շալ-

կամ դուրս հանեցին : Ար կարծուի
հասարակօրէն , որ ՚ի մահ դատա-
պարտուած ամեն անձինք այս դրո-
նէն դուրս կը հանուէին տանջանա-
րանը տարուելու համար :

Գ . Բէրէնիկի-յ Գոնը : Յիշեալ տե-
ղէն դէպ ՚ի աջ կողմի ճանապարհին
մէջ յառաջելով 60 մեդրի չափ , աջ
թեւին վրայ պատին մէջ տեղաւո-
րուած սիւն մի կ'երեւի . այս տեղ-
ւոյս համար կ'ըսուի թէ Արքուհւոյն
Բերենիկեայ (Աերոնիքա) տունն էր ,
որ Քրիստոսը խաչն ուսը անցուցած
ժամանակ՝ շղիմանալով նորա քա-
ղաքը նեղութեանը , համարձակեցաւ
քովը մօտենալ եւ երեսէն վազած
քրտինքները սրբել :

Գ . Պիլատոսին կամարը : Նոյն ճանա-
պարհը շարունակելով՝ երկու ուղի
կ'ելնէ դիմացնիս , մին դէպ ՚ի հիւսիս ,
միւսը դէպ ՚ի հարաւ : Գէպ ՚ի ձախ՝
հիւսիսային կողմի ճանապարհէն յա-
ռաջ երթալով անցքը կը լայննայ ,
եւ դիմացդ՝ անկիւնագլուխը՝ նոր

դուռ մի կ'երևէ , այս տեղ է Աւրստ-
 րիացւոց հիւրանոցը և նորաշէն մա-
 տուռը : Ասոր հանդիպակաց կողմի
 անկիւնադլուխը հին բաղնիք մի կար ,
 զոր Հռովմէական Հայք ծախու ա-
 ռին և եկեղեցի շինեցին . այս շէն-
 քին պատին տակովը փողոցին վը-
 րայ մարմարասիւնի մեծկակ կտոր մը
 կ'երևի . այս տեղ հասնելով Յի-
 սուս , կ'ըսէ աւանդութիւնը , եւ
 խաչին ծանրութեան տակ ընկճուած
 ըլլալով Սիսոն Աիւրեանացւոյն պատա-
 հեցան , և բռնեցին զինքը որ խաչը
 նա տանի : Յառաջ երթալով դէպ
 ՚ի աջ կողմի փողոցին մէջ , ձախ դին
 կ'երևի նորաշէն մատուռ մի եւ
 անոր կից Գաղղիացի Սիժէ Բոյրեբ
 ըսուած մայրապետաց վանքը : Այս
 վանքին կռթնած հին կամար մի կայ
 փողոցին վրայ՝ հիւսիսէն դէպ ՚ի հա-
 րաւ ձգուած , որուն վրայ սենեակ
 մի կամ Տաճկաց աղօթարան մի կ'ե-
 րևի երկու կողմէն մէյ մէկ պա-
 տուհանով : Պիղատոս այս կամարին

վրայէն ցոյց տուաւ , կ'ըսեն , Յիսուան Հրէից , զինքը ծեծել տալէն յետոյ , կարծելով թէ այս անգուծ անգգին սիրտը կրնայ ամօքել , եւ ասաց . « Ահա այրդ ցծեղ » :

Ե . Հերձիւրէի գլխաւոր : Քիչ մի աւելի յառաջ գնալով , աջ կողմն է Հերովդէս Չորրորդապետի պալատին տեղը , այն որ Յովհաննու Կարապետին գլուխը կտրել տուաւ , եւ ծաղրաբանութեամբ վարուեցաւ Յիսուսի հետ՝ երբ Պիղատոս անոր քով խրկեց զՅիսուս :

Զ . Անփօնիկէան աշտարակ , կամ Ափեան Դափաճարակ : Պիղատոսի կամարէն 40 մեզր դէպ ՚ի արեւելք զօրանոցի գուռը հայ ուր աստիճաններով կ'ելնուի : Փրկչի ժամանակ այս տեղ Անփօնիկէան աշտարակը կար , ուր կը բնակէին Հռովմայեցւոց կողմէն եկող դատաւորները : Պիղատոս Պանտացի դատաւորը որքան որ Յիսուսը անմեղ հրատարակեց , այսու ամենայնիւ փոխանակ ազատ արձակելոյ՝

Հրէից ձեռքը մատնեց որ ՚ի խաչ
հանեն : Հոս էր այն ժամանակները
Պատարական արեւելք : Յիշեալ զօրա-
նոցին մէջ՝ տեղ մի կայ , որուն հա-
մար կ'ըսուի թէ Փրկչին մերոյ Յի-
սուսի Քրիստոսի վշով պսակուած
տեղն է :

Ե . Փաշաղիսի Էկեղեցին : Զօրանա-
ցի հիւսիսային պատին դիմացը ձախ
թեւին վրայ երկաթեայ սղարիկ դուռ
մի կայ , որուն ներսը եկեղեցի մը
եւ կրօնաւորաց խուցեր կան . այս
դռնէն ներս մտնելով բակին ծայրը
դէպ ՚ի ձախ կողմը եկեղեցւոյ դու-
ռնն է . զոր Հայք Փաշաղիսի կ'ա-
նուանեն : Յիսուս Հրէից ձեռքը
մատնուելէն յետոյ գլուխը Փաշա-
ղիսի դրած՝ այս տեղ բերին ու
սկսան խարազանով ծեծել ու ամեն
տեսակ նախատինք՝ թուք ու մուր
տալ իրեն . սոյն եկեղեցին 1838 էն
՚ի վեր Լատինաց ձեռքն է :

Այս տեղ կը վերջանայ Խաչի ճա-
նադարէն :

Բայց մենք շարունակենք մեր
 այցելութիւնը դէպ ՚ի յառաջ, ու
 կամարի մի տակէն անցնելով, ուր
 կը տեսնուի Սողոմոնեան տաճարի
 մէկ դուռը, և փողոցին վերջացած
 տեղը դէպ ՚ի աջ դին ներսէ ներս
 կ'երևի ուրիշ մէկ դուռը: Հոս ճա-
 նապարհը չորեքուղի է, արևելեկան
 ճանապարհէն բաւական առաջ եր-
 թալով ձախ դին կ'երևի Յովակի-
 մայ եւ Աննայի տունը, ուր իրենց
 անուամբ հին եկեղեցի մի կայ հոյ-
 կական ձեւով: 1187 թուականին՝
 Սալահատտին տիրելով ասոր՝ քա-
 ղաքին մէջ գտնուած Տէրվիչներու
 ուսումնարան ըրաւ, որ այն ժամա-
 նակ նոյն տեղն Ս-լ-իէ կը կոչուէր,
 վերջին ժամանակներս՝ 1856 թուա-
 կանին՝ նոյն տեղն Գաղղիացիք ստա-
 ցան Օսմանեան տէրութենէն իսպա-
 դեւ, և հին շէնքը սրահելով Եկեղե-
 ցին նորոգեցին, եւ փողոցին վրայ՝
 երկայնութեամբ՝ ընդարձակ և հոյա-
 կապ առաջնորդարան մը եւ ներսի

կողմը սենեակներ ու դպրոց մը շե-
նեցին մեծարանակ ծախիւք, սրբա-
տաշ քարերով. և եկեղեցւոյն քով
եղած տուներն գնելով՝ այժմ կ'աշ-
խատին ընդարձակել եւ հոյակապ
վանք մը ընել :

Ասոր գրեթէ կից է Ս. Աստու-
ծածի՛ անուամբ յիշուած բաղնիքը,
և այս բաղնիքին դիմացի ճանապար-
հը շեղելով, Սողոմոնի տաճարին ու-
րիշ մէկ դուռը կը տեսնուի, որու
քով աջ կողմը մեծ փոս մի կ'երևուի,
որ է Պրոդ-փիլէ աւազանը. իսկ
ձախ դին ծռուելով քանի մի զօր-
քեր կը տեսնուին որոնք Աստուա-
ծածնի դրան սահապաններն են :
Այս դուռը դէպ ՚ի արեւելք կը բա-
ցուի, և աջ ու ձախ կողմը Տաճկաց
գերեզմանատուն է. ուղղակի ճա-
նապարհը բռնելով դարու վար իջնե-
լու ժամանակ՝ ճանապարհը կը բաժ-
նուի ՚ի ձախ եւ ՚ի յաջ. երկրորդ
ճամբուն մէջ յառաջ երթալով դէպ
՚ի վար՝ հսն ծայրը գետնին երեսը

Հարժայատակ ժայռեր կ'երեւին .
այս տեղ , կ'ըսեն , քարկոծուեցաւ
սուրբ Ստեփաննոս նախապետացն : Եւ
դարձեալ ձախ դին դառնալով , ձախ
թեւի վրայ Հայոց Չիթենեաց պար-
տէզն է , որու դուռը կից է սուրբ
Աստուածածնի Եկեղեցին իջնելու
արտաքին աստիճաններուն :

Ս-րբ Ա-ր-ի-ճ-ճ-ի-Վ-ր-ի-Վ-ն-ը ,
Գէթսեմանի ձորին հիւսիսային ծայ-
րը կ'իյնայ ամենասուրբ Կուսին փա-
ռաւոր Շիրիմը . քանի մի ոտք աս-
տիճաններէ վար արտաքին գաւիթը
կ'իջնուի : Եկեղեցւոյս առաջին հիմ-
նադիր Աբգար թագաւորի կնոջ Հե-
ղինէէն յետոյ , եղած են երկրորդ
Հեղինէն՝ Կոստանդիանոսի մայրն ու
ինքը : 47 ոտք աստիճաններով կ'իջ-
նուի Եկեղեցւոյ մէջ . Ս . Կուսին
Գերեզմանը որ ժայռի մէջ փորուած
է , դրսի կողմէն տաշելով՝ միայն
Ս . Մարմինն ընդունած մասը թա-
ղուցած են , չորս կողմը ազատ թող-
լով որ Եկեղեցւոյն արեւելեան թե-

ւին մէջ կ'իյնայ, ըստ որում Տաճարը
խաչածեւ է, Գերեզմանին ներքին
կողմն ալ կոկուած ու զարդարուած
է, մարմնոյն դրուած տեղը ճերմակ
մարմարիտնով ծածկուած է բարձր
գիրքով ու սեղանածեւ, որու վրայ
ամեն օր Պատարագ կ'ընեն միայն
Հայք և Յոյնք, երկու փոքրիկ դռներ
ունի, մին գէտ 'ի հիւսիս և մին գէտ
'ի յարեւմուտք, Հեթում Ք. Արու-
լիկիոյ Թագաւորը 1300 ին Եգիպ-
տացւոց վրայ արշաւանք բրած եւ
յաղթութեամբ ետ դարձած ժա-
մանակ Ներուսագէմ գալով, 'ի նը-
շան գահութեան՝ Գերեզմանին դրօշ
կողմը արեւմտեան դրան կից սեղան
մը կանգնել տուաւ, որ մինչեւ
ցայսօր կը մնայ և միայն Հայոց սե-
փական է, ուր երբեմն կը Պատա-
րագեն եւս:

Ս. Գերեզմանին հիւսիսային կող-
մը՝ և Եկեղեցւոյն արեւմտեան Թե-
ւին մէջ՝ զատ զատ երկու սեղաններ
կան Հայոց սեփական, առաջնոյն

վրայ Ասորիք կը պատարագեն ամեն չորեքշաբթի օրերը , և Երկրորդին վրայ Ղրտիք , ամեն ուրբաթ օրեր Հայոց Թոյլուուութեամբ :

Ս. Գերեզմանին Ետեւի կողմը սեղան մը կայ , ուր Ասորւոց պատարագած Սեղանին առջեւէն կ'անցնուի՝ Յունաց է , իսկ հարաւային կողմը Եղած անկիւնը Հայոց Ժամարարներու զգեստաւորուած տեղին է :

Եկեղեցւոյն հիւսիսային Թեւին վրայ Եղած տախտակեայ տեղն , ուր 12 աստիճաններով վեր կ'ելնուի Յունաց տեսչին խուցն է :

Եկեղեցւոյ աստիճաններէն վեր ելած Ժամանակ իսկոյն աջ կողմը դուռ մի կայ , ուր տեղ է Հայոց Տեսչին խուցը և պահարանը : Աստիճանաց կէտը հասնելով՝ աջ դին պատարագամասոց սեղան է Հայոց սեփական , ուր Յովսէփայ Աստուածահօր գերեզմանն է , պատին մէջ առանձին կամարով . դիմացի կողմն

ալ Յովակիմայ և Աննայի գերեզմաններն են կրկին սեղանով, որ Յունաց ձեռքն է : Բոլոր եկեղեցին Հայոց և Յունաց կը վերաբերի : Թէ Ս. Գերեզմանին և Թէ բոլոր եկեղեցւոյն մէջ գտնուած ամեն զարդ, կանթեղ, ջահ, կերոն, աշտանակ և այլն եւ այլն, հաւասարապէս երկու ազգին են, Թէպէտ իւրաքանչիւրինը որոշուած և զատուած է :

Աստիճաններու գլուխը ելած ժամանակնիս, աջ և ձախ կողմերը պատուհաններ և մէկ դուռ մ'ալ կ'երեւի պատով հիւսուած, որ հասարակօրէն կը կարծուի Թէ վերի եկեղեցին ելնելու դուռը եղած ըլլայ : Ըստ որում, ինչպէս յայտնի կ'երեւի, հին ժամանակ այժմեան Տաճարին վրայ ուրիշ եկեղեցի մի ևս կար, որ եօթներորդ դարուն մէջ դեռ կանգուն կը կենար և բոլորակ ձեւունէր : Աւշտասաներօրդ դարուն մէջ յիշեալ եկեղեցին աւերակ մընացած ըլլալով, քաղքին սպառիսպ-

ներքը նորոգուելու գործածուեցան
անոր քարերը :

Սուրբ Գերեզմանի տաճարը եր-
կու բանալի ունի, որոնց մին Հայոց
և միւսն Յունաց լուսարարին քով
կը մնան :

Եկեղեցիէն դուրս ելածիդ պէս
ձախ դին նեղ անցք մի կ'երեւի, և
փոքր դուռ մի երկաթեաց, և մէջը
անշուք խորշեր են ստորերկրեաց՝
երեք սեղանով. այս տեղը Նատինաց
ձեռքն է, որուն համար կ'ըսուի թէ
Յիսուս դեռ չմտնուած Առաքելոց
հետ եկաւ աղօթելու, ուր և տագ-
նապի մէջ մնալով արեան քրտունք
հոսեց իւր դէմքէն, եւ ուր ասաց
յաղօթելն. « Հայր իմ, եթէ հնար
է, անցէ բաժակս այս յինէն » :

Գաւթի հարաւային աստիճան-
ներէն վեր ելնելով, աջ կողմը խոր-
խուլ պատով հիւսուած տեղ մի կայ
որ Արաբացւոց է և մէջը գերեզման
մի կայ կ'ըսեն, սակայն գերեզմանը
այժմ չերեւիր :

Քիչ մ'առաջ երթալով Գեթ-
 սեմանի ձորին ուղղութեամբը՝ ձախ
 թեւին վրայ փողոց է դէպ ՚ի Ս.
 Համբարձման լեռը ելնելու, և փո-
 ղոցին բերանը նոր պատով հիւսուած
 Չիթենեաց պարտեզ մի կայ, և մե-
 ջը ութ ձիթենի, որոնց բուները
 աւանդութեամբ Քրիստոսի ժամա-
 նակէն կը կարծուին, և Ողջ-նի ծ-
 խէ կը կոչուին ըստ սամկաց: Այս
 տեղը շատ տարի չէ, որ Լատինք
 իւրացուցին շորս դին հաստատուն
 պատ քաշելով, եւ հիմակ գեղեցիկ
 ծաղկանոց է, եւ ամէն ազգէ ուխ-
 տաւորք ներս կ'ընդունին, և եր-
 կաթեաց փոքր դուռ մ' ունի արե-
 ւելեան հարաւակողմի անկիւնը:
 Գոնէն դուրս՝ դէպ յարեւելս՝ ժայռ
 մի ցոյց կուտան գետնի վրայ, որոյ
 համար աւանդութեամբ կ'ըսուի թէ
 Փրկիչն մեր Յիսուս հոս սպասել
 տուաւ Պետրոսը, Յովհաննէսն ու
 Յակոբոսը, պատուիրելով անոնց
 որ արթուն մնան ու աղօթեն, ինքը

բարընկէց մի տեղ հեռանալով իրն
դրեց իւր Հօրմէ որ շարշարանաց
բամակը զանց ընէ իրեն խմելու :

Երկուսասաներորդ գարուն մէջ
եկեղեցի մի կար այս տեղ յանուն
Առաքելոց ննջմանը :

Այս սարտիղին արեւելեան կողմ
մի զառ ՚ի վեր գետինը Ռուսք գնե-
ցին և փառաւոր Եկեղեցի մի շինե-
ցին իրբեւ դամբարան կայսրուհւ-
ւոյն Աղէքսանդր Բ. ի :

Յիշեալ սարտիղին դրան հարա-
ւակողմը 15 մեզք հեռու սիւնի կը-
տոր մի կը տեսնուի, և ասիկայ նշան
է այն տեղւոյն՝ ուր Յուդա մատ-
նութեան համբոյրը տուաւ Փրկչին :

Համբարձման լերան այցելութիւ-
նը ուրիշ աւուր թողլով, մենք գառ-
նանք գէպ ՚ի քաղաքը Փրկչադռնէն
ներս մտնելու և ճանապարհին վրայ
գտնուած նշանաւոր տեղուանքը աչ-
քէ անցընելու համար :

Ա. Ուրբ-Ռէ-ն Դ-ւ-ւ-ը : Յիշեալ
աւետարանական տեղերէն ետ դառ-

նալով և Չիթեկնեաց սարսիգին սա-
 փն տակովը յառաջ գնալով, ձախ
 դին է Ս. Համբարձման ստորտը և
 աջ դին Քեթսեմանի ձորը: Ասկէց
 երեսնիս դէպ ՚ի սուրբ քաղաքը
 դարձուցած ժամանակ կ'երեւի Ու-
 շրմա-Քիւն Դաւաշ, որ պատով հիւ-
 սուած է. եւ ունի կրկին կամար
 երկու սարերու վրայ, որոնց ամեն
 մէկուն լայնութիւնն է 2 մեդր, ա-
 մեն մէկ կամար եւս 2 մեդր և 85
 հարիւրորդամեդր լայնութիւն ու-
 նի. կամարներուն շրջանակի դուրս
 զցուած մասերն ալ տերեւածեւ
 զարգարանքներով շքեղացուցած է:
 Այս դռնէն մտաւ յաղթանակաւ
 Փրկիչն մեր Յիսուս՝ Մաղկազարդի
 կիւրակէի օրը:

Եւ կ'ըսուի թէ՛ Հերակղ կայսր՝
 կենաց Փայտը Պարսից գերութենէն
 աղատելով սոյն դռնէն ներս մտ-
 ցուց, և ուսին վրայ շալկած տարաւ
 Գողգոթայի վրայ տնկեց ՚ի տեւ հա-
 ւատացելոց: Ս. Երուսաղէմ Մահ-

մետականայ ձեռն անցնելէն յետոյ,
 այս դուռը պատով հիւսեցին սուս
 դուշակութեան մի հաւատալով, իբր
 թէ Գուանկ ազգը այս դռնէն կրկին
 անգամ ներս մանելով պիտի արե-
 քաղաքին : Այս կողմը կը տեսնուի
 նաեւ Սողոմօնեան պարսպին մէկ
 մասը, որ յայտնի է ահագին մե-
 ծութեամբ քարերէն : Ասոնց մէջ
 մէկ քար մի կայ որ 6 մեդր երկայ-
 նութիւն, 2 մեդր լայնութիւն, եւ
 1 մեդր բարձրութիւն ունի :

Բ. Տե՛ռն է՛քօր Ս. Յի՛ւլէ՛յ ԴԻ՛յ
 ԴԻ՛լը : ճանապարհն առաջ տանելով
 կամուրջի մի կը հանդիպինք, որ շե-
 նուած է Կե՛րբնի ըսուած կե՛ղէ՛լ-ԴԻ՛ն
 վրայ : Ըստ աւանդութեան Լատի-
 նաց՝ Հրէայները Յիսուսը բռնած
 ժամանակնին երբ հոս հասան այն
 կամուրջին վրայէն չանցընելու հա-
 մար՝ հարաւային կողմէն վար Կեղ-
 բոնի հեղեղատին մէջ ձգեցին զինքը
 որ անկէ անցնեն, որոյ նշան՝ ինկած
 տեղը ոտքերուն եւ ծունկերներուն

տեղերը մնացին ժայռին վրայ (¹) ,
 իսկ մերայինք աւանդութեամբ կ'ը-
 սեն թէ Տեառնեղբայր Յակոբոս ա-
 ռաքեալը Տաճարի աշտարակէն հոս
 գահավիժեցին Հրէայք , և թափիչ-
 ները՝ որ լուացք կ'ընէին ձորին մէջ ,
 վրայ հասնելով իրենց թակերովը
 գլխուն զարկին՝ երբ սուրբ Առա-
 քեալը դեռ կը գոչէր . « Տէր թող
 սոցա , զի ոչ գիտեն զի՛նչ գործեն » .
 Յայտնորք . Հով . 23 . և Գեղ . 25 :

Գրիգոր Շղթայակիր պատրիարքի
 ժամանակ խիստ աւեր ըլլալով սոյն
 կամուրջն՝ եւ լտանգաւոր անցու-
 դարձից , 1728 ին մեծ պատով մի
 ամրացուց ու կամուրջը նորոգեց և
 ընդարձակեց , և այն տեղ գտնուած
 սառնիճին բերանն ալ , որ երկիւղա-
 լի էր , նեղցնել տալով ասպհովեց
 բաւական աշխատութիւն կրելով .
 և կամուրջին քով դէսլ ՚ի արեւելա-

(¹) Տես Հաննէ , Պատ . Ս . Երուսաղէմի , եր .
 255 , տպեալ ՚ի կ . Պռլիա 1807 :

կողմն գանուած կէս արտաւարի չափ
 արան ալ գնեց որ մինչև ցայսօր կայ
 եւ Հայոց վանքին է, որուն մէջ մի
 քանի ձիթեհի ծառեր կան :

Գ. Աբխազացի արշալու : Կամուրջին
 դէպ յարեւելահողմը և հեղեղատին
 ձախ դին կը տեսնուի Աբխազացի ար-
 շալու կամ գիւղի մէջ, զոր Աբխազոս
 Գաւթի որդին՝ ինքն իւր կենդանու-
 թեանը կանգնել տուաւ . Բ. Թ. Գ. Բ.
 ԺԸ. 18 : Միաժայռ քարէ է, և մինչ-
 չեւ ճնօտը (աշտի) ժայռէն կարը-
 ւած է. չորս կողմը դէպ ՚ի երեսնե-
 րը չորս սիւներով զարգարուած է
 և անոնց վրայ բոլորաձեւ տաշուած
 է ստամանի ձեւով և ծայրը երթա-
 լով սրացած, որ կը վերջանայ ար-
 մաւենիի փնջով մի : Ամեն մէկ երե-
 սին վրայ մէյ մէկ պատուհան ունի,
 և ներսը լեցուած է խիճով զոր անց-
 նող ու դարձող Հրէայք կը նետեն :
 Արձանին յատակն ալ մի և նոյն ժայ-
 ոսին մէջ փորուած է դեղեցիկ զար-
 գերով, բայց հիմակ հողով ծած-

կուած լինելուն չ'երեւիր : Արիստո-
ղոմայ բուն գերեզմանը Յորդանանու
արեւելեան կողմն է փոսի մէջ , ուր
ատղ նետեցին զինքը հօրը դէմ ա-
պստամբութիւն ըրած ժամանակ ըս-
պաննուէլէն յետոյ . Բ . Թ . Գ . ԺԸ . 17 :

Գ . Յովնովիտ ըսուած գիրէղմանը :
Արիստղոմայ գերեզմանին կից արեւ-
ելեան կողմը կը տեսնուի Յովնովի-
տ ըսուած գիրէղմանը , որ վիմափոր
մեծ այր մ'է , և դուռը գետնին մէջ
գրեթէ թաղուած , որուն միայն վե-
րին ճեօտը կը տեսնուի գետնին ե-
րեսին հաւասար : Այս շիրիմը հա-
սարակօրէն կը կարծուի որ դատարկ
եղած ըլլայ և 'ի յիշատակ երեւելի
անձի մը կամ նոյն Յովսափաթ թա-
ղաւորին կանգնուած , վասն զի ըստ
Աստուածաշունչ սուրբ Գրոց՝ յի-
շեալ թաղաւորը երուսաղէմի մէջ
թաղուեցաւ . Գ . Թ . Գ . ԻԲ . 51 :

Ե . Ս . Դ . Բ . Յովնովիտ Այլը կամ Գի-
րէղմանը : Արիստղոմայ արձանէն 45
մեզր անդին գէպ 'ի հարաւ՝ մահար-

ձան մի կ'երեւի ժայռին մէջ փո-
րուած , ուր պզտիկ դաւիթ մի կայ
երկու սիւներով և երկու կէս-մոյ-
թերով , որոնք նոյն ժայռէն յօրի-
նուած և մարդակով մի իրարու հետ
միացուցած են՝ բոլորը մէկ ժայռէ :
Այս մահարձանիս համար քրիստո-
նեայք Ս. Յովնէպ Այրը կամ Գերեզման
է կ'ըսեն . Մահմետականք Տիւնը-
Պարտն կը կոչեն , իսկ վրան եբրայե-
ցերէն վերտառութիւն կայ , որու
մէջ գրուած է Եղիբայ շիրիմն ըլլալը ,
Յիսուս Քրիստոսէ քիչ ժամանակ ա-
ռաջ շինուած կը կարծուի այս մա-
հարձանս :

Առաքեալք երբ տեսան որ իրենց
Տէրը դահիճներու ձեռք կապուած
յանձնուեցաւ , իրենք թողուցին
փախան , մէջերնէն ութը հատը գը-
նացին տեղ մի պահուըտեցան , որու
վրայ ուրիշ անգամ պիտի խօսինք .
իսկ Յակոբոս առաքեալ Փոքրը , եկաւ
այս այրին մէջ պահուեցաւ : Աւան-
դութեամբ կ'ըսուի թէ՛ մինչև Քրիս-

տասի յարութիւն առնելը հոս մնաց
առանց բերանը բան մի դնելու, և
թէ Փրկիչն մեր այս տեղ երեւե-
ցաւ իրեն :

Յակօբօս առաքեալ Փոքրը՝ Սե-
մէօնի և Յուդայի և զբայրն է, և Յի-
սուսի Քրիստոսի հետ մօր քրոջ որ-
դիք են. ասիկայ և զաւ Երուսաղէ-
մի առաջին ևսիսկոպոսը և Յիսուսի
Քրիստոսի փոխանորդը, Հրէայք նա-
խանձելով և թշնամանալով և իրենց
բահանայապետէն գրգռեալ Տաճա-
րի պարսպէն վար նետեցին զինքը
և հոն թափիչներու ձեռք չարա-
չար հողին աւանդելով սոյն մահար-
ձանիս մէջ թաղուեցաւ, ըստ ոմանց
յամի Փրկչին 62 :

Քրիստոնէութեան առջի դարուց
մէջ սոյն մահարձանիս վրայ մատուռ
մի կար, ուսկէ վար շիրիմը կ'իջնուէր
ժայռին մէջ փորուած աստիճաննե-
րէն, որոնք դեռ կը տեսնուին :

2. Զ-ս-րի-յի Գիբեղմանը՝ Սուրբ Յա-
կօբայ շիրմին հարաւային կողմը կ'իջ-

տասէ 864 տարի առաջ . Բ . Մ և այ .
Ի Դ . 20—22 .

Հոս վերջացնելով մեր Արկրորդ
այցելութեան շրջանը, դառնանք յեւ
եւ կամուրջին վրայէն անցնելով եւ
կեդրոնի հեղեղաար ձախ կողմերնիս
ձգելով ելլենք դէպ ՚ի վեր, բռնելով
այն ճանապարհը որ Փրկչադուռը կը
տանի եւ քաղաքին սարիսայր աջ դի-
նիս կ'իյնայ : Աերս մտնելով դռնէն
եւ միւս կամարաբերնէն դուրս ելած
ժամանակնիս դէպ ՚ի ձախ կողմի ճան-
քան բռնենք, որ երկու փողոց դառ-
նալէն յետոյ ուղղակի Վուրբ Յակո-
բայ մեծ վանուց հոյակապ դուռը
կը տանի, որու դիմացի սարսիպին
մէջի եղած շոճի ծառերը, որոնք բու-
լոր ընդարձակ հրապարակը կը ծած-
կեն, աւելի մեծ շքեղութիւն եւ դե-
ղեցկութիւն կ'ընծայեն տեղւոյն :

ԵՐՐՈՐԴ ԱՅՅԵԼՈՒԹԻՒՆ

Ի Ս. Փրկիչ եւ ի հարաւային շրջակայքն
Ս. Երուսաղեմի :

Առաւօտ մի նախաձաշ ընելէն յետոյ, երբ գեղեցիկ արեւ եւ մեղմ եղանակ կ'ընէ, բարեպաշտ ուխտաւորաց խումբը Փրկչի դռնէն դուրս կ'ելնէ Փրկչավանք ուխտ ընելու եւ սուրբ քաղաքի հարաւային շրջակայքն եղած նշանաւոր հին տեղուանքը այցելելու :

Փրկչադռնէն դէպ ՚ի հարաւ 37 մեղր առաջ երթալով Հայոց Չիթենեաց պարտիզին ցանկապատին տակովը, անոր ծայրը քանի մի ոտք աստիճաններ կը տեսնուին Հայոց հին տապանաքարերով շինուած, որու կից կայ նաեւ հին սիւնի մի կտոր : Այս տեղւոյն համար աւանդութեամբ կ'ըսուի թէ՛ Առաքեալներն երբ ամենօրհնեալ սուրբ Աստուա

ճամօր վախճանէն յետոյ անոր մարմինը ճաղի մէջ դրած հոս հասան , չրէից խուռն բաղմութենէ մի արգիլուեցան , որոնք տակաւ թեամբ զինեալ կ'ուզէին վար տապալել նորասուրբ մարմինը , բայց անմիջապէս պատժուեցան . մէջերնին ամենէն յանդուգն եղողը որ քահանայ մի էր , երբ ձեռքը դէպ 'ի ճաղն երկրնցուց , որ վար ձգէ , ձեռքը դուստցաւ , եւ միւսներն կուրացան : Սոյն պատժոյն վրայ սարսափելով զղջումի եկան և Առաքելոց միջնորդութեամբ Աստուած շնորհեց անոնց առողջութիւնը . հաւատացին ամենքն ալ 'ի Քրիստոս և մկրտուեցան :

Յիշեալ աստիճաններէն ետ դառնալով դէպ 'ի արեւմտեան փողոցը կը մտնենք , դարձեալ Հայոց Ձիթենեաց պարտիզին պատին տակովը որ ձախ դին կ'իյնայ , 50 մեդր առաջ՝ տախտակեաց փոքր դուռ մի կ'երևի որ յիշեալ պարտիզին դուռն

է, ասկէ ներս մտնելով պարտիզին մէջ տեղէն ուղղակի 60 մեդր յառաջանալով՝ 8 աստիճաններէ վար կ'իջնանք՝ եւ գիմացնիս երկաթեայ փոքր դուռ մի կ'ելնէ, այս է Հայոց Ս. զորհչի հին վանուց դուռը: Ներս մտնելնուս եկեղեցւոյն դաւթն է, որ ե գերեզմանարան է սուրբ Աթուռոյս Պատրիարքաց, Ապիսկոսոսաց եւ վաստակաւոր Վարդապետաց եւ Միաբանից, ինչպէս կը ցուցնեն տապանաքարերը⁽¹⁾: Պատրիարքացը բարձրկէկ շինուած են մարմարիսնով զարդարուած, ինչպէս կ'երեւին դռնէն ներս մտնելնուս ձախ կողմի անկիւնը եւ դաւթին գիմացի կողմի կամարներուն տակը: Այս եկեղեցւոյ եւ վանքի տեղը, ինչպէս ամեն ազգ կը վկայեն, Աստուծոյ քահանայ

(1) Թէ այն տապանաքարերու՝ ե թէ անոց ու Ս. Յակոբոսի վանուց մէջ գտնուած գտնուած տեսակ հին Թաշ—քարերու վրայ եղած յիշատակարաններն տես գրքիս վերջ գրուած յաւելուածին մէջ:

նայապետին տունն է, ուր տեղ Յի-
 սուս Քրիստոսը մասնութեանն յե-
 տոյ բերին և հոս հարցաքննութեան
 ենթարկեցին քահանայապետին դի-
 մացն հանելով: Այս տեղ Պետրոս
 երեք անգամ ուրացաւ իւր Տէրը, և
 հինգշաբթի գիշերը դէպ ՚ի ուրբաթ
 լըս՝ այս տանը մէջ անցուց Յիսուս
 հազարումէկ նախատանաց համբե-
 բելով: Գաւթին արեւելեան կողմն
 է Եկեղեցւոյ դուռը, ուր մանելով
 սեղանին ձախ կողմը կողմնակի սլող-
 ակ դուռ մի կայ ևւ մէջը փոքրիկ
 սեղան մի պատարագամատոյց՝ ուր
 հաղիւ երկու հոգի կը պարունակի,
 այս է Երկրորդ բանար, ուր անցուց
 Փրկիչն մեր Յիսուս այն մէկ գիշերը:
 Եկեղեցին որ առանց սեան սիրուն
 դիրք մի ունի, մէկ սեղան միայն կը
 ներկայացնէ, որու վէմն է Յիսուսի
 Քրիստոսի սուրբ Գերեզմանի կախա-
 բիչ Վէմը, զոր Հրեշտակը վար շըր-
 ջեց ու վրան նստաւ. Մատթ. ԻԸ. 2:
 Այն քարը որ գրեթէ կէս բողորակի

ձեւ սենի, բոլոր սեղանը կը ծածկէ,
 եւ երեք տեղէն բաց թողուած է
 համբուրելու համար: Այս կափա-
 ըիչ Ախմիս վաւերականութիւնը ու-
 ըիչ Քրիստոնէաց ազգերն եւս կը
 հաստատեն:

Ս. Փրկչաց վանուց մէջ չորս սե-
 ղան կայ պատարագամատոց, դրօժ
 դաւթինը յանուն Ս. Չարչարանաց,
 Եկեղեցւոյ աւագ Սեղանն յանուն
 Ս. Փրկչաց, ձախ կողմը գտնուած
 փոքրիկ մատրան՝ երկրորդ բանտի
 սեղանը Ս. Բանտ, և ետեւի կողմի
 պահարանին կամ աւանդատան մէջ
 գտնուած սեղանն յանուն Ս. Եր-
 րորդութեան է:

Յիշեալ վանքին գոյութիւնը մին-
 չեւ քրիստոնէութեան առաջին դա-
 րը կ'ենէնէ, և Հայոց սեփական ստա-
 ցուածք եղած է իւր հիմնարկու-
 թենէն ՚ի վեր: Սուրբ քաղաքը Արա-
 բացւոց ձեռք անցնելէն յետոյ բա-
 ւական նեղութիւն կրած են սուրբ
 Բանտին ծառայող միաբանք, և բա-

ւահան ժամանակ լքեալ թողու-
 ցուած է բռնաւոր մարդոց ձեռք :
 Զորեքտասաներորդ դարուն մէջ ,
 Յովհաննու Արժիշեցւոց աշակերտ՝
 Կարապետ անուն Վարդապետ մի ,
 Տասը դաւառէն յերուսաղէմ ուխ-
 տի դալով , եւ տեսնելով յիշեալ
 վանքը զոր Արաբացիք Հայոց ձեռ-
 քէն յափշտակելով աստու կամ Ին-
 յինած են , վշտալից սրտով Եդիպտոս
 կ'իջնայ եւ 4000 դահեկանի կրկին
 անգամ ծախու կ'առնու Սուլթա-
 նէն , եւ վերագառնալով Եկեղեցին
 կը նորոգէ , յորում էր կ'ըսէ Կա-
 փարիչ վէմը : Զկնի այնորիկ հեռ-
 ղհեաէ սուրբ Աթոռոյս Պատրիար-
 բունք պէտք եղած նորոգութիւն-
 ներն ըրած , եւ պարիսպն աւելի
 բարձրացուցած են Սիօնցւոց յար-
 ձակումներէն ազատ մնալու համար :
 Վերջին նորոգութիւններն եղան
 1848 ին Աիրակոս Պատրիարքի օրով ,
 որ ժամանակ գաւիթն եղած սեղա-
 նըն ալ նորոգեցաւ , և արեւմտեան

կամարներն և սենեակները շինուե-
ցան :

Վանքի դռնէն դուրս ելնելով՝
սարափոյին հարաւային կողմը գրա-
նուած տախտակեայ փոքրիկ դռնէն
3 սոր աստիճանաւ գերեզմանա-
տուներ կը մտնուի : Սոյն գերեզմա-
նատուներ , որ Սիօն լեռան վրայ է ,
երեք աղգաց կը վերաբերի որոշեալ
սահմաններովն , Հայոց , Յունաց և
Վառինաց , մեծ մասը Հայոց է , ու
րոնք մարդասիրաբար կը թողա-
րեն Հապէշ , Ղարաի , և Ասորի ժո-
ղովրդոց եւս՝ իրենց ննջեցեալները
հոն մէկ կողմը թաղելու : Վառի-
նաց գերեզմանատուներ նոր սխառով
բաժնուած է , և բաց ՚ի հիւսիսային
կողմէն ուր ճանապարհ կայ , միւս
երեք կողմէն Մեր գերեզմանատան
մէջ մտած է , և յայտնի կ'երեւի որ
սկիզբը բոլոր մէկ գերեզմանատուն
էրած է Հայոց աղգին սեփական ,
ու յետոյ մէկ փոքր մասը Վառինաց
տրուած , ինչպէս կը վկայեն սուրբ

Աթուոյս հին Յիշատակագրերը ,
 1866ին Լասինք երբ իրենց գերեզ-
 մանը շրջապատեցին , բռնութեամբ
 Մեր գերեզմանատան մէջ երկու
 դուռ թողուցին , որուն համար Բար-
 ձրագոյն Գրան բողոքեց Ս . Աթուր ,
 բայց և այնպէս սոյն խնդիրը դեռ
 վէճի տակ մնացած է (¹) ,

Գերեզմանատան հարաւային մասը
 որ սահմանաքարերով բաժնուած է ,
 Յունաց ազգին է , նորա արեւելեան
 կողմը պատով շրջապատած՝ և դէպ
 'ի հիւսիս դուռ ունեցող գերեզման-
 նոցն ալ Ամերիկացւոց է , Յիշեալ
 վերջին գերեզմանատան հարաւա-
 կողմը պզտիկ գետին մի կը տեսնուի ,
 որ Ս . Ասաուածածնի տանը տեղն է ,
 ուր Յիսուսի Քրիստոսի մահուանէն
 յետոյ կը բնակէր սուրբ Յովհաննէս
 առաքելոյն հետ , եւ ինքն ալ այս
 տեղ վախճանեցաւ , Գեռ քանի մի
 խոշոր քարեր կը տեսնուին , որոնք

(¹) Տե՛ս Խնդիր Ս . Տեղեաց , տպեալ Երու-
 սազէ՛մ 1871 :

աւանդութեամբ կ'ըսուի թէ նոյն
 տան հնութեան կը վերաբերին ,
 Յոյնք այս տեղւոյն չոր պատին քով
 Պենտէկոստէի օրը ազօթեւու կու-
 դան եւ ժամերգութիւն կը կատա-
 րեն , ըստ որում իրենց գերեզմա-
 նատան կից է :

Բ. Ս-րք Սիժն Քէրն-տ-ն : Յիշեալ
 գեանի արեւելեան գին իրար ան-
 ցած աներու կոյտ մի կը նշմարուի
 գմբէթաւոր և Տի-րէ մի եւս ունի .
 Հոյք այն տեղը Ս . Սիժն կը կոչեն ,
 Մահմետականք՝ Նէ-դի — Տ-լ-տ , եւ
 Լատինք Բի-րի-ց րի-լ : Երկու դուռ
 ունի , մին արեւմտակողմը՝ և միւսն
 հիւսիսակողմը , այս դռնէն ներս կը
 մտնեն այցելութեան գացող ուխտա-
 ւորք : Մահմետական Սիժնիք հոս
 յատուկ տեղ մի ցոյց կը տան ուխտ-
 քներու , ուր մտնելու համար նախ
 ախորի մի մէջէն պէտք է անցնիլ ,
 յետոյ աստիճաններէ վեր քարայա-
 տակ պզտիկ դաւթի մի վրայ կ'ել-
 նուի , և հոն ձախակողմեան դռնէն

Հին և կեղեցւոյ մէջ կը մտնուի, որ
 հիմայ մզկիթ է, և կառուցեալ է այն
 վերնատան տեղւոյն վրայ, ուր Յի-
 սուս Քրիստոս իւր Առաքելոց հետ
 զատկական դառը կերաւ, սուրբ
 Հաղորդութեան խորհուրդը կատա-
 րեց, Աշակերտաց ստեբըրը լուաց,
 և թացեալ սատառը Յուդայի
 տալով՝ յայտնեց թէ անոր ձեռք
 պիտի մատնուի և Պետրոս առա-
 քեալն Չինքն պիտի ուրանայ, վեր-
 ջառէս այս տեղ խոստացաւ անոնց
 Սուրբ Հոգին խրկելու: Երկու ան-
 դամ այս տեղ՝ Վերնատան մէջ՝
 իւր Աշակերտներուն երեւեցաւ.
 երկրորդ անգամուն իւր կողք բա-
 նալով թուժաւ առաքելոյն մատուր
 շոշափել տուաւ ըսելով. «Բեր ըղ-
 ձեռն քո և մխեա ՚ի կողս իմ, և
 մի լինիր անհաւատ՝ այլ հաւատա-
 ցեալ»: Յիսուսի Քրիստոսի համ-
 բարձմանէն յետոյ Հոգին Սուրբ այս
 տեղ իջաւ Առաքելոց վրայ:

Քրիստոնէութիւնը ծաղկած ժա-

մանակէն ՚ի վեր այս սուրբ Տեղւոյն վրայ եկեղեցի շինուած էր . և մինչև և վերջոսաներորդ դար Քրիստոսն էից ձեռքը մնացած եւ երեւելի ուխտատեղի եղած էր . իսկ 1554 թուականին Վահմեաական Շէյխ մը տիրեց սոյն տեղւոյն եւ բնակութիւն հաստատեց անդ , որ մինչև հիմայ նորա սերունդը բազմամաղով կը բնակին , եւ որոնք Սիժնի կը կոչուին , և գրամական փոքրիկ սարդեւ մի ընդունելով ուխտաւորներէ՝ ցոյց կուտան անոնց Վերնատան տեղը , որ ինչպէս տեսանք , այժմ անշուք սրահ մի է :

Անոնցիք կը հաւատան թէ Գաւթի և Սողոմոնի գերեզմաններն այս տեղ են , և ներքնասենեակ մի ցոյց կուտան զանոնք սարսուռնակող , բայց ներս մտնելու ոչ այլոց կը թողուն և ոչ իրենք կը մտնեն , և այս պատճառաւ բոլոր տեղւոյն Նէղի — Տալաթ անունը կը տան : Բազում ժամանակէ ՚ի վեր է Ս . Սիժնի հարաւային և

Հիւսիսային արեւելահողմը բաւա-
կան նոր շէնքերով ընդարձակեցին ,
Հիւսիսային արեւելեան հողմի նոր
շէնքերը մինչեւ մեր Փրկչաւանքի
հարաւային սրահը կը հասնին , նեղ
ճանապարհ մի միայն երկուսին մէջ-
տեղը մնալով :

Գ. Պէտրոս Առաքելացի աշը , Ա.Յս
ճանապարհէն ետ դառնալով դէպ
ի Փրկչադուռ , և անկէ աջ հողմի
ճանապարհը շեղելով սարսալի սաւ-
տին տակովը , մտնենք աջ հողմերնիս
եկած առաջին ճանապարհը որ քա-
րակոյտ և անհարթ շաւիղ մի է . և
անկէ 200 մեդրի չափ յառաջ եր-
թալով դէպ ՚ի հարաւ՝ ծակ տեղ մի
դիմացնիս կ'ելնէ Սողամօնի ջրացքին
մէջ . անկէց ալ դէպ յարեւելք վար
իջնելով և 100 մեդր եւս քալելով
Պէտրոս առաքելացի կը հասնինք , որ
Միօն լերան հարաւային արեւելեան
սարսալին վրայ է՝ ճանապարհին ձա-
խակողմը և 10 մեդր դէպ ՚ի ներս :
Պետրոս առաքեալ իւր Տէրն ուրա-

նապէն յետոյ հաւուն խօսիլը խնա-
 նալով՝ յիշեց Յիսուսի Քրիստոսի
 կանխատեսութիւնը, եւ իւր յան-
 ցանքը ճանաչելով՝ եկաւ այս տեղ
 իւր մեղքը ողբալու: Այրին բերա-
 նը բաւական ընդարձակ է, ու դէպ
 յարեւելք կը նայի: Այս տեղ Ար-
 շակունեաց տէրութեան ժամանա-
 կէն փոքրիկ վանք եւ եկեղեցի ու-
 նեին Հայք եւ կը կոչուէր, «Վանք
 հառաչանաց Պետրոսի», եւ մինչեւ
 երկուսասաներորդ դարուն մէջ ե-
 կեղեցին կը մնար:

Դ. Սելվաճայ - Նէի-րը: Ասկէ կրկին
 ետ դառնանք մինչեւ Փրկչադրան
 կողմը եւ սարսալին տակովը սովորա-
 կան ճանապարհաւ առաջ երթանք
 քաղաքին Աղբիւսաց ըսուած գօւռը
 զոր Արաքացիք Պ-դ - էլ - Մ-ը-ր-դ-է
 կը կոչեն, եւ անկէ դէպ ՚ի Սելվաճայ
 աղբիւրը երթալու շաւիղը բռնելով
 իջնենք, եւ ասկէ սկսելով շարունա-
 կենք մեր այցելութիւնը զոր երկրորդ
 այցելութեան մէջ թողուցինք:

Չորին արեւմտեան կողմը կ'ընայ
Սէլլէմայ - Շէր-ըը որ դէպ ՚ի արեւելք
կը նայի, ուր է համանուն գիւղն,
որուն հարաւային արեւելեան կողմը՝
միկիթ կարծուած հին շէնքի մը՝
ուերակները կ'երեւին:

Սէլլէմայ - Շէր-ըը գոր Արարացիք
Այ - Սըրրի - Մէրիէժ⁽¹⁾ կ'անուանեն,
Որ-ը ըսուած բլուրին ստորտար շե-
նուած է. 17 սաք աստիճաններէ վար
կ'ընուի, ուր պղտիկ և տափարակ
տեղ մի կայ, անկէ դարձեալ 15 սաք
վար իջնելով ջրին մօտ կը հասնուի:
Ջրին հոսանքը անկանոն է, ժամա-
նակ կայ որ օրուան մէջ կը դադրի,
յետոյ նորէն կ'ըսկսի, համը աղի է՝
չխմուիք, բայց ամառը մեծ օգուտ
կ'ընէ քաղաքին՝ ջրերուն նուազած
ժամանակը: Աւաղանը՝ ժայռին մէջ
փորուած պղտիկ խուցի մը մուտքը

(1) Մարիամայ տիրուհւոյ (Աստուածածնի)
- յիւրը կը նշանակէ:

գիւղը Գլխաւոր-Բեւան Էրան (1) ստորա-
 ար շինուած է : Այս լերան գայ-
 թակղութիւն ըսուելուն պատճառը
 այն է որ Սողոմոն Ազխատասէն բե-
 բել տուած իւր կռասպաշտ կանանց
 համար , այս տեղ կուց տաճարներ
 կառուցանելով՝ ժողովուրդը իւր վը-
 րայ գայթակղեցուց . Գ . Թ . Գ . ԺԱ . 8 :
 Գ . Թ . Գ . ԻԳ . 13 : Այս տաճարներէն
 մին դեռ կանգուն կը կենայ գիւղին
 քով , եւ անոր հիւսիսային կողմը
 սրածայր ժայռի մի վրայ՝ միակտուր
 քար է քառակուսի՝ ժայռին մէջ փո-
 րուած դեղին գունով , եւ պզտիկ
 դուռ մի ունի Աեգրոնի ձորին վրայ :
 Ճարտարապետական զարդերէ զուրկ
 չէ դրսի կողմէն , իսկ ներսի կողմէն՝
 արեւելեան ու հիւսիսային երեսներ
 ըր պատուհանի նման երկու խորշեր
 ունի և առաստաղն ալ իշու կանքի
 ձեւով է :

(1) Լեւան Մտաթայ , որ թարգմանի լեւան
 սղծութեան կամ ապականութեան . Գ . Թ . Գ .
 ԻԳ . 15 :

Է. Արտաւի գործերը և ջրի առաւել :
 Անցնելիս յառաջ Անդրանի ձորին
 միւս կողմէն և Սելաւանայ աղբիւրի
 առջևէն դոր արդէն տեսանք , աջ
 կողմերէս է Ուր ըստած բլուրը ,
 ձախ կողմերէս Արտաւի Պարտէշը :
 300 մեղրի շափ հեռուն՝ ճանապարհ
 հին վրայ՝ ջրի առաւել մի կը հանդիպի
 աւերակալ , հաս կուգայ կը թափի
 Սելաւանայ աղբիւրի ջուրը՝ ապառա-
 մի մէջ փարուած ստորերկրեայ ջր-
 բախէ մի անցնելով : Գիւղի Ծէլը
 կանայք այս աւազանին մէջ կը լուան
 իրենց կտակէրէնները , և քաղաքին
 պահապան զօրքերը ասկէ կուգան
 ջուր առնելու : Ասոր շորս դին գե-
 անիսը պատկած կ'երեւին նշանաւոր
 շէնքի մը աւերակներ , որ հաւանա-
 կանաբար մեծ աղբիւրի մի մնացորդ
 նիւթեր էր զամ պիտի ըլլան , որ Գ. Եղ-
 բասի մէջ կը կարգանք . Թ . 14 : Այս
 աւազանին ջրովը կ'առօգին Սելաւա-
 նայ պարակէղները , այն է Ս . Գրոց
 Պարտէշ արտաւի ըսածը . Գ . Թ . 7 . 15 .

4. - Երէ՛հ. 1.Թ. 4. Զրէ՛ ---ւնը Ռիսալ
 բլուրի հարաւային արեւելեան ծայ-
 րը կ'իցնայ :

Ը. Սոչմօնի լէճը. Այս աւազանէն
 4-5 մեղր գէտ 'ի հարաւային արեւ-
 մասկողմը կը տեսնուի Սոչմօնի լէճը,
 զոր Յովսէփ Փլարիանոս կը յիշատա-
 կէ, որուն մէկ մասը ժայռին մէջ
 փորուած է, և հիմակ բանջարեղե-
 նաց պարակող ըրած են :

Թ. Սելլմօն ---ւնը, վերոյիշեալ
 աւազանէն 83 մեղր գէտ 'ի յարեւ-
 մուտք է Սելլմօն ---ւնը, Ռիսալի
 հարաւային արեւմտեան մասին Դի-
 բիէնի ձորին գէտ 'ի ծայրը ձախ
 կողման վրայ շինուած. յիշեալ ձորը
 Ռիսալ բլրին և Միօն լեռան մէջտե-
 ղէն անցնելով Յովսափատայ ձորին
 հետ կը միանայ : Այս աւազանին
 համար է որ ըսաւ Փրկիչն մեր Յի-
 սուս 'ի ծնէ կոյրին, թէ երթայ Սե-
 լովամայ աւազանին ջրովը աչքերը
 լուայ որ տեսնէ : Յով. Թ. 1-7. չին
 ժամանակ այս տեղ և կեղեցի կար և

աւազանք անոր մէջ առնուած էր ,
 եւ երկուքի բաժնուած , մին այր
 մարդոց՝ և միւսը կանանց համար ,
 որոնք իրենց ցաւոց բժշկութիւն
 գտնելու համար լուացուելու կու-
 գային : Երկուստասաներորդ դարուն
 մէջ դեռ եկեղեցւոյն կամարներն
 ու սիւները կեցած էին , եւ շատ
 հաւանական է որ Հայոց 70 եկեղե-
 ցեաց մին եղած ըլլայ , որոնց կար-
 գին մէջ կը յիշուի թէ շորս վանք
 կան Սելովամայ կողմը :

Այս աւազանը 15 մեդր երկայ-
 նութիւն եւ 4 մեդր միջին լայնու-
 թիւն և 5 մեդր բարձրութիւն ու-
 նի : Արեւելեան պատին մէջ դեռ
 քանի մը սիւներու բեկորներ կը
 տեսնուին :

Ափալի բլուրը և Սիօնի մէկ մասը
 որու դիմացը կը գտնուինք , հին Ա-
 բուսաղէ մի պարսպին մէջն էին . Յս-
 վաթամ թագաւորը Ափալի պարս-
 պին վրայ շինութիւններ ըրած է .
 Բ . Մ . 7 . Ի . 3 :

Ժ. Եւստի Ժորճաբէի «ընթաց» ԿԵՂԸ :
 Ասկէ 130 մեզբ անդին գեանէն
 բարձրացած ու քարերով ամրացու-
 ցած տեղ մի կը տեսնուի Սողոմոնի
 լճին հարաւային արեւելակողմը, և
 վրան թթի ծառ մի կայ բաւական
 հին, աւանդութեամբ կ'ըսուի թէ
 Եսայի Տարգարէն հոս սղոցեցաւ
 Մանասէ թագաւորին հրամանաւ,
 և այն տեղուանքը թագուեցաւ :

ԺԱ. Յօբայ Կոչ : 400 մեզբաչափ
 նախ դէպ ՚ի հարաւ, յետոյ դէպ
 յարեւելք յառաջ երթալով երկու
 շէնք կը հանդիպին այն տեղ ուր
 պարտէզները կը վերջանան, Այս
 շէնքերուն մէկը Մահմետականաց
 աղօթատեղի է, որու քով ջրի տաշտ
 մի կայ, և միւսը հորի մի վրայ խար-
 խըլեալ շինուած մի է, զոր Արա-
 բացիք Պէյր — Էյ — Կ կը կոչեն, այն է
 Յօբայ հոր, զոր ռամիկք սովորա-
 բար Աբբայ — Կոչ կ'անուանեն : Հաստ-
 բակօրէն կը կարծուի թէ Հոռոկելի
 աղբիւր ըսածն այս է, Յուդայի եւ

Բենիամինի ցեղին սահմանադրացն
 վրայ շինուած . Յէ . ԺԵ . 7 . ԺԸ . 16 .
 Բ . Թ . 4 . ԺԷ . 17 .

Սոյն հորին մէջ, ինչպէս կը կար-
 ծուի, Իսրայելացիք Բաբելոն գերի
 երթալէն առաջ Արեմիա մարգարէի
 հրամանաւ Տաճարի նախրահան հու-
 րը պահեցին, Պերուժէնէ դառնա-
 լէն յետոյ Աէէմի հուրը պահող քա-
 հանայից որդիքը խրկեց որ երթան
 զայն փնտռեն, բայց անոնք թանձ-
 րացած ջուր միայն գտան հոն : Այն
 ժամանակ Աէէմի հրամայեց որ այն
 ջրէն առնուն և փայտերուն ա զո-
 հերուն վրայ ցանեն, այն միջոցին
 երբ արեւն ամպերուն մէջէն դուրս
 ելնելով անոր վրան փայլեցաւ, յան-
 կարծ կրակ մի բռնկեց, որով նախ-
 րահան հուր ըլլալը յայտնուեցաւ .
 Բ . Մ . 1 . Ա . 19—22 .

Այս ջրհորը 29 մեզր խորութիւն
 ունի, և խիստ մեծ քարերով շի-
 նուած է, որով անոր հնութիւնը
 կ'իմացուի . կենդանի ջուր է, որ նայն

Հորին տակէն կ'անցնի կերթաց, բայց
 ուր երթալը մարդ չգիտեր. երբ
 տաստիկ անձրեւներ տեղալու ըլլան,
 ջուրն այնքան կ'աճի, մինչեւ բեր-
 նէն դուրս հոսելով առուակ մի կը
 կաղմէ և բաւական օրեր կը տեւէ.
 մինչեւ մէկ ամիս շարունակ հոսիլը
 տեսնուած է: Եւ այս յորդուածներ
 բնակչաց քով հնձոց առատութեան
 նշան է, և մեծ սերտութեան տօն
 կը կատարուի Կեդրոնի ձորին մէջ
 Յօբայ — հորին բոլորաիքը, ցորչափ
 որ տեւէ անօր յորդուածներ, Զրին
 համը Սելովամայ աղբիւրին սէս ա-
 ղի չէ, կրնայ խմելու գործածուիլ:
 ԺԲ. Ուտի շէն: Յօբայ — հո-
 բէն եւս դառնալով իբր 150 մեզր
 ճանապարհ, աջ կողմերնիս թողլով
 Կեդրոնի ձորը և Սելովամայ պար-
 տէզները, մտնենք այն նեղ ճանա-
 պարհը որ կիրճի մի աջ կողմը կը հա-
 նէ արեւմտքէն դէպ յարեւելք:
 Այս խոր կիրճը Ենանի որդւոյն ձորն
 է, զոր տեղացիք այժմ Ուտ — էլ —

Բողոք կամ Ուրախ — Շնորհակալ կը կոչեն, որ Յուդայի ցեղի սահմանը՝ Բենիամինի ցեղէն կը զատէր։ Այս ձորին մէջ Իսրայէլացիք կը պաշտէին Մողորք բուռած կուռքը, որուն մինչեւ անգամ զմարդիկ կը զոհէին, Յուդայի Մանասէ Թագաւորը իւր զաւկընէրը սոյն Մողորքայ կրակէն անցուց. Բ. Մնաց. 1, 9. 6 :

Այս ձորը՝ ձոր Գեհանի կամ կուտորածի ալ կոչուած է՝ Իսրայէլացւոց այն տեղ կռապաշտութեան հետեւէնուն պատճառաւ. Երէմ. Ե. 31, 32 : Եւ Երեմիա մարդարէն՝ Աստուծոյ հրամանաւ, հողէ թրծած աման մի բերելով, ծերունեաց եւ քահանայից հետ մէկ տեղ, սոյն ձորին մէջ զարկաւ գեափնը խորտակեց՝ բսելով. « Այսպէս, կ'ըսէ զօրութեանց Տէրը, այս խեցեղէն ամանը ինչպէս որ խորտակեցաւ, այնպէս պիտի ջախջախեմ այս ժողովուրդը և այս քաղաքը, և ալ չպիտի բժշկուի. Երէմ. ԺԹ. 11—14 :

Յիշեալ ձորին ձախ կողմին վրայ
 եղած փորուածոյ աստիճաններէն
 վեր ելնելով, ընդարձակ գերեզմա-
 նոց մի կը տեսնուի, որ հաւանա-
 կանարար հին Տովիէթն եղած պիտի
 ըլլայ, ուր կ'երեւին ժայռին մէջ փո-
 րուած գերեզմաններ: Հին ժամա-
 նակ մինչեւ երկուսուսաներորդ դա-
 րը ճգնաւորներու բնակարան եղած
 են, եւ տակաւին նշանադիրներ կը
 տեսնուին ոմանց վրայ:

ԺԳ. Առաջիկայ առնչութեամբ: 150 մեղ-
 րաչափ տեղ քաղելով և քարածայռի
 վրայ փորուած աստիճաններէ վեր
 ելնելով, ձախ կողմը ժայռին մէջ փո-
 րուած շէնք մի կ'երեւի ութ ձա-
 կատասխանով և չրթունքով զարդա-
 րուած, նոյնպէս երկու կոյղ խա-
 զող, երկու պսակ և չորս վարդ, ո-
 րոնք իրարմէ երկու բարակ դաւա-
 ղանաձեւ զարդով բաժնուած են:
 Արտաքին սենեակը մեծ մասամբ
 աւերած է: Այս շէնքը Առաջիկայ
 առնչութեամբ կը կոչուի, վասն զի՝ ըստ

աւանդութեան՝ Յիսուս Քրիստոս
 Չիթեներաց պարտիզին մէջ բռնուե-
 լէն յետոյ . Առաքեալներէն 7 կամ
 8 հոգին հոս եկան առանձնացան .
 Աննա մեծ քահանայապետին համար
 այս տեղ թաղուեցաւ կ'ըսուի : Յե-
 տոյ Անտիքիոս անապատականը աստ
 բնակելու եկաւ , ուր ժամանակէ մի
 յետոյ պղտիկ մատուռ մի եւս շե-
 նուեցաւ , ինչպէս ցոյց կուտան նը-
 կարներու մնացորդները : Մէջը գե-
 րեզմանական խորշեր գեռ կ'երե-
 ւին , տմանք բարձրիկի նստարանի
 ձեւով ու կամարով մի յասկացած :

ԺԳ . Ալիշէմ կամ Ջաշէր : Առա-
 քելոց առանձնացած տեղւոյն կից է
 արեւմտեան կողմէն Ալիշէմն կամ
 Ս . Աւետարանին մէջ Ագարակ ա-
 րեան ըսած տեղը , ուր կ'ելնուի
 4 մեղր բարձրութեամբ ժայռի մի
 վրայէ անցնելով . այս գեափնը Յու-
 դային եւս դարձուցած երեսուն ար-
 ծաթով գնեցին Քահանայապետք՝ օ-
 տարաց գերեզմանատուն ընելու հա-

Ժար : Մ—աբի . Իկ . 1—8 . Գործ . Ա . 19 .
 Գլխոյն Հեղինէ պարիսպով պատած
 էր սոյն տեղը , որու մէջ կ'երեւի
 Հայոց Զ—նէրը (¹) , որ Հաննէ Պատ-
 մագիր եւս Հեղինէի շէնքը ըլլալ
 կը կարծէ . գեանափոր տեղ մի է
 առանձին դռնով , որ հիմակ գեանին
 տակ ծածկած և պատով հիւսուած
 է , ինչպէս ներքի կողմէն կ'երեւի .
 ստորին մասը ժայռին մէջ փորուած
 է . պատերը խիստ հին են և վրան
 խաչաձեւ գմբէթ ունի՝ ութ տեղաց
 ծակեր բացուած , ուսկէ մեռեալ-
 ները վար կ'իջեցնէին : Բոլոր շէնքը

(¹) Ծ—նէլ (charnel) , նշանակութիւնն է
 « Գիակիր , ուր թաղեալ են մարմինք » . տես ՚ի
 Բառարանն Անգղերեն : Որով հաւատեալ կը
 մակարեթի թէ՛ Խաչակրաց ժամանակը այս տեղ-
 ւոյս անուան՝ որ է Ակեղաւանց , Ագարակն քրտի ,
 կամ Արեան , Գերեզմանն օտարաց , առ հաս-
 բակ կը կոչուէր Ծ—նէլ , որ ինչպէս նաեւ տե-
 ղացի Արարացի Քրիստոսեայք՝ մինչև ցայժմ կը
 կոչեն այս տեղւոյս Ծ—նէլ : յորմէ առնելով
 մենք եւս կը վերածայնենք ճառներ եւ կամ
 Զառներ : Սակայն աւելի ճիշդ է « Ծ—նէլ » կո-
 շէլ նոյն տեղի անուան :

20 մեղքաչափ երկայնութիւն և 12
լայնութիւն ունի : Ինչպէս ըսինք ,
այս շէնքը Հայոց սեփական է և տա-
լուէ տարի գեանին Իճարէն մինչեւ
ցարդ կը արուի Կառավարութեան :

1736 Թուականին ՚ի Բրուսիա
տպուած Dappers Palaest. անուն
գրքի մը մէջ , եր . 421 , յիշեալ Հա-
յոց Չառների մասին հետեւեալ տե-
ղեկութիւնն կայ որոյ թարգմանու-
թիւնը արժան կը համարիմք յառաջ
բերել . “ Ազարակն Ակեղղամայ կամ
“ գերեզմանատունն ուխտաւորաց
“ Աիօն լերան հարաւակողմն , Գեհանի
“ ձորոյն վերի կողմն է , ցամաք բլու-
“ րի և քառամայր լերանց մէջ տեղ ,
“ որ հին ժամանակներէն ՚ի վեր փոք-
“ րիկ կտոր գետին մ ' է , և որ Հրե-
“ այնքը յԱրուսաղէմ մեռնող օ-
“ տարաց գերեզմանատուն ընելու
“ համար Բրուտէն գնեցին 30 Ար-
“ ծաթի , զոր մասնիչն Յուդայ եւ
“ դարձուց . Մարթ . Իէ . 3-8 : Գարծ .
“ Ա . 19 : Ներկայ ժամանակին մէջ

« (1736) սոյն տեղւոյն կը օրհնեն
 « Հայերը՝ որք Մահմետականներէն
 « գնած են յատկապէս գերեզմանա-
 « տուն ընելու համար : Սոյն տեղւոյն
 « կեդրոնը քառանկիւնի կամարա-
 « կապ շէնք մի կայ կառուցեալ , և Օ
 « սանաչափ երկարութեամբ և լայ-
 « նութեամբ , առաստաղէն և կամ
 « 5 լուսամուտներ ունի , յորմէ չը-
 « ւանաւ կ'իջեցնեն Հայերը յերու-
 « սաղէմ մեռնող Հայ ուխտաւորաց
 « մարմիններն , բայց առանձին գուռ
 « մի եւս ունի յորմէ մտնելով , ննջե-
 « ցելոյն մարմինն՝ առանց թաղելու ,
 « կարգաւ՝ քով քովն՝ գետնի վրայ
 « կը դնեն և այնպէս կը մնայ գետ-
 « նին երեսը , ՚ի վերայ չայսր ամե-
 « նայնի , քանի մ' օրէն զկնի ննջե-
 « ցելոց մարմինները կը չորանան ա-
 « ռանց հատելոյ » :

Մարինոս Ատին սլաւոմագիրն ալ
 այս տեղւոյն համար կ'ըսէ թէ քր-
 սան և չորս ժամէն մոխիր կը գար-
 ձընէ զիսկն՝ եթէ հողի մէջ թաղ-

ուելլու լինի, Աբ սրատմութի թէ կ'ըսէ՝
 Գշխայն Հեղինէ, այս հոգէն նաւով
 Հնովմ տարաւ, և Ատափեան լերան
 մօտ լեցնել տալով գերեզմանատուն
 ըրաւ, ուր թաղուած մեռեալնե-
 րուն մօրմինն Չճ ժամէն հոգ կը լի-
 նին, մնալով միայն սահորներն:

ԺԵ. Չոր Իրէհրէի լէւ, Շարունա-
 կելով ճանապարհը ձորին եղերքով,
 որ երթալով իւր խորութիւնը կը
 կորսնցնէ, աջ դին եղած ճանապար-
 հին վրայէն ձորին միւս եղերքը ել-
 նելով ձախ կողմը լեռ մի կը տես-
 նուի, զոր սմանք տեղացիք ձեռել-
 էլ — Բողոքը կը կոչեն, որ « Գերեզ-
 մանոցի լեռ » ըսել է, այն գերեզ-
 մանատան սրատմաւաւ զոր վերք
 տեսանք, իսկ սմանք աւելի գործաւ
 ճական անուամբ Տէյր — աղա — թօր կը
 կոչեն, որ կը նշանակէ՝ « Յուլին հօրը
 վանքը »: Մերայինք Յուդայի գիւղ
 կը կոչեն, եւ ուրիշ ֆրիստոնեայք
 « Չոր Իրէհրէի լէւ » կ'անուանեն,
 վասն զի կայխափա քահանայապետը

հոն ամարանոց մի ունէր , ուր ըստ
 ասանդութեան՝ տնօրէն խորհուրդն
 ըրին Յիսուսի Քրիստոսի գեմ ըստ
 Յովհաննու աւետարանին , որ կ'ըսէ
 թէ քահանայապետք և փարիսեցիք
 ժողովք ըրին , և Ապիտոս վճռեց՝
 որ ըսուէ մէկ անձ մի մեռնի ժողո-
 վրդեան վրայ և բոլոր ազգք չկորնչի .
 Գլ. ԺԱ. 47 - 53 . և այն օրէն ՚ի վեր
 խորհեցան որ Յիսուսն սպաննեն .
 Այս ամարանոցիս տեղը հիմակ յայտ-
 նի է լերանը Տայրը շինուած մէկ
 երկու տնէրէն :

ԺԶ . Բողոքականաց Եղբայր և Գերեւ
 Տանգաւնը . Չորին ճախակողմեան ե-
 ղերքէն ասաջ երթալով՝ աջ կողմից
 վրայ կ'իյնայ Բողոքականաց դպրոցը
 որ Աիօն լերան զաս ՚ի վար տեղոյն
 վրայ կառուցած՝ և շրջապատուած է ,
 որուն մէջ է նաեւ իրենց գերեզմա-
 նատունը . այս տեղ հնութեան վերա-
 բերեալ ժայռի մէջ փորուած աստի-
 ճաննէր կ'երևին միայն , որ ըստ ոմանց
 Գաւթի ժամանակէն կը կարծուին :

ճանապարհին ձախ կողմը ջուր պարունակելու մեծ աւազան մի կայ, որուն Պէրշէլ-էլ-Սո-լէ-ն կը կոչեն, և Սուրբ Գրոց «Ջրբուղիս կազմելոց» ըսածը կը կարծուի⁽¹⁾, որ 180 մեդր երկայնութիւն և 80 մեդր լայնութիւն ունի, հիմակ աւերակ է և ջուր չպարունակեր երբէք. Ենոնի որդւոյն ձորին մէջ շինուած է: Աւազանի հարաւային պատին վրայ ջրանոցք կայ ձորին լայնութեան վրայ շինուած ինը աչք կամուրջով, որ Յերուսայելոց ժամանակէն մնացած կը կարծուի: Այս ջրանոցքը Պիղատոս դատաւորը Տաճարին գանձովը անգամ մի նորոգեց, ինչպէս կը պատմէ Յովսէփոս, Գիրք. թԼ. 4. որու պատճառաւ մեծ խռովութիւն ծագեցաւ դատաւորին և ժողովրդոց մէջ և բազմաթիւ Հրէայք սպան-

(1) Գ. Եզրաս. Գ. 16: կոչելոյ բառը, որոյ նրբայեցեբենն է Աստի-ն, մեծ աշխատութեամբ և արուեստի շինուած կը նշանակէ:

նուկցան : Քրիստոսնեայք Սուրբնի ըն-
 ղնց , իսկ Մահմետականք Քառայ-
 էլ Քրիստոսնի կ'անուանեն : Մեր ժա-
 ժանակները , շատ տարի չէ , քաղա-
 քիս նախկին կառավարիչ Իզզէթ
 փաշայն եւս նորոգեց , եւ Աղբիւր
 կնքեալի ջուրը՝ նոյն ճամբով Յմա-
 րաց տաճարը բերել տուաւ :

Աստիճակ աւաղանին արեւմտեան
 հարաւակողմի մէկ գծի վրայ շե-
 նուած սենեակներու շարք մի կը
 տեսնուի , զոր Մօնթէֆիօրէ մեծա-
 հարուստ Հրէայն շինել տուաւ իբր
 աղքատանոց 1860ին , ուր կը բնա-
 կին կարգաւ երկերկու տարի՝ կա-
 րողութիւն շունեցող Հրէայ ընտա-
 նիքներ՝ ձրի : Մեջը կայ հողմաղացք
 մի եւս :

Յիշեալ աւաղանին հիւսիսային
 արեւմտակողմը բլուր մի կը տես-
 նուի , ուր տեղ կայ մի փոքրիկ ե-
 կեղեցի Յունաց յանուն անարձաթ
 բժշկացն կողմայի եւ Գամիանոսի ,
 որոց գերեզմանքն եւս աստ են ըստ

ամանց , բայց Յոյնք յանուն Ս . Գէորդայ կը կոչեն զեկեղեցին . Սոյն եկեղեցին պարունակող բլուրին մնացեալ ամենամեծ մասը ձիթենեաց պարտէզ է , և Նիգոֆօրիէ կ'ըսուի , յանուն Նիգոֆօրի Յոյն քահանայի մի , որ առաջին անգամ ծախու առնելով տեղը՝ պարտէզ տնկեց և շէնքեր դրաւ , որ դրօսավայր է հիմակ , ասկէց կը տեսնուի Յօսիպէի դուռը , զոր արդէն առաջին անգամ Երուստողէմ մտած ժամանակներս տեսանք : Արիանոս կայսրը այս դրան վրայ մարմարեաց քարէ խողի պատկեր մի կանգնեց , արդիլելով Հրէից որ հոն չմտենան եւ մօտեցողը մահուամբ կը պատժուէր : Գրանը վրայի վերնագիրէն կ'իմանամք՝ որ 1544 ին Սուլթան Սէլիմին օրդին Սուլէյման Բ . վերանորոգած է :

Երբօրդ այցելութիւններս այս տեղ կ'աւարաի :

ՉՈՐՐՈՐԴ ԱՅՅԵԼՈՒԹԻՒՆ

Ս . Յակովբայ Եկեղեցւոյն
Էւ Վանուց մէջ :

Բարեպաշտ ուխտաւորաց հինգերորդ արտաքին այցելութենէն առաջ՝ հարկ կը համարիմք ներքին այցելութիւն մի ընել տալ Սուրբ Յակովբայ մայր Եկեղեցւոյն և Վանուց ուրիշ նշանաւոր տեղուանքը, թէ՛ հոգեւորապէս մխիթարելու և թէ՛ իրենց փափաքն ու հետաքրքրութիւնը լեցրնելու համար . ըստ որում այն այցելութիւնն բոլորովին ազգային հաստատութեանց կը վերաբերի, և իւրաքանչիւր որ իւր օրովն մէջ հարկաւ կըղզայ ուրախութիւն և մխիթարութիւն մի, տեսնելով ազգային բարեպաշտական հնութիւններն և ուրիշ ուսումնական հաստատութիւնները :

Մանեկնք ուրեմն Ս. Եկեղեցւոյ
 մէջ որ փառաւոր եւ ակնապարար
 շինուած մ' ունի ե որու երկայնու-
 թիւնն է 22 մեդր ե լայնութիւնն է
 16. եւ մօտե՛նանք Աւագ Սեղանին
 մօտ մեր երկրպագութիւնն ու ե-
 րախտապէտ սրտերնիս նուիրելու,
 Սոյն Աւագ Սեղանին ներքեւ թա-
 ղուած է Ս. Յակովբայ Տեառնեղ-
 բօր մարմինը, որովհետեւ սոյն եկե-
 ղեցւոյ տեղն էր Ս. Յակովբայ առ-
 նը, ե հաս ամիսիուեցաւ միւս Ս.
 Յակովբայ Զեբեդիայի որդւոյն գը-
 լուխը,

Աջակողմեան դասին մէջ կաթա-
 ղիկէիւ եղած մեծ ու փառաւոր ա-
 թոսը Տեառնեղբօրն է, ուր տարին
 անգամ մի յիշեալ սուրբ Առաքելոյն
 տօնին օրը, ժամանակին գտնուած
 Պատրիարքը կը բազմի առաւօտեան
 Ճամբերգութեան միջոցին, « Փա՛նք
 ՚ի բարձունս » երգին սկիզբէն մին-
 չեւ ցլկըջն. երբ սոյն երգն կը լը-
 լանայ՝ բոլոր դասական Միաբանք

արք կը համբուրեն ։ Անոր քովի ա-
 թուն է Պատրիարքականը , ուր սո-
 վորարար կը նստին Պատրիարքունիք ,
 Սոյն Եկեղեցին հին ատենները ըսա-
 երկայնութեան աւելի փոքր լինելով ,
 աւանդութեամբ կ'ըսուի թէ Հե-
 թում թագաւորն ընդարձակած է ,
 Աւագ սեղանն ու քովի երկու սեղան-
 ները դուրս քաշել տալով , և ապա
 Ռ . Տ . Յ . Հայոց թուականին (1652) Փի-
 լիպոս կաթողիկոսը յԱրուսաղէմ
 գալով Ս . Եկեղեցւոյն դասերուն և
 ատենի յատակը գոյնզգոյն քարե-
 րով և ճարտարապետական հիանալի
 արհեստով զարդարել տուաւ եւ
 բեմն բարձրացուց նմանապէս զար-
 դարել տալով գոյնզգոյն քարերով ։
 Եկեղեցին սլափիկ բայց խիստ սիրուն
 ու պայծառ գմբէթ մի ունի պատու-
 հաններով ժողովրդոց կանգնած սը-
 բահին վրայ և քառակուսի քարեղէն
 չորս մոթերուն մէջ տեղը ։ Բոլոր
 Եկեղեցւոյն պարիսպներուն ներքին
 երեսները գետնէն մինչեւ երկու

կանգունն բարձրութեամբ յախճա-
 պակիններով զարգարուած , եւ ան-
 կէ վեր երկու կարգ պատկերնե-
 րով ծածկուած են . երկու դասե-
 րուն մէջ եղած վարի կարգի պատ-
 կերները՝ աջ կողմինը՝ Արուսազէմի
 երեւելի Հայրապետաց , եւ ձախ կող-
 մինը՝ Հայոց նշանաւոր եւ ուրիշ Հայ-
 րապետաց պատկերները կը ներկա
 յայնեն համակ զգեստաւորուած .
 իսկ սրահին մէջի վարի կարգի պատ-
 կերներն են՝ նշանաւոր Արքայ եւ
 Մարտիրոսաց Նահատակութիւննե-
 րը , երկրորդ կարգիններն են՝ Յիսու-
 սի Քրիստոսի Տնօրէնութեան եւ Աւե-
 տարանական պատմութեանց պատ-
 կերները , նմանապէս չորս մոյթերն
 ալ ամեն կողմանց երկու կարգ զա-
 նազան պատկերներով ծածկուած են
 ոսկէ զօծ շքանակներով . իւրաքան-
 շիւր պատկերի վրայ կան . Շղթայա-
 կիր Գրիգոր Պատրիարքի ժամանակ
 զանոնք յիշատակ րնսղներուն անուն-
 ները , ըստ որում յիշեալ մեծանուն

Հայրապետան և զամ է Եկեղեցին նու
բողոք ու զարդարողը, ձեռնառու
թեամբ Աստուանդնու սուրբ Պատրի-
արք և իւր համբերակ Աղլոս Յովհան-
նէս Եղիսիսպոսի, ինչպէս ցոյց կու-
տայ Աւագ սեղանի խաչկապին վրայի
տակ զօժ խոշոր երկամթաղիք Յիշա-
տակարանը գրեալ ՚ի թուին Հայոց
ՌՃՀԱ (1722) :

Եկեղեցւոյս ձախակողմն է սուրբ
Էջմիածնի Եկեղեցին ուր կը մտնուի
փառաւոր միջնագոնէ մի՛ կամարա-
պատ եւ սիւնաղարդ, մէկ խորան
ունի յանուն Սուրբ Էջմիածնի, զոր
Եղիսպար կամ թողիկոս շինել տուած
է եւ յետոյ Շղթայակիր նորոգած :
Հարաւային պատին կից խորանաձեւ
եւ պղտիկ կամ թողիկէիւ Սեղան մը
կ'երևի Սուրբ Աննա անուամբ, զոր
Շղթայակիր Գրիգոր Պատրիարքը շի-
նել տուած է, եւ որու տակը ե-
րեք խոշոր քարեր կան, որոնց մին
Անէական լեռնէն, մին Յարդանան
գետէն՝ և միւսը Թափօրական լեռ-

նէն բերուած են , որոնց համար
 անս ՚ի գիրս Հաննէի . (Էրէ՛ 89) .
 Սոյն եկեղեցւոյ երկայնութիւնը 28
 մեզր եւ լայնութիւնը 7 մեզր է .
 դասադըւխը Պատրիարքական ա-
 թոս մի կայ , Հոս կը կանգնին կա-
 նայք , եւ հոս կ'ընծայեն բարե-
 պաշտ սխառութիւնը Գլխաւոր անուամբ
 տուրքն , Հարաւային կողմէն պատին
 կից աստիճաններով Վերնատունը
 կ'երևուի , ուր անդ կան երկու փոք-
 րիկ սեղաններ յանուն Պայծառա-
 կերպութեան եւ Ընթրեաց : Սոյն
 Վերնատունը 1835 ին շինուեցաւ
 Գաբրիէլ Պատրիարքի օրով , յեւ
 պարտուց վճարման Ս. Աթոսոյ՝ կա-
 ռապարչութեամբ Ազրիանուպօլսե-
 ցի Պօղոս Պատրիարքին :

Ասկէ վերստին վար իջնելով և
 վերոյիջեալ միջնադռնէն մեծ եկե-
 ղեցին մտած ժամանակինս , աջ կող-
 մերնիս Հայրապետաց պատկերնե-
 րուն կարգին սատափեաց դուռ մի
 կ'երևուի միափեղկ , ուսկէ պատին

մէջէն 21 աստիճանաւ վեր ելնելով ,
 ձախ դին պատուհան մի կայ պատըշ-
 դամով՝ ուր ատենօք Ս . Սիօն անու-
 նով փոքրիկ սեղան մը կար , և որ
 մեծ Եկեղեցւոյն դասին վրայ կը
 նայի , և աջ դին պատուհան մի կայ
 ուրկէ Ս . Էջմիածնի տանիսին վրայէն
 եկեղեցւոյ մէջ կը նայուի . ասկէց
 3 ոտք եւս ելնելով՝ դիմացնիս սե-
 ղան մի կ'ելնէ , յանուն Ս . Առաքե-
 լոյն Պողոսի որ շինուած է Եկեղեց-
 ւոյ ձախակողմեան յանուն Ս . Աս-
 տուածածնի սեղանոյն վրայ . ասկէց
 դէպ 'ի ձախ կողմն 12 աստիճան վեր
 ելլելով և Աւագ խորանին ետեւէն
 անցնելով՝ և 12 ոտք վար իջնելով
 աջ կողմդ դարձեալ սեղան մի կը
 տեսնուի յանուն սրբոյ Առաքելոյն
 Պետրոսի , որ շինուած է Եկեղեցւոյ
 աջակողմեան յանուն Սուրբ Կարա-
 պետի սեղանոյն վրայ , այս երկու
 սեղաններն՝ երկու մեծ կամարաձեւ
 պատուհաններ ունին , որոնք երկու
 դասերուն վրայ կը նային : Այս սե-

դաններուն վրայ ալ Պատարագ կը
մատուցուի յիշեալ Առաքելոց տօ-
նին և տարուան մէջ ուրիշ մի քանի
անգամ՝ որոշեալ օրեր :

Եկեղեցւոյ աջակողմեան դին՝ Ս.
Էջմիածնի միջնագրան դիմացը՝ նոյն
մեծութեամբ դուռ մի կայ կամա-
րածեւ , բայց երկուսի բաժնուած
է հարիզոնաբար , վարի մասը դուռն
է սաստափեաց երկու փեղկերով եւ
վերի մասը ամպիոն ձեւացուցած է ,
ուր կը կարդացուի Յայտնաւորքը :
Այս դռնէն ներս սուրբ Ստեփան-
նոսի մատուռը կը մանուի որ երկու
մոյթի վրայ կառուցուած է , և երեք
սեղան ունի , Աւագ սեղանն է յա-
նուն Սուրբ Ստեփաննոսի նախափը-
կայի , աջակողմեանը Ս. Լուսաւորչի ,
իսկ ձախակողմեանը՝ Սուրբ Կիւրղի
Երուսաղէմայ Հայրապետի , ասոր
սեղանաբարին տակն է զեռեղուած
այն հին Մկրտութեան Աւագանը , ու-
րու մէջ յիշեալ Սուրբ Հայրապետը՝
հարիւր հազար անձինք մկրտեց չը-

բէայներէն Երեւման Խաչին պատ-
ճառաւ : Այս սեղանին կից դուռ մի
կը տեսնուի , որուն ներսը մէջ առ
մէջ երկու խուցեր են , որ է պահա-
րան և իւղատուն : Յիշեալ Ս. Ստե-
փաննոսի մատրան հիւսիսային կողմը
երկաթի փոքրիկ դուռ մի կայ , ուսկէ
կ'երթուի Մոմատունը , Մասատու-
նը , և այլ ուրիշ տեղեր ու թաղեր :
Սոյն մատրան մէջ է մկրտութեան
Սուրբ Աւագանը , և Ժամարար վար-
դապետք՝ աստ կ'ըզգեստաւորին :

Սուրբ Ստեփաննոսի սատափեաց
դրան կից դէպ ՚ի հարաւ եղած Տէ-
րունական պատկերն՝ Ս. Յակոբաց
բաժակարբու Առաքելոյն գլխատու-
մը կը ներկայացնէ , և սորա առաջը
մարմարեաց նեղ սեղանաքար մի կայ :
Աջ դին է Գլխադիրը , զոր առաջին
օրը տեսանք , Ս. Գլխադրի մատուռն
բաց ՚ի հարաւային հասարակ սատա-
փեաց դռնէն , յարեւմուտքէն ալ
դուռ մի ունի , ուսկէ կ'ելնուի ա-
մենափոքրիկ քառակուսի բակի մի

մէջ երկու դռնով, Հիւսիսային դռ-
 նէն ներս՝ որ միշտ վարագուրով ծած-
 կած է՝ սուրբ Մինասայ մատուռը կը
 մտնուի, ուր կայ երեք սեղան, մի-
 յանուն սուրբ Մինասայ՝ եւ միւսն
 յանուն սուրբ Յարգոսի, իսկ միջին
 փոքրիկ սեղանն յանուն սուրբ Յա-
 րութեան: Ասոր մէջ է աւանդա-
 տունը ուր կը պահուին Նկեղեցւոյ
 բոլոր զարդարանքներն եւ զգեստե-
 ղէնները, որոնց պահպանութիւնը
 յանձնուած է Աւագ Լուսարարին:
 Սուրբ Մինասայ մատրան պատերը
 զարդարուած է ամեն տեսակ հասա-
 րակ եւ ընտիր գաւազաններով:

Սոյն մատրան եւ պղախի բակին հա-
 բուային դռնէն դուրս ելնելով գէտ
 ՚ի արեւմուտք եւ դրան կից ուրիշ ա-
 տափեայ երկփեղկ դուռ մի կայ, ուր
 է Սուրբ Մարգարայ անուամբ սեղան մի,
 որուն ներքեւ ամփոփուած է նոյն
 սուրբին մարմինը. ասիկայ Նրուսա-
 ղէմի Հայրապետներէն մին եղած է
 չորրորդ դարուն մէջ: Հիւսիսային

կողմն ալ մարմարեայ նեղ սեղան մի կ'երեւի, որու տակ կայ Ս. Լուսաւորչի մասունքէն: Այս մատուռը միանգամայն և Խոստովանարան է, ուր կը գտնուի միշտ այր մարդոց խոստովանահայր վարդապետը:

Այս մատուռին գիմացը առանձին երկաթեայ տրապիզով բաժնրւած տեղ մի կայ, որ Գլխարկի Կողմն կը կոչուի, ուր տեղ կը կանգնին եկեղեցականք եւ դպրաց դասը՝ երբ սուրբ Պատարագը Գլխարկի մէջ կը կատարուի շարաթ օրերը, ուր տեղ կայ եւ Պատրիարքական աթոռ մի: Սոյն աթոռին քովը որ եկեղեցւոյն հիւսիսային արեւմտեան անկիւնն է, դուռ մի կայ, ուսկէ 30 ոտք աստիճաններով հիւսիսային պատին մէջէն վեր կ'ելնուի Ս. Գրիգոր Նշնի խորանը, ուր կը պահուէր առաջ կենաց Փայտը, եւ Գրիգոր հայրապետ Շղթաշակիր 1722 թուին նորոգելով պատարագամատոց սեղան մը կանգնեց, եւ պատշգամ մի շինելով լայնցուց

պատուհանն , որ Պլիսադրի մատու-
 ոին վրայէն գէտ 'ի Ս . Յակովբայ
 եկեղեցւոյ մէջ կը նայի :

Աստիճաններուն գլուխը ուրիշ
 ճանապարհ մի կայ , ուսկէ կը մտ-
 նուի Երիզուան Ա. ասէլոյ փոքր մա-
 տոււը հնաշէն , զոր Թագաւորաց
 աղօթարան կը համարէ Հաննէ Պատ.
 էրէ . 89 , ըստ որում մատուան երկ-
 րորդ դուռ մի եւս ունի որ 'ի տա-
 նիս կը հանէ : Սոյն մատուան ալ
 Պրիդոր Հայրապետ 1722 թուին նս-
 ըսգելով՝ գրքատուն ըրած էր եւ
 ցիր ու ցան եղած ձեռագիր հին
 դրեանքը կազմել տալով այս տեղ
 ամփոփած էր :

Յիշեալ տանիքին վրայ , որ առան-
 ձին բակ մի է խիստ հին ժամանակէ
 մնացած , Առաքելոյ մատրան պատ-
 կից ուրիշ խորան մի կայ յանուն
 Ս . Հովնաթան , ուր տեղ տարին ան-
 դամ մի Պատարագ կը մատուցուի :

Սոյն տանիքին հիւսիսային դռնէն
 գուրս մեծ տանիքներն կ'երթուի :

դիմացնիս գէպ ՚ի աջ կողմը փոքր
 կամարի մի մէջէ քանի մի աստիճա-
 նով վար նոր դուռ մի կ'երեւի եր-
 կու փեղկով, ասիկայ է այժմեան
 Գրչաբանը որ սովորական անուամբ
 Թանգարան կը կոչուի: Մէջը երկու
 դուռ ունի, մին հին դուռ մը որ
 վարը մոմատան կողմէն է, իսկ մուտք
 հիւսիսային կողմը՝ ուր տեղ է բուն
 Թանգարանը. հին ատենէ ՚ի վեր
 սոյն սենեակն « Հին Պարիսրան » կը
 կոչուի, որ հետզհետէ շատ բաներու
 եւս գործածուեցաւ. զոր օրինակ
 1832ին Գրիեւտէն եկած տպագրա-
 կան Մամուլն հոս դրուելով՝ 1833
 թուականի սկիզբն առաջին անգամ
 տպուեցաւ « Տեքրաի Աշտիմաբոյց վան
 ջիւթանք աշտիւթաց, որս իմ նշաթ
 է- իմ ճփօս ներխայնան ՚ի Ս. Տնօրինիւն
 փեղէն Բրիտանի Աստուծոյ Տերոյ » անուն
 տետրակն, և ապա 1834ին « Քեր-
 իւն կամ Աքթիւթան » և բազում կոն-
 դակներ և այլն. եւ յետոյ մամուլն
 և գիրքերն ուրիշ տեղ փոխադրուե-

լով զոր քիչ մը վերջ պիտի տեսնենք՝ այս տեղս ժամանակ մ'ալ վարժատուն եղաւ, և այժմ Թանգարան . Թանգարանի հաստատութիւնը հանգուցեալ Եսայի Արքազան Պատրիարքին օրով եղաւ, և ևնորանիսնջ ջանից արդիւնքն է, որու մէջ 1700 հատորէն աւելի ձեռագիր մատեաններ կան բայց ՚ի ուրիշ լեզուներէ և տպեալ հին ու նոր գրքերէն, որոց թիւը 1500 ի կը հասնի :

Յիշեալ Գրքատունէն դուրս ելնելով և դէպ ՚ի աջ դին ծռուելով, նոյն Գրքատան պատին ծայրը դուռ մի կայ, ուր մտնելով և քիչ մը առաջ երթալով դիմացնիս երկու աստիճան կ'ելնէ, մէկը վար իջնալու, ուրկէ Մոմատուն կ'երթուի, և միւսը քանի մի ոտքով վեր ելնելու, ուր կը մտնուի դռնէ մի, և անմիջապէս աջ ու ձախ դիւրնիս մէյ մէկ դուռ կ'երեւին, ու զղակի երթալով և դէպ ՚ի աջ կողմը շեղելով կ'երթուի Լ.Գ.

-յն Արքայ փոքրիկ մատուռը , որու
 գրան վրայի սրտակերէն յայտնի է .
 ասոր մէջ փոքրիկ սրտուհան մի կայ
 ուրկէ վար սուրբ թորոսի եկեղեցին
 է , զոր քիչ մը վերջը պիտի տեսնենք :
 Այս տեղ եւս տարին քանի մի ան-
 դամ եւ Հոգեգալստեան շարժուն
 մէջ Պատարագ կը մատուցուի :

Այս տանիքին վերջին ծայրը ան-
 կիւնի մի դուռն էրկու դուռ կայ ,
 ձախ կողմինը հին Տպարանինն է ,
 իսկ միւսը տանիքի դուռն է :

Ասկէ կրկին ետ դառնալով մին-
 չեւ թանգարանի դուռը , և դէպ 'ի
 ձախակողմի աստիճաններէն վար
 Սուրբ Ստեփաննոսի եկեղեցւոյ
 տանիքն իջնելով՝ դիմացնիս դուռ
 մի կուգայ , որ ուխտաւորաց ժա-
 մանակ փակեալ կը մնայ : Այս դռ-
 նէն դուրս դարձեալ տանիք է ,
 այս տանիքի արեւելեան սրտին
 հիւսիսային անկիւնը դուռ մի կայ ,
 ուրկէ աստիճաններով վար կ'իջ-
 նուի Սուրբ Թէոփիլի եկեղեցի , որ

տուանձին երկաթեայ դուռ մի ու
 նի հարաւակողմը, եւ ուրիշ դուռ
 մի եւս յարեւմուտք: Սոյն եկեղե-
 ցւոյս համար Հաննէ վարդապետ
 կը վկայէ թէ 21,6 (1) թուին Լեւոն
 թագաւոր շինել տուած է 'ի յիշա-
 տակ եղբօր իւրոյ Թորոսի՝ որ պա-
 տերազմի մէջ մեռաւ ընդդէմ Ե-
 դիպոտացւոց, և նորա մարմինն եւս
 սոյս տեղ փոխադրել տուաւ, որու

(1) Հաննէ վարդապետի Պատմ. Ս. Երուսա-
 ղէմի գրքին 110 էրեսին մէջ տպագրական եւ
 կամ գրչի սխալմամբ՝ փոխանակ 21,6 (755) թուա-
 կանն գրուելու՝ 91,6 (855) թուականն գրուած
 է. ինչպէս նաեւ ոչոյ՛ բառն փոխանակ իշխո-
 սխալմամբ կ'ըսենք, որովհետեւ նոյն գրքի 91 է.
 270 էրեսներուն մէջ գրուած են Լեւոն Գ. թա-
 գաւորին շինութեանց ճիշդ և ուղիղ թուական-
 ներն՝ որ է 131,6 (755), այն արձանագրութեան
 համեմատ՝ որ գրուած է 'ի Ս. Յակոբի Եկեղե-
 ցւոյ՝ մտխալոզմեան ետքի սեան՝ զկոյ 'ի հիւսի-
 սակողմն նայող էրեսին վրայ՝ Յովհաննու Աւե-
 տարանձի պատկերին տակք:

Սոյն Լեւոն Եդիպոտացւոց Սուլթանին քով
 գերի ինկած ժամանակ յԵրուսաղէմ ուխտի ե-
 կաւ. վաղա՛մ թաւանջ էրես 225:

գերեզմանը, կ'ըսէ Հաննէ՛ եկեղեց-
ւոյ հիւսիսային անկիւնը կը գտնուի:

Եկեղեցին առանց սիւնի է, ունի
15 մեզր երկայնութիւն եւ 7 մեզր
լայնութիւն: Առանձին գասով բաժ-
նուած է. աջակողմեան գասին մէջ
Մկրտարան կայ, որու պատին մէջ
պատուհանաձեւ փոքրիկ տեղ մը կայ
երկաթեայ փեղկով փակուած, որ
ըստ աւանդութեան Նեւոն Գ. ի
եղբոր թորոսի գերեզմանն է կ'ը-
սուի, և սորա տակ եղած թաշ-բա-
րի վրայ հետեւեալ Յիշատակարա-
նը կայ:

ՅԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ՏԷՐ ԴԱԻԹ
ԱՐՀ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՆ ԵՍ ՄԵՂԱԻՈՐ ՄԱՐ-
ՏԻՐՈՍ ԿԱՆԳՆԵՑԻ ԶԻԱԶԸՍ ԲԱՐԵԹԱԻՍ
ԱՌ ԱՍՏՈՒԱԾ, ԻՆՁ ԵՒ ԾՆՈՂԱՅ ԻՄՈՑ
ՍԱՐԳԻՍ ՔԱՀԱՆԱՅԻՆ ԵՒ ԽԱՆՈՒՄԻՆ
ԵՒՍ ԱՌԱԻԵԼ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԻՆ, ՍԱՐԹՈ-
ՇԻՆ, ԵՒ ՄԻՐԱՆՇԻՆ, ԹՎԻՆ Ռ. Լ. Թ.:

Այս մկրտարանին քով դուռ մի
կայ ուսկէ քանի մի աստիճանով պա-
հարանը կ'ելնուի, որ ունի մի սեղան

յանուն սուրբ Կարապետի . հաս պա-
տերուն վրայ ազուցած բաւական
հին՝ Խօչ — քարեքու վրայ փորագը-
րուած Յիշատակարանք կան . յորոց
սմանք դժուար կը կարգացուին . Ա-
ւագ սեղանն յանուն Ս . Թէոզորոսի
է , որոյ բեմին վրայ՝ հարաւային ան-
կիւնը՝ աստիճանով վեր փոքրիկ մա-
տուռ մի կայ յանուն Ս . Մէլքոնի .
— Իսկ դրսի դաւթին մէջ սեղան
իւր կայ յանուն Ս . Թադէոսի և Կու-
սին Սանդխտոյ :

Սոյն Եկեղեցւոյ մէջ ՚ի տօնի
Սուրբ Թէոզորոսի և Սուրբ Մերկե-
սիոսի եւ ուրիշ քանի մի անգամ
տարին Պատարագ կը մատուցուի :

Եկեղեցւոյ արեւմտեան դռնէն
դուրս ելնելով և աջ դիէն քանի մի
աստիճանով վեր դէպ ՚ի աջակողմը՝
Առն — Բաշը կ'երթուի . իսկ ձախ դին
դէպ յառաջ երթալով և կրկին շե-
ղելով ձախակողմը՝ նեղ ճանապարհ-
հէ մի դէպ ՚ի սուրբ Թորոսի վեր-
նադուռը կ'երթուի՝ ուսկէ ներս

ճտանք, այս դրան աջակողմի կրկու-
խուց կայ, որ Հեթում Ռոմանով սե-
նեակք կը կոչուին աւանդութեամբ:

Յառաջ գնալով և քանի մի աս-
տիճաններէ վար՝ Պրոսպեր Ռոմանով զը-
րան առջեւէն կրկին քանի մի աս-
տիճան վար իջնելով, ձախակողմեան
դռնէն դուրս Յրէն-Ռոմանով մեջ կը
գտնենք զմեզ, որու տակն է վան-
քին աղօրիքը, և ասոր կից՝ հին ա-
խոս ըսուածն որ շինուած են Պա-
րոն — Տէր Գրիգոր Պատրիարքէ ՚ի
Թուին Հայոց ՌՂ, (1090), իսկ ցորե-
նատան արեւելակողմն եղած ներ-
քին Թաղերն ՌձՀԴ (1174) Թուին
և ցորենի ամբարանոցն ՌձՀԷ (1177)
Թուին շինուած են Շղթայակիր Գր-
գոր Պատրիարքի և Հաննէ վար-
դապետի Ժամանակ: Այս տեղ Ա-
ւազ — Սեղանի պատին ճիշդ ետեւը
եղած ճանապարհի յատակն՝ եկե-
ղեցւոյ իւղատան տանիքն է:

Աւազ — Սեղանի արեւելեան պա-
տը արդէն ասացինք, որ Հեթում

Թագաւորը շինած է, Հեթում Վե-
 ւան Գ. ի սրդին է, որ Քաթարաց
 հետ Երուսաղէմը առաւ եւ մեծա-
 հանդէս տօն կատարեց Երուսաղէ-
 մաց մէջ, ինչպէս կը յիշատակուի
 Համթեցի Մինաս վարդապետի գը-
 րած «Համառօտ Պատմութիւն Թա-
 գաւորացն Հայոց և Հասկմայեցւոց»
 52 և 160. Եւ «Հեթում պատմիչ»
 47, 48 երեսներուն. Եւ յԱկանց ա-
 նապատի Գրիգոր վարդապետէ շա-
 րագրեալ «Պատմ. Քաթարաց» ա-
 նուն գրքին մէջ:

Յորենի ամբարանոցի ներքին
 դրան արեւելեան կողմը բոլորակ
 խաչ—քար մը կայ, հետեւեալ ար-
 ձանագրութեամբ՝

ԻԱԶՍ Է ՈՎԱԿԻՄԱ ԵՒ ԱՆՆԱՅԻ ՏԱՆԷՆ
 Է ՈՒՐ ԾՆԱԻ ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ

Ա. յս խաչ—քարին եղերքը ար-
 ձանագրութիւն մ'ալ կայ հետեւ-
 ւեալ կերպիւ՝

ԿԱՆԳՆԵՑԱԻ ՍՈՒՐԲ ԻԱԶՍ ԳՐԻԳՈՐ
 ՀԱՅՐԱՊԵՏԻՆ ԵՒ ԱՄԵՆԱՅՆ ՄԻԱՐԱ-

ՆԻՑ ՈՐ ՇԻՆԵԱՅ ՅՈՐԵՆԱՏՈՒՆՍ , ԹՎ.ԻՆ
ԹՃՀԷ (1177) ԻՆ

ՅՐԷՆ-ԲՆՉԷՆ Հարաւակողմը շե-
նուած է Նոր Չարաբէ ըսուած փա-
ռաւոր յարկը , չորս գեղեցիկ սենե-
կով եւ առանձին Լիվայով , զոր կի-
րակոս Պատրիարք շինել տուած է
1849 ին :

Ճանապարհը շարունակելով Ս .
Յակովբայ պարսպին տակովը , ձախ
կողմերնիս ձգելով Հանէ և Իզմիր Բա-
շէրը , դէպ ՚ի աջ դին կ'ելնենք վան-
քին արտաքին մեծ գաւիթը , և դի-
մացնիս կ'երևի խինջաձեւ քարա-
շէն և երկաթի ճաղով սանդուխ մի ,
ուր կան երկու սենեակք , որոնք
Պօղոս պատրիարքի կառավարչու-
թեան ժամանակ շինուեցան :

Այս սանդուղքին հարաւակող-
մը կ'իջնայ Հոգեբանը , զոր արդէն
եկած ժամանակ տեսանք , Հողէ տան
աջ կողմը երկաթի վանդակներով
պատասպարուած լայն արձակ տեղ
մի կ'երևի , զոր Եղիազար կաթու-

զիկոսն շինել տուած է ՌՃԻԴ (1124)
 Թուին Հայոց՝ հանդերձ վրայի Թա-
 ղերով, այս տեղ հին Ժամանակ
 ախոս էր, որ յետոյ մէկ մասն հիւ-
 սանոց եղաւ, և մէկ մեծ մասն ալ
 փայտատուն, զոր 1866 ին Եսայի
 Արքազան Պատրիարքը նորոգելով՝
 հոս փոխադրեց ՏԴԴՆԸ, Հինգ մա-
 սի բաժնուած է, Ա.՝ մասն է գրա-
 շարից տեղը, Բ. տպելու գործարա-
 նը, Գ. կազմարանը, Դ. ձուլարանը
 ու վիմագրատունը և Ե. ընդարձակ
 գրադարանը. սոյն վերջին երկու մա-
 սերը շինուած են ՚ի Յիշատակ թա-
 լացի մեծասպասիւ հանգուցեալ
 Մահտեսի Յակովբ Էֆէնտի Աւը-
 դեան, Յիշեալ ընդարձակ յարկին
 վրան՝ գաւիթին վրայ է՝ ՊԷԻԴԻԸ,
 և անոր ետեւի կողմը՝ ԹԻԻԻԸ,
 որու սպառուհանները Տպարանի պար-
 տիզին վրայ կը նային, որ առաջ
 Պատրիարքաց յատկացեալ սարտեղ
 էր, և զոր Հաննէ ԴԻԴԻԸ կը կո-
 շէ, Տպարանի մուտքը սենեակ մի կայ

ուր տեղ կը ծախուին տպուած բու-
լոր գիրքերը :

Սուրբ Յակովբայ վանուց միւս
մասերն ու թողերը զանց կ'ընեմք
այս տեղ ստորագրել , որովհետեւ
ուխտաւորք ինքնին կրնան շրջագա-
յել և տեղեկութիւններ ստանալ ,
Բայց չեմք կրնար առանց յիշատա-
կութեան թողուլ արդի հոյակապ
Պատրիարքարանը՝ զոր ՚ի հիմանէ շի-
նել տուաւ Զմիւռնացի Յովհան-
նէս Արքազան Պատրիարքը 1853/ին :
Ասոր ճանապարհն Սուրբ Յակով-
բայ գաւթին մէջէն է , ուր կ'երեւ-
ւին քարեայ աստիճաններ հարաւ-
ային պատին մէջ արեւմտեան ան-
կիւնը , ուրկէ կ'ելնուի նախ Ս . Մի-
շապի խաչը , որ Պօղոս Պատրիարքի կա-
ռավարչութեան Ժամանակ շինուած
է : Աստիճաններէն վեր ելնելուդ՝
դիմացը կ'երեւի Պատրիարքարանին
մեծ դուռը վրան Յիշատակարանով ,
Այս դռնէն ներս մտնելով և քանի
մի ոտք մարմարեայ աստիճաններէ

վեր ելնելով՝ դիմացնիս ընդարձակ սենեակ մի կայ փայտեայ յարկով, որ այժմ Տնօրէն Ժողովոյ Թորհրդաբանն է, աջ կողմերնիս փառաւոր դուռ մի է, ուրկէ կը մանուի ընդարձակ սրահը, որու երկայնութիւնն 21 մեդր է և լայնութիւնը 7¹/₂, մէջտեղը գեղեցիկ գմբէթով:

Աջ ու ձախ կողմ գէմ առ գէմ երկու սենեակներ են, աջ կողմինը Վէհարանն է, որոյ սրատուհանները սուրբ Յակովբայ վանուց արտաքին հրապարակին եւ Աւագ դրան վրայ կը նային, նոյն կարգի երկրորդ դուռն ալ դարձեալ սենեակ մի է, որ սպարաիզին վրայ կը նայի: Չախ կողմի սենեակին քովի երկրորդ դռնէն, ուրտեղ փոքր սենեակ մի եւս կայ իբր սրահարան, ճանապարհ ունի նաեւ ստորին յարկը իջնելու, որ քանի մի մասերու բաժնուած է. հոն է նաեւ բաղանիքը: Աւարի յարկը երեք դուռ ունի, մին ՚ի սպարտէղ ելնելու եւ երկուսն ՚ի փողոց, որոնց մին կամա-

բին տակ կը բացուի , ըստ որում
Պատրիարքարանը շինուած է մէկ
մասը վանքին մէջ ևւ միւս մասը
պարտիզին վրայ , որոնց մէջ տեղն է
փողոց , և փողոցին վրայ դարձած է
կամարը , որով երկու մասերը իրա-
րու հետ կը միանան :

Հրապարակին վրայ վանուց դը-
րան առջեւի պարտիզին պարիսպը
Տ. Եսայի Ս. Պատրիարքը ուղիղ գծի
վրայ կանգնեւ տալով , 5 խանութ
ալ շինեւ տուաւ ոմանց միաբանից
ճակիւքը , և հիւսիսային հին կամա-
րին տակն ալ , որու վրայ է Սեղանա-
տունը և Գարպասատունը , ուրիշ
երկու փոքր խանութ և վեց մեծ ու-
րնդարձակ շտեմարաններ շինեւ ար-
ւաւ , որոնց վերջին կամարաբերնին
կից եղածն է վանքին Գեղարանը . նոյն-
պէս հին գինեատունը Փայտատունի
փոխելով՝ երկու դուռ բանալ ար-
ւաւ , մին յիշեալ կամարին տակ՝ և
միւսն Գեղարանին դիմացի փողոցին
մէջ :

ՀԻՆԴԵՐՈՐԴ ԱՅՑԵԼՈՒԹԻՒՆ

Ի վանս սուրբ Հրեշտակապետի եւ քաղաքին մէջ գտնուած ուրիշ պատմական տեղերը :

Սուրբ Յակովբայ մեծ գաւթին դէպ ՚ի հարաւահողմի մէկ անկիւնը երկու կամար կ'երեւին, ասոնց վրայի սենեակներն Եաղուպ աղայի Չարտախն է որ այժմ Պլաիկ Չարտի կ'ըսուի, ձախ հողմի կիսահամարին տակէն Պահալը ինչ կ'երթուի, զոր Արախոս Պատրիարքն շինել տուած է 1848 ին՝ եւ որուն հիմերը դրուած էին Չարարիա Պատրիարքի ժամանակ . այս թաղի դրան զիմացի ճանապարհէն կ'երթուի կրատունը (Քիլէճէն) որ բաւական ընդարձակ շինուած մ'է, ուր կիր կը պահուի վանքին շինութեանց համար . իսկ աջ հողմի կամարին տակ երկաթեայ փոքր դուռ մի կը տեսնուի . այս դրունէն ելնելով կ'երթուի Սարգէ Հիւս-

Իսկ ի վանքը : Բայց մենք դեռ հոն
չգնացած , ճանապարհին վրայ երկու
նոր շէնքերուն սցեղութիւն ընենք :

Յիշեալ երկաթի գունէն գուրս
նեղ շաւիղն առաջ երթալով գիմաց-
նիս անմիջապէս նոր շէնք մի կ'ելնէ
թեղօշի ծառերով չքնապատուած .
վրայի յիշատակարանը մեզ կ'իմացը-
նէ Զմ-Բաշ ըլլալն , որ Զմիւռնացի
Յովհաննէս Պատրիարքի օրով շէ-
նուեցաւ 1852ին , եւ թէպէտ այն
ժամանակ իւր ուսումնական նպա-
տակին շճառայեց , բայց հանդու-
ցեալ Եսայի Արքազան Պատրիարքի
Գահակալութեան տարիէն Ուսում-
նարանի մէկ մասը կը կազմէ . կը
պարունակէ Ժառանգաւոր աշակեր-
տաց հանգստարանը , սեղանատու-
նը , ինչպէս և ձմեռնային Ուսում-
նարանը Գասարաններով հանդերձ :

Ասոր արեւելեան կողմի փառա-
ւոր ու հոյակապ շէնքն է բուն Ու-
սումնարանը , որուն ձեւը շատ նմա-
նութիւն ունի կ'ըսեն Գաղղիացիք

Փարիզու Սոցիալիստներն, Տասը լայնարձակ
 աստիճաններէ վեր կ'ելնուի, Ու-
 սուսուսարանի ներքին ձեւն է խաչա-
 ձեւ, չորս անկիւնը չորս փառաւոր
 սենեակներ բռնած են, և կեդրոնը
 դմբէթ մի ունի, երեք թեւերուն
 մէջ, դէպ ՚ի ճակատը երեքական
 ընդարձակ սրտուհաններ և երկու
 կողմերը չորս չորս դարաններ կան
 սպասկափեղկերով, որոնց մէջ կը
 պարունակին հնութիւնները, իւրա-
 քանչիւր ըստ իւր տեսակին կարգա-
 ղեւակուած են, յիշեալ հնութեանց
 եւ թանկագին նիւթոց մէկ մասը
 Հնդկաստանի Ազգայնոց առատա-
 ձեռնութեան շնորհքն է, զոր Հընդ-
 կաստանի նախրակ Գեր, Ներսէս
 Մայրազոյն վարդապետը՝ այժմ Ե-
 պիսկոպոս՝ հետը բերաւ 1870 ին :

Ուսուսմարանէն դուրս արտաքին
 մեծ հրապարակը, ճանապարհ է դէպ
 ՚ի Ս. Հրէշ-ի-դէ-դի վանք երթալու,
 և տախտակեայ միասեղի դռնէ մի
 անցնելով աննշ փողոցի մէջ, և դի-

մայր երկաթեայ փոքր ու ցած դուռ՝
 մի կայ, որ է յիշեալ վանքին դուռը,
 փողոցին հարաւային ծայրը գտնու-
 ւած միասնեղի դռնէ՝ ՚ի զսա ուրիշ
 փողոցադուռ մի կայ տախտակեայ
 նորաշէն, որ գէտ ՚ի Փրկչադուռը⁽¹⁾
 կը հանէ, Վանքին դռնէն ներս մըտ-
 նելով, գէտ ՚ի աջ կողմը բաց դուռ
 մի կայ որ եկեղեցին կը հանէ՝ ձախ
 կողմին վրայ: Երկու մասի բաժնուած
 է եկեղեցին, առաջինը կանանց կայ-
 նելու տեղն է, ուր կայ Պատարա-
 դամատոց սեղան մի Չարչարանայ
 Տեառն մերոց Յիսուսի Քրիստոսի,
 և մկրտարան մի դեղեցիկ՝ յիշատակ
 Տաշճի-սյաշի մահտեօսի Վարդան Ա-
 ղայի: Երկրորդ մասն է բուն տա-
 ճարը երեք խորանաւ, նուիրեալ
 յանուն սրբոց Հրեշտակապետաց,
 ձախակողմեան դասին մէջն է աւան-
 դատունը, ուր 1725ին Քրիդոր Շրդ-

(1) Փրկչադրան քով պարսպին ներքին կողմին
 կից Արկանոց մը կար որ այժմ փոխադրուած է
 բազմաբն դուռս Յոբայ — հորին քովերը:

Թայակիր Պատրիարքը տեղը մեծցը-
 նելով սեղան մի կանգնեց յանուն
 Հռիփսիմէ կուսին, Տաճարին հիւսի-
 սակողմն արեւմտեան անկիւնը պա-
 տին մէջ ուրիշ սեղան մի կայ Գրչ-
 խաղրի մատրան ձեւով, որ է Քրիս-
 տոսի Առաջին Բնագրը: Վասն զի ըստ
 պատմութեան Սուրբ Աւետարանի,
 սոյն տեղը Աննա Քահանայապետի
 տունն ըլլալով, Տէրն մեր Յիսուս
 Քրիստոս իւր մասնութեանէ յետոյ
 Աղբիւսաց դռնէն (Պողոտէն Մաշտոցի)
 ներս մտցրնելով, ուղղապէս բերին
 նախ յիշեալ քահանայապետին տու-
 նը, և մինչեւ որ նորա ատեանն հա-
 նելը, գաւիթը Չիլիւնի ծառի մի կա-
 պեցին, և հոն ապտակ մի կերաւ
 քահանայապետի ծառայէն. Յով-
 ժ. 22: Բանտին կից է գրեթէ գրսի
 կողմէն ձիթենիին տեղը, որու ար-
 մատը գեռ կը մնայ և հիմակ նորա
 շառաւիղներէն մեծցած ծառացած
 են, և այս պատճառաւ Արաբացիք
 Վանքին Տէր-էլ-Չիլիւնի՝ այսինքն

Վանք Չիթեհեոյ՝ կը կոչեն : Չիթե-
 նիին քով քանի մի խոշոր քարեր եւս
 կը տեսնուին , որ Աննայի ժամանա-
 կէն մնացած են և Ոչնայի քարեր կը
 կոչուին . Ղ. 1 . թ . 20 . բայց այլք
 աւելի հաւանական կը համարեն պա-
 տառեալ քարերէն լինելն . Մ. 7 .
 Ի . 51 .

Ս . Հրեշտակապետի Եկեղեցւոյ
 տեղւոյն համար աւանդութիւն մը
 կայ որ կ'ըսուի թէ՛ Գաւիթ Մար-
 դարէն այս տեղէն տեսաւ Յերու-
 սայի Ունային կալին քովը՝ կոտորած
 ընող՝ Աստուծոյ Հրեշտակը , որ երկ-
 րին ու երկինքին մէջ տեղ կայնած
 ձեռքի սուրն Երուսաղէմի վրայ եր-
 կընցուցած էր . Գաւիթ ու ձերերը
 քուրձեր հագած՝ երեսնուն վրայ
 ինկան . Բ . Թ . 4 . Ի . 16 . 17 . և
 Ա . Մ . 7 . ԻԱ . 15 . 16 .

Այս Եկեղեցւոյ գոյութիւնը
 ժամանակակից է սուրբ Տեղեաց շի-
 նութեանը . ինչպէս Կայիափայի սու-
 նը (Ս . Փրկիչ) , նոյնպէս և այս տեղս

անխիչատակ ժամանակէ ՚ի վեր Հայոց
 սեփականած է, և ասոնց հիմնադր-
 բութիւնը Արգարու կնոջ Հեղինէ
 Թագուհիէն կը կարծուի, որ ասա-
 ջին հիմնադիր է սուրբ Տեղեաց, և
 սրովհետեւ Տիասոսի ժամանակ Աիօնի
 վերայ կառուցեալ շէնքերուն մէկ
 մասը կանգուն մնացին, այս տեղ-
 ուանքն եւս այն ժամանակէն ՚ի վեր
 Թէ յայանի և Թէ գաղտուկ կը պահ-
 պանուէին Հայ կրօնաւորաց և բա-
 րեպաշտ միանձանց ձեռօք, մինչև
 յերկրորդ Հեղինէ՝ մայրն Մեծին
 Աստանդիանոսի, այս կարգին մէջ է
 նաեւ Սուրբ Յակովբայ Եկեղեցին:

Սուրբ Հրեշտակապետի վանուց
 մէջ Աղիկիոյ Թագաւորք եւս ըստ
 իւրեանց կարգին նորագութիւններ
 բրած են, ինչպէս Աւետն Գ. Թա-
 գաւոր Հայոց 21, Ե (1286) Թուա-
 կանին պարիսպը շինել տուած է,
 ըստ Յիշատակարանին գրեալ սուրբ
 Յակովբայ Եկեղեցւոյ մայթին վրայ:
 Աւերջին անգամ շինութիւններ եւ

նորոգութիւններ եղած են Պրիզոր
Շղթայակիր Հայրապետին օրով, եւ
1848ին Կիրակոս Պատրիարքը Աւագ
խորանին խաչկալն սկէզօծել տը-
ւաւ ։

Սոյն վանուց մէջ պատսպարուե-
ցան ժամանակ մի Ատոն կրօնաւորք
Ս. Սիօնի վանքէն վանաուելէն յե-
տոյ . մինչեւ որ Բ. Գրան հաճու-
թեամբ հիմնկուան իրենց Ս. Փրկիչ
ըսուած վանքը ստացան, որ յառա-
ջագոյն Արաց վանք էր Սուրբ Յով-
հաննու անուամբ ։

Սուրբ Հրեշտակապետի վանուց
մէջ կը բնակին Մայրապետք եւ յաշ-
խարհէ մեկուսացեալ հաւատաւոր
կանայք, որոնք Ս. Յակովբայ միա-
բանից տնակասկան պիտոյիցը կը
ծառայեն եւ խնամք կը ասնին նոցա
մայրաբար . ունին իւրեանց առան-
ձին գլխաւոր մի իրենց մէջէն ընա-
րուած, որ Տնփե կ'անուանի . Գար-
ձեալ Եկեղեցին Տեսուչ վարդապե-
տի մի ձեռօք կը կառավարուի, եւ

Հոս կը մատակարարուի քաղաքի Հայ
ժողովրդոց հոգեւոր պէտքերը :

Այս վանքը երկու դուռ ունի ,
բաց անկէ ուսկէ մտանք , երկրորդ
դուռն է հիւսիսակողմը՝ նոյնպէս
երկաթեաց և ցած , ու քաղաքի ժո-
ղովրդոց թաղերը կը հանէ , ուրիշ
երրորդ դռնէ մի անցնելէ յետոյ :
Այս երկու վերջին դռներուն մէջ-
տեղի անցքին մէջ աստիճաններով
ելնելու յարկ մի կը տեսնուի , որ
Քաղաքացի օրիորդաց Գալրոցն է ,
1861ին հիմնարկեալ ծախիւք Նախ-
ջեւանցի բարեպաշտ Շուլքովեան
մահտեսի կարասպետ Աղայի . 40 ի
չափ աշակերտուհիք կը գանուին .
որոնք բաց ՚ի ասղնէ գործութենէ՝
կ'ուսանին իրենց մայրենի լեզուին
քերականութիւնը , քրիստոնէական
վարդապետութիւն և այլն :

Ա. Ասորոց վանքը : Սուրբ Հրեշտա-
կապետի վանուց երկրորդ արաս-
քին դռնէն դուրս ուղղակի երթա-
լով և աջակողմը փողոց մի թողով ,

երկրորդ անել փողոց մի կը հանդի-
 պի նոյն կողմը , ուր տեղ է Յունաց
 յանուն Ս . Գէորգաց փոքրիկ վան-
 քը , որ նոր հաստատութիւն է եւ
 չունի ոչ պատմական եւ ոչ տեղա-
 գրական կարեւորութիւն : Մենք
 նորա կից միւս փողոցն ալ աջ դի-
 նիս թողլով եւ դէպ ՚ի ձախ կողմի
 ծռուելով Ս . Յակովբայ պարսպին
 պատին տակով շարունակենք ճամ-
 բանիս , ուր քառուղի փողոցաբե-
 բան մի կը հանդիպի . դարձեալ շա-
 բունակելով դէպ ՚ի հիւսիսային փո-
 ղոցին մեջ և երկու կամարի տակէն
 անցնելով և յետոյ դէպ ՚ի արեւելք
 ծռուելով աջ կողմերնիս անկիւնա-
 յեալ տեղը երկաթեայ դուռ մի
 կ'ենէ , այս է Ասորոյ վանքը : Այս
 տեղ Յովհաննու Մարկոս կոչեցեալի
 մօրը տունն էր , ուր Պետրոս առա-
 քեալ բանտէն Հրեշտակի ձեռօք
 ելնելով և պարսպադռնէն անցնե-
 լով եկաւ դուռը զարկաւ , երբ հա-
 լատացեալք ներսը ժողովուած ի-

րեն համար աղօթք կ'ընէին , և ազատին մի խմանալով դրան զարնելը և ճանչնալով Պետրոսի ձայնը՝ ուրախութենէն ներս վազեց լաւ տալու , որոնք թէպէտ չէին հաւատար , բայց երբ դուռը իրարու վերայ կը զարնուէր , բացին ու տեսնելով զՊետրոս զարմացան . Գործ . ԺԲ . 1—19 :

Սոյն եկեղեցւոյ շինութիւնն ալ թագաւորական է , նուիրեալ յանուն Սուրբ Աստուածածնի : Գրիգոր Շղթայակիրի ժամանակ Հայոց միաբանութեան ձեռքն էր սոյն վանքը պարտուց փոխարէն գրաւ առնուած , ուրիշ ժամանակներ եւս Ասորիք Հայոց հետեւակ կամ նոցա պաշտպանութեան ներքեւ լինելով , իրենցմէ միաբան չգտնուած ասեն Հայք կը հօգային եկեղեցին , 1727ին Գրիգոր Հայրապետ Շղթայակիր նորոգելով սպիտակացոյց զայն , և 1831 թուականին Պօղոս Պատրիարքի կառավարչութեան ժամանակ կրկին

անգամ նորոգուելով սպիտակացաւ.
 Հայոց ձեռք որ մինչեւ մեր օրերը
 տակաւին Հայագիր Յիշատակարան.
 ներ կային, իսկ իւրեանց վերջին
 Ապտ-ը-Նուր և Քրիզօր Ապիսկո-
 պոսներն հետզհետէ զանոնք եղծա-
 նելով՝ Ասորերէն գրել տուին, եւ
 ուրիշ նորոգութիւններ եւս ըրին.
 Երկու կամ երեք միտքան եւ եթ
 ունին, իսկ ժողովուրդ միայն մէկ
 անուոր :

Բ. Երկ-ի՛ Դ--ը, Ասորաց վան-
 քէն գէպ ՚ի հիւսիս ուղղելով, ձախ
 կողմին վրայ Անգղիացւոց հիւան-
 դանոցը կայ, Հրէից աղգին համար
 հաստատուած, որոնց դարձին հա-
 մար մեծ հոգ ու խնամք կը տարուի
 բաւական ժամանակէ ՚ի վեր, Յա-
 ռաջ գնալով կամարի մի տակէն մին-
 չեւ ծայրը, անկիւնադուրիսը հին
 ու քանդակածոյ սիւնի մի կտոր կը
 տեսնուի, Հաննէ վարդապետ այս
 տեղ կը գնէ քաղաքին Երկ-ի՛ Դ--
 ը, ուսկէ Տիրոջ Հրեշտակը Պեա-

րոս Առաքեալն անցնելով քաղաքին մէջ մտցուց ու ինքն աներեւոյթ եղաւ : Իսկ Լատին պատմագիրք այս երկամթի գրան տեղը կը նշանակեն աջակողմեան փողոցին ծայրը գիմարցի պատին երեսը տեսնուած հին ու խոշոր քարերով շինուած կամարը, որ հիմակ գետինը բարձրանալով կամարին վերի մասը միայն կ'երեւի, աւելի հաւանական է ընդհանրապէս ընդունուած է այս կարծիքը :

1870 ին Անգղիական հնախուզական ընկերութեան կողմէ գիտնական ճարտարապետ մի ուրիշ շատ տեղերէ 'ի զատ՝ այս տեղս ալ փորելով, հին շէնքեր եւ խցի նման յարկեր գտաւ տակը :

Գ. Ս. Յորո-իւն Գաճարի նախարարն : Ասկէ գէպ 'ի հիւսիսային փողոցն ուղղելով և մտալաճառաց կամ փերեղակաց շուկայէն անցնելով ուղղակի կ'ենենք Մութ շուկային մէջ, ուր Երկրորդ սցելութեան ժամա-

նակ տեսանք Սուրբ Յարութեան
Տաճարի Նախադրան տեղը, որոյ ՚ի
նշան կանգուն կը մնան երկու հին
ու մաշուած սիւներ: Աստիճաննե-
րէն վեր ելած ժամանակնիս, որ
միշտ դէպ ՚ի աջ դին շեղելով կ'ել-
նուի, ձախ դին պատով հիւսուած
գետին մի կ'երեւի. այս տեղ 1860ին
Ռուսք Ղրտուոց վախճանեալ քահա-
նայէն գնեցին և սկսած են շինու-
թիւններ ընել: Յիշեալ գետնոյն մէջ
կ'երեւի Հրէից Թագաւորութեան
ժամանակի քաղաքին երկրորդ սա-
րսպէն մնացեալ աւերակ մասեր
չարիազանց մեծ քարերով շինուած:

Դ. ՂԲԳ-ոյ վանք, Ուլեհոր և Հողեւից
վանք: Գրեթէ 100 մեզր առաջ եր-
թալով անել ճանապարհին մէջ, աջ
դին կանգուն սիւն մի կայ, որ Թաշի
ճանապարհին նշանակեալ մէկ տեղն
է: Այս տեղ երեք գուռ կ'երեւին,
դէպ ՚ի ճակատն եղած մեծ գուռը
ՂԲԳ-ոյ վանքին է, զոր 1870ին նորո-
գեցին, և բաց ՚ի եկեղեցիէն գեղե-

զիկ ու բարձրագիր Առաջնորդարան
 մի եւս կառուցին : Աջ կողմի դռնէն
 Ուլէնդ կ'իջնուի . զոր Լաափնք սուրբ
 Հեղինէի գանձատուներ կը կոչեն , ե
 նա շինել տուած է : Ոսկէհօր կամ
 գանձատուն կոչուելուն պատճառը
 առասպելական կը համարուի : Լա
 ափնք կ'ըսեն թէ յիշեալ թագուհին
 իւր թքովը հօզը քարացրնելով սակի
 կը գոյացրնէր , ե մշակները կը վար
 ձատրէր առատօրէն : Չախ կողմի
 դուռը Հաղէից վանն է . ե անմիջա
 րէս տեսնուած բակի նման քարա
 յատակը Հայոց Ս . Լուսաւորիչ ե
 կեղեցւոյ տանիան է , որու մէջ տեղը
 բարձրացած է յիշեալ եկեղեցւոյն
 դմբէթը հանդերձ օրատու հանօր :
 Հասկէչից վանքն աւերակաց կոյտ մի
 է , ե յայտնի ցոյց կուտայ բնակո
 ղաց խեղճութիւնը , որոնց օրասպ
 հիկ ապուրն ու հայն անգամ Հայոց
 միարանութիւնը կը հոգար :

Սոյն վանքը Սուրբ Յարութեան
 տաճարի արեւելակողմը կ'իյնայ , ուր

կէց լաւ կ'երեւի հին տաճարին մա-
սերը , որոնց խնայած է ժամանակը ,
Չորրորդ դարուն այս վանքի տեղն
ալ սուրբ Յարութեան Տաճարին մէջը
պարունակուած էր : Գմբէթին եւ
աւերակներուն մէջ տեղը Հապէշք
ձիթենի մի ցոյց կուտան , քուրջերու
կտորներով զարդարուած , որու հա-
մար կ'ըսեն թէ՛ Հայր Աբրահամ
այս տեղ ուղեց զո՛հել իւր միածին
որդին :

Ե. Գալառնի լանս : Ասկէ կրկին ետ
դառնալով Տաճարին Նախագուռն
ըսած տեղերնիս , սիւներուն քովէն
վար իջնելով և Մութ շուկային մէջ
ուղղուելով՝ աջ կողմերնիս ելած
առջի փողոցին մէջ մանկնք , որոյ
ուղղութիւնն է արեւմուտքէն դէպ
ի յարեւելք : Ներս մտած ժամանակ
աջ թեւերնուս վրայի առաջին շէնքը
հին եկեղեցի մի է , որոյ անունը ծա-
նօթ չէ , բայց անտարակոյս կը թուի
մեզ որ Գալառնի լանս ըսածն է այս ,
կառուցեալ յանուն Ս. Հռիփսիմի :

եւ Գայիանէի, որ Հայոց ունեցած
70 վանուց 29 րն էր, որոց համար
գրուած է թէ Սուրբ Յարութեան
գրան քովն է:

2. Գլխոյն Հեղինէի Խալիֆաներուն Գեղը՝
Յիշեալ փողոցէն ուղղակի զառ ՚ի
վայր երթալով՝ աջ կողմերնիս մեծ-
կակ դուռ մի կայ, որ ըստ սամկաց
Գլխոյն Հեղինէի Խալիֆաներուն Գեղը կ'ը-
սուի, և ըստ Լատինաց՝ Նորա հիւ-
րանոցը կը կոչուի, իսկ Արաբացիք
Թէրիէ - էլ - Խալիֆէ կանուանեն. ժա-
մանակ մի հիւանդանոց էր, բայց հի-
մակ երբեմն միայն աղքատաց համար
ապուր կ'եփեն, ուր դեռ հին ժա-
մանակէ մնացած երեք խալիֆն կան
տհադին մեծութեամբ, որ յանուն
Գլխոյն Հեղինէի կը յիշուին, Եւ ո-
րովհետեւ հաւաստագոյն կարծեօք
սոյն հաստատութիւնն Աբգարու-
կնոջ Հեղինէի սալաթին տեղւոյն
վրայ է, որ Ախայ լերան վրայ կը
գտնուէր, և նա էր որ սովու ժա-
մանակ աղքատաց համար ցորեն բե-

բել տալով բաժնեց ու խնամք տա-
րաւ, ՚ի յիշատակ սոյն մարդասիրա-
կան գործոյն մնացած է այնքան դա-
րերէ ՚ի վեր իւր սպալատին մէջ սոյն
անջնջելի նշանը և ճշմարիտ քրիստո-
նէութեան օրինակը :

Շատ դարերէ յետոյ Ռոքսելան
Սուլթանուհին, որ Սուլթան Սէլիմի
որդւոյն Սուլթան Սիւլէյմանի սիրու-
հին էր, նորոգել տուած է այս մար-
դասիրական հաստատութիւնն, և և
Սիւլէյման անոր մշտնջենաւորու-
թեան համար Պէյթճէլէ գիւղի
Բեթլէհէ մի և Սէլովամայ եկամուտ-
ները նոյն տեղւոյն շնորհած էր. թէ-
պէտ մինչև և ցայսօր բաւական Վա-
գլէճիէ ունի, բայց աղքատներն կե-
րակրելու համար բաւական խնամք
չտարուիր :

Թէ սոյն Թէփէի դուռը և և թէ
փողոցին նոյն կարգին վրայ գտնուած
քանի մի շէնքերը որ հիմակ Էֆէն-
տիներու տուներ են, և և տեղական
կառավարութեան ասպարանն և և

այս կարգի շէնքերուն մէջն է, բաւական հնութիւններ ունին, շատներուն ճակատը շքաքարով յօրինուած են, եւ բաւական ճարտարապետական են, որոնք մինչեւ խաչակրաց ժամանակ կը հասնին:

Է. Սուրբ Գրգորի Երայ և Այն-Սէդիլ, Գլխոյն Հեղինէի հիւրանոցէն կամ Թէփէէն ելնելով եւ գէտ ՚ի արեւելք ճանապարհը շարունակելով կը հասնինք քառուղի փողոցի բերանը, որուն ձախակողմեան հիւսիսային արեւմտեան անկիւնը՝ հնաշէն Մէդիլ մի կայ Տաճկաց, որուն համար կ'ըսուի Թէ՛ Մասթէոս Աւետարանչի տունն էր, և հոս գրեց Ս. Աւետարանը Եբրայեցի լեզուաւ: Այս չորեքուղի ճանապարհին արեւելեան հիւսիսակողմի անկիւնն ալ հին Սէդիլ մի կայ, արեւելեան ճանապարհը ուղղակի կը տանի Սողոմոնեան Տաճարի Պաղ-էլ-Հաթի Ըսուած դուռը, եւ մեծ ուղին՝ որ Գամասկոսի դրան ճանապարհն է և

որ հիւսիսէն գէտ ՚ի հարաւ կ'երկարի, Յովսէպոսի լայն կէղեղաք կոչած լեռանցամէջն է. գէտ ՚ի աջ դին ուղղուելով եւ ճանապարհին ծայրը հասած ժամանակնիս բաւական դարձելք է, և հեղեղաբան ծայրն է որ Մակաբայեցի իշխանաց հրամանաւ պարտալի աւերակնելով լեցուելով Ահոյ լեռը Սողոմոնի տաճարին հետ միացաւ:

Այս ճանապարհին մէջ՝ ձախ կողմ՝ հին շուկայ մի կ'երեւի, որ աստ է Սողոմոնեան Տաճարի Պաշտեղանի (գուռ բամբակի շուկայի) ըսուած դուռն, և սոյն շուկային մէջ՝ Տաճարի դրան մօտ աջակողմն է Շիֆէ կոչուած բաղնիքն, շուկայէն դուրս ձախ կողմն է Համամ-ըլ-էյն (ակի բաղնիք) որ մերայինք կը կոչեն նոր բաղնիք. այս բաղնիքէն քիչ մը անդին գէտ ՚ի հարաւ Սեղիլ մը կայ, որ յիշեալ բաղնիքի մի Բըլի կոչուելն այս Սեղիլ անունէն առնուած է:

Յիշեալ ճանապարհէն դուրս ելլաներնուս ձախ դին սղափիկ տուն մի կ'երեւի գրտի կողմէն քանդակուած, որ Սալէփիէնի Գաղտի կը կոչուի, ըստ որում նա եղև հիմնադիր, և այսօր ալ դարձեալ դպրոց է Մահմետականաց:

Այս տնէն 20 մեդր աւելի ներս՝ գեղեցիկ աղբիւր մի կը տեսնուի Այն — Սէպիլ անուամբ. ասոր ջուրը Աղբիւր կնքեալէն կուգայ, որ նախ Տաճարը գալով կը թափի եւ յետոյ անկէ կը բաժնուի:

Այս աղբիւրին հարաւային կողմն է Գատաստանատունը (Մահէճէն): Այս տեղ քարի մէջ փորուած սրնտուկի ձեւով տապան մի կար⁽¹⁾,

---

(1) Ճիշդ ասոր նման արկղաձեւ և քարի մէջ փորուած տապան մի կար Ս. Յակոբեայ մեծ գաւթի սառնիճին յով գրուած, որ իբրև Դաւիթի կը գործածուեր, և ապա 1866 թուոյն տարածը փոխադրուելով, հոն ալ իբրև Դաւիթի գործածուեցաւ, սակայն 1869 թն հետոյ թեանց թանգարանը փոխադրուեցաւ հանդուցեալ Եսայի Ս. Պատրիարք Հօր հրահանաւ:

Քաղաքացիական պատերազմի ժամանակներէն բերուած, որ 1869 թին Վաղարշապատին խնդրանքով Փարիզու կայսերական թանգարանը խրկուեցաւ, Արտաքին բաղկին մէջ միւսիտնէ յօրինուած գեղեցիկ աղբիւր մի կը տեսնուի, որու ջուրը նոյնպէս Աղբիւր կնքեալէն կուգայ:

Այն — Սէյիւն արեւելակողմը եւ կից անոր՝ Սողոմոնեան Տաճարին Պարտիզան-Սիւնի կոչուած դուռն է:

Այն — Սէյիւնն 200 մեդր ետ դառնալով նոյն փողոցին մէջ, երկու տուն կ'երեւին, մին աջ՝ եւ միւսն ձախ դին, որոնք թէպէտեւ խարխուղեալ, սոսու ամենայնիւ նշանաւոր գեղեցիկութիւն մի ունին, Առաջին տունը, որու դուռը շքաբարով յօրինուած է, Խաչակրաց ժամանակ դպրոց էր, այժմ Սէյիւնի կը կոչուի, եւ Իսաա էֆէնտի Մուֆթի-էլ-Շուֆիհի անուն անձինն է, Երկրորդը՝ որ նոյնպէս Խաչակրաց ժամանակ դպրոց էր օրիորդաց, այսօր դար-

ձեռք վարժարան է Մահմեդական
տղայոց և Շէյխ Իսմայէլ Տանային է,
և էլ Աճէ՛՛՛է կը կոչուի, յանուն այն
պարսկուհւոյն, որ Սալակ տոփինի մէկ
պաշտօնէին կինն էր ևւ հոս թաղ-
ուեցաւ, ուր կը տեսնուի դեռ գե-
րեզմանը :

Ը. Հրէից զբարձր Գրքէն Յիշեալ
տանց առաջնայն զխմացը փողոց մի
կայ, ուր շորս բոսիւ շափ քալելէն
յետոյ, միշտ գէպ ՚ի ձախ գնալով,
կը հասնինք Տաճարին պարսպին քով,
ուր տեղ Հրէայք ուրբաթ օրերը
աղօթելու և արտասուելու կուգան,
գլուխնին զարնելով նոյն պարսպին,
որուն քանի մի կարգ քարերը խիստ
հին են և Պողոսոսի ժամանակէ մնա-
ցած կ'երեւին, որոնց մէջ մինչեւ 3
մեզր երկայնութիւն ունեցող քա-
րեր կան : Հրէից այս արարմունքը
տեսնելով սաուդուած կը համարուի
այն ճշմարտութիւնը, զոր Երեմիայի
բերնով զրուցեց Տէրը. ~ Զի՞ գոչես
ի վերայ բեկման քո՝ սակայն ոչ արա-

ընց քեզ վախճան . բուռն են ցաւք
 քո . վասն բաղմութեան անօրէնու-
 թեան քո սաստկացան , մեղք քո
 արարին քեզ զայդ » . Երեմ . 1 . 15 :
 Ողբալի տեսարան մի է արդարեւ
 այսպիսի ցրուեալ ազգի մի վիճակը ,
 որոնք աշխարհիս ամեն կողմէն խուժք
 խուժք կուգան իւրեանց արտասուաց
 կաթիլները խառնելու նախահարցը
 արտասուներին , որոնք տասն և ինը
 դարերէ ՚ի վեր կը թափեն այն տե-
 ղոցս վրայ , ոչ ուրիշ բանի համար
 ըստ մեզ՝ եթէ ոչ Մարգարէին վե-
 րայգրեալ խօսքերը ճշմարտելու :

Այս արտասուաց տեղը սողայա-
 տակեալ բակ մի է 30 մեղք երկայ-
 նութեամբ և 4 մեղք լայնութեամբ ,
 հիւսիսոյ կողմէն Մահէ՛՛՛ն պատն է ,
 հարաւէն մասնաւոր անձի մի տունն
 է , ուր տեղ հին Տաճարի պարսպին
 դրան մէկ վերնաշէմք կը գտնուի ,
 արեմուտքէն ուրիշ տուներով ծած-
 կուած է , իսկ արեւելեան կողմն է
 Տաճարին պարիսպը , այն զօր իրենց

արտասուներսնեքսնե ու համբոյրնե-
րով կը պաշտեն ու կը յարգեն :

Թ. Ելիմիայի — — շնորհ : Եւ զառնա-
լով այս տեղաց մինչեւ ձախակողմի
առաջին փողոցը , անկէ ՚ի հարաւ
շեղելով մինչեւ Հրէից արտասուած
տեղւոյն պատին ծայրը , այսինքն՝
Պմարաց Մզկիթի պարսպին հարաւ
ւային արեւմտեան անկիւնը , հսն
կը տեսնուի Կաթուղի խարխալեալ
մասեր , որ յառաջագոյն Գիլգիլի
ձորին վրայ ձգուած էր եւ Մշկ-
լեւը Աիօն լեւան հետ կը կցէր :
Այս կամուրջը , ինչպէս կ'երեւի ,
15 մեզր լայնութիւն ունեցած է ,
եւ Հրէից թագաւորները շինած են
հաւանաբար , Արիստարուսս մեծ
քահանայապետը կործանել տուաւ
այս կամուրջը Քրիստոսէ 64 տարի
առաջ , որպէս զի Պոմպէոս չկարենայ
անկէ Տաճարը մտնելու . Յովիտ . Ա . 5 :
Սոյն կամուրջին մէկ ծայրը Մշկ-
լեւոյ ու լեւան կը հասնէր Աիօն լե-
ւան վրայ :

70 մեզր աւելի անդին գեղ ՚ի
 հարաւ ազամաթղենեաց երկու ան-
 տառներու մէջէ անցնելով՝ Աղբիւ-
 սաց դուռը կը հասնուի : Քացց մենք
 եւս դառնալով՝ և ձախ կողմի առջի
 փողոցը մտնելով մինչեւ Ս-յի-դի-յէ Բ-
 սուած տունը հասնինք , անկէ դար-
 ձեալ ձախ կողմի ճանապարհը գեղ
 ՚ի յարեւմուտք առաջ քալենք : Այս
 փողոցիս կէսէն սկսելով մինչեւ
 ծայրը շուկայ է : ձախ դինիս Հրեից
 թաղը կամ շուկայն է , աջ կողմեր-
 նիս ասոր քաղաչափ երթալով ձախ
 դին Մեծ շ-ի-յին (Ս-ս-եւ-Քեղիւր)
 բերանն է : ասոր արեւմտեան ծայ-
 րը խանութներուն ետեւի կողմն է
 Նիլի-յի - - - շնը , որ կրնայ տեսնուիլ
 բարձր Արճարանին մէջէն , որ աւա-
 զանին վրայ կը նայի , և ուրիշ շրջա-
 կայ տուներէն : Այս աւազանին
 համար՝ շատ հնագէտք՝ Եղեկիս թա-
 դաւորի շինել տուած և Ս-դի-յին - - -
 շնը ըսածը կ'իմանան , ուր Վերին
 աւազանէն ջրանցք մ'ալ բանալ

տուաւ Ասորեստանցւոց Սենեքե-
րիմ Թագաւորին գալու ժամանակը ,
որպէս զի պաշարման մէջ ջուր ու-
նենան : Վերին աւազան ըսածնիս
այժմեան Յողղէի Կրան գուրան եղածն
է , Տաճկաց գերեզմանատանց մէջ ,
եւ ջրանցքը մինչեւ հիսնայ կը մնայ
նոյն նպատակին ծառայելով անձրե-
ւաց յորդութեան ժամանակ :

Ժ. Դ--Իի ԲԵՐԵԸ , Յիշեալ Մեծ
շուկային ծայրը՝ աջ կողմն Մեծ հիւ-
րանոցն է , որուն առաջը հրապա-
րակ մի կայ , ուր Ֆելլահ կանայք
կը նստին բանջարեղէն եւ փայտ ծա-
խելու : Չախ կողմը դէպ ՚ի հարաւ
երթալով դուռ մի կը տեսնուի քա-
նի մի պահապան զօրքով պահպա-
նուած . ասիկայ է քաղաքին բերդը ,
եւ աամկօրէն Դ--Իի ԲԵՐԵԸ կը կոչուի ,
ըստ որում նորա շինել տուած աշ-
տարակին կամ պալատին տեղն է :
Բ. Թ-Գ. Ե. 7-11 . որ այժմ զինա-
րան է , Քաղաքին բոլոր շէնքերէն
բարձր է , Հերովդէս մեծը այս տեղ

Երեք աշտարակ շինել տուած էր ,
 առաջինն էր Հիպպոկոսի ըսուածը ,
 երկրորդը՝ Մարիամնեայ , երրորդը
 փասայելի . և այս աշտարակներուն
 հնութիւնները գեա մինչև ցայսօր
 կ'երևին այն խոշոր վէճ քարերէն ,
 որոնք մինչև Գաւթի ժամանակէ
 մնացած կը կարծեն գիտնականք :
 Այս երեք աշտարակներէն 'ի զառ
 երկու հաս եւս կան որոնց շինու-
 թիւնն ու քարերուն մաքրութիւնն
 ալ կը վկայէ որ Հերովդէսին ժամա-
 նակէն շէն , շատ շատ մինչև Սու-
 լէյման Բ . կ'ելնեն :

ԺԱ . Ի-ՆԲԻՆԻՅ Գ-ՆԸ : Փողոցին
 ձախ գին Գաւթի բերդին դիմացն է
 Անգղիացի Եպիսկոպոսական Բողո-
 քականաց աղօթարանը , որ շինուած
 է Հերովդէս մեծի պալատին տեղւոյն
 վրայ : Սոյն աղօթարանին քով ետևի
 կողմէն գեա կանգուն կը տեսնուի
 փոքրիկ եկեղեցի մի յանուն Յակովբ
 առաքելոյ որ Ե-Գ-ՆԻՆԻ կը կոչուի :
 Ասկէ իբր 55 մեզր դէպ յարեմուտք

կան երեք փոքր մասուռաներ ձախ
 թեւից վրայ, նախրեալ յանուն Ե-
 րկից Մարիամանց, որոնց Յիսուս յա-
 րութենէն յեաց սոստեղս երեւ-
 նալով, ասաց. « Ո՞ղջ էք ք. նոքա ալ
 մատենալով անոր ոտքերը պաղին ու
 զինքը պաշտեցին. Մատթ. Եւ. 9՝ :
 Այս տեղւոյն մերացինք Իւլիսիոյ
 քառն կ'անուանեն ։

ԺԲ . Թովմայ առաջելոյն քան թէ շը ,
 Ասկէ դուրս ելնելով հասարակ ձա-
 նապարհին վրայ գէտ ՚ի Սուրբ Յա-
 կովբայ վանքն երթալու , կամարին
 բերանը հասնելնուս մեր վանուց
 Գեղարանին զխմացի փողոցին մէջ
 ձախ զին առաջին դուռը թողլով՝
 երկրորդ դուռն է Թովմայ առաջելոյն քա-
 շը տեղը , որ անկեան վրայ է , Հան-
 նէ պատմագիր կ'ըսէ թէ՛ Թովմայ
 առաքելոյն Յիսուսի ձեռքը Հնդիկ
 վաճառականաց ծախուած տեղն է .
 որ և իցէ , հին ժամանակէ ՚ի վեր
 եկեղեցի էր յանուն Թովմայ Առա-
 քելոյ , և 200 տարի կայ որ Մահմե-

տականք շնչին սրտածառաւ մի յա-
 փըշտակելով խրացուցած են, բայց
 հաւատարով թէ նորա մէջ կեցողք
 առանց սրտովոյ շմար՝ լքեալ թա-
 դուցին, եւ մերջին աւերն հասած
 էր, երբ 1865ին կրկին նորոգեցին
 եւ դուռ մի դրին որ միշտ փակ կը
 մնայ :

Ահա՛ հոս կը լրանայ, մեր Հինգե-
 բորդ այցելութիւնը :

ՎԵՅՆԵՐՈՐԳ ԱՅՅԵԼՈՒԹԻՒՆ

Ի լեառն սուրբ Համբարձման :

Չիթե՛նեալ լեռն Երուսաղէմի արևելեան կողմն է , եւ Սրբազան լեռներէն մին , ուրկէ Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս Համբարձաւ յերկինս՝ իւր աշակերտաց քարոզութեան իշխանութիւն շնորհելէն յետոյ , եւ յետ այնորիկ Հովհաննէս լեռ կոչուեցաւ Քրիստոնեաց ազգաց բով , զոր Արարացիք ձեռելէլէլ-Գոր կ'անուանեն : Եւ Միջերկրական ծովէն 800 մեղրաչափ բարձր է :

Տխոսս երբ Երուսաղէմը պաշարելու եկաւ , իւր տասներորդ խումբը Չիթե՛նեալ լեռան վրայ բանակեցուց . Յովհ . Ե . 8 :

Նայնպէս Խաչակրաց ժամանակ Տանկրեա Չիթե՛նեալ լեռը ելաւ , ուսկէ լաւ կրնայուի քաղաքին վրայ , այն տեղ չինդ Արարացի Մահմետա-

կանք վրան յարձակեցան , որոնցմէ
երեքն սպաննեց և երկուսը փոխան :

Քրիստոսի սանատեղւոյն վրայ
Հեղինէ Թագուհիի ժամանակէն շե-
նուած եկեղեցի մը կար . այս եկե-
ղեցին Պարսից Խոսրով Թագաւորի
յարձակման ժամանակ 616 Թուա-
կանին կործանեցաւ . Երուսաղէմի
Չաքարիա Պատրիարքն և Քրիստոսի
սուրբ Խաչը գերի տարուեցան : Երբ
Չաքարիային տեղակալեց Մողիսաոս,
նա կրկին նորոգեց սուրբ Համբարձ-
ման եկեղեցին , ըստ որում քիչ ժա-
մանակ յետոյ եկող սխտաւոր Պաա-
մազիրք կը ստորագրեն յիշեալ եկե-
ղեցին , որ բոլորաձեւ էր եւ վերի
կողմը բաց : Եւ ութերորդ դարուն
մէջ ահանատեո Պատմագիր մի կ'ըսէ
Թէ Քրիստոսի սանատեղւոյն վրայ
կախուած լուսաւոր ջահը հովին գէմ
սրատստարուելու և անձրեւէ ազատ
բլլալու համար սպակկի վանդակով
մի ծածկուած էր վերի կողմը :

Խաչակրաց ժամանակ եկեղեցին

սոյցձառ մնացած էր . բայց երբ նոյն յա ձեռքէն իշխանութիւնը 1187 ին դարձեալ Մահմետականաց անցաւ , կրկին խանգարեցաւ Ս . Համբարձման եկեղեցին , որուն աւերակ հիմերը դեռ կ'երեւին բակին մէջ .

Արդի մատուռը յայտնի չէ թէ որ դարուն մէջ շինուած է , որ աւերի Մահմետական ձեւով է քան թէ Քրիստոնէական . ութանկիւնի է 6 էն մինչեւ 7 մեզր արամադձով և վրան դմբէթով : Սոյն եկեղեցին Հայոց սեփականուած է , բայց որ դարէն ՚ի վեր՝ յայտնի չէ : Նախ անգամ մի Հրամանագիր առած են Հայք , որ կ'արդիլէ գիւղացւոց Հայոց վանքին մօտ առն շինելու . ժամանակէ յետոյ դարձեալ Հայ Միաբանութիւնն անկէ դուրս ընելով՝ Ֆէլլաւ վանքը կ'աւրեն , և սարսոյին կից մզկիթ մի կը շինեն հանդերձ Բնարէով : Երկրորդ անգամ Սուլթան Ահմետ Ա . ի որով Հրամանագիր ստացած են Հայք Հիճրէթի 1022 ին , որով արտօնու-

Թիւն կը արուի Հայոց՝ պարիսպը շե-
նելու , բակը քարայտաակելու եւ
գմբէթը նորոգելու համար . այս Հը-
րովարտակիս մէջ կը յիշուի որ ուրիշ
Քրիստոնեայ ազգերն ալ իրաւունք
ունին ուխտ եւ պաշտօն կատարելու :
Երբորդ անգամ Հրամանագիր կ'ըն-
դունին Հայք , որով կ'արգիլուի Յէլ-
լահներուն՝ պարսպին մէջ մեռեալ
Թաղելու :

Քրիստոսի սանատեղւոյն գմբէթը
1833 Թուականին երկրաշարժէ մի
վնասուելով , Աստին միաբանք ուղե-
ցին որ նորոգեն . Հայք եւ Յոյնք իմա-
նալով ոտք ելան , սակայն ժամանակին
գատաւորը եւ ո՛չ մէկ ազգի Իլլաճ տալ
ուղեց մինչեւ որ հաստատուի ո՛ր
ազգին վերաբերուիլը . Հայոց միա-
բանութիւնը , որ գիտէր իւր քով
հին Հրովարտակ գտնուիլը , յիշեալ
երեք Հրովարտակները տարաւ գա-
տաւորին եւ Ժողովին ներկայացուց ,
որ վաւերական գտնելով զանոնք՝
իւ՛ճ տուաւ , եւ սոյն իւրոն վրայ Բ .

Դուռնն 1400, 01, 02 թուականներուն
 Հրովարտականք շնորհեց Հայոց նու-
 բողոքեթիւնն ընելու եւ սենեակներ
 շինելու համար, ուստի անմիջապէս
 սկսան Հայք բակին աջակողմը, կէս
 մի բակին մէջ եւ կէս մի բակէն
 դուրս իրենց սեփական երկրի վրայ
 սենեակներ շինել կրկնայարկ, եւ
 ուրիշ նորոգութիւններ ընել, եւ
 մինչեւ ոտնատեղոյն գմբէթայար-
 կին դրանք կից արտաքին դռնէն
 սկսելով վրան գեղեցիկ տախտակա-
 շէն ծածք յօրինել, առանց դաշնելու
 այլոց ազգաց իրաւանցը, եւ Մաա-
 բան մէջ Սեղան մը կառուցին, ուր
 դրեթէ ամեն օր Պատարագ կը մա-
 տուցանէին Հայերը:

Լատինք և Յոյնք զիարե՛նալով տա-
 նիլ Հայոց ձեռօք եղած շինութեա-
 նը, քանի մի անգամ ՚ի Պօլիս եւ
 Նզդիպատոս մարդ խրկեցին, և Քաղ-
 ղիոյ ու Ռուսիոյ Գեապանին ձեռօք
 իւրիւր տուին Տէրութեան, գանգա-
 տելով որպէս թէ Հայք կ'արդիլեն

իւրեանց որ հոգեւոր պաշտօննին
 կատարեն . ասոր վրայ հրաման կ'ել-
 նէ որ քննութիւն ըլլայ Արուսազէ-
 մի Գատական ժողովոյն մէջ : Լա-
 փնէք այս նպատակիս համար առ-
 նում թուղթը . որ Շաթրղատէ
 Արիֆի անուն երեւելի անձի մի
 հետ խրկուած էր քննելու պաշտօ-
 նով՝ այնպէս ներկայացուցին . որ-
 պէս թէ Հայոց յիշեալ շինութիւնը
 աւրելու համար արում լինէր այն
 Հրամանագիրը . և յիշեալ Շաթրղա-
 տէն ևս Գեասպանին կողմէն շահում
 լինելով . ուղածին պէս քննութեան
 կ'առնու Սուրբ Համբարձման տեղը
 և Հայոց նոր շինութիւնները . այս
 քննութենէն յետոյ՝ Գեասպանաց
 կրկին թախանձանքներով Բ. Գուռը
 վերջապէս յակամայս զիջաւ իւր առ-
 ջի Հրովարտակը ետ առնուլ և բա-
 կին մէջ շինուած սենեակները աւ-
 րելու հրաման տալ : Սոյն հրամանիս
 վրայ Հայ միաբանութեան սիրտը կա-
 րեւէր խոցուելով չուզէց պաշտպա-

նել եւ շրթողուլ որ բակէն դուրս
 իւր սեփական գեանոյն վրայ շինած
 սենեակներն ալ փլցընեն . վասն որոյ
 Ղաափն և Յոյն միաբանութիւնք ի-
 րենց հասարակ ժողովրդոց հետ մէկ
 տեղ 1839 Սեպտեմբեր 10 ին Զխ-
 թենեաց լեռը երթալով՝ հանդերձ
 պատրաստութեամբ , վերջին հրա-
 մանագիրը կարդացուելէն զկնի՝ ըս-
 կըրան մէկէն ի մէկ սենեակներն ու-
 բողոր ինչ որ Հայոց միաբանութիւնք
 շինել տուած էր թէ մէջն եւ թէ
 դուրսը , վար առնել , որպէս թէ
 կանդնածնին կռատուն եղած ըլ-
 լար . արդէն Ղաափն և Յոյն միա-
 բանութիւնք դատ վարած ժամա-
 նակնին ըսած էին թէ Համբարձ-
 ման տեղոյն վրայ եղած շէնքը ոչ
 մի Քրիստոնէի է , այլ Մահմետա-
 կանաց մզկիթ է եւ մենք այնպէս
 դիտեմք ,

Սոյն վիճակիս մէջ կը մնայ գեռ
 մինչեւ ցայսօր յիշեալ Արբաղան Տե-
 դը , որու բանալին գիւղացւոց ձեռ-

քրն է և նորոգութեան ծախքը Տե-
րութեան գանձէն կը լինի : Տարին
անգամ մի մեծ պահոց մէջ, երկրորդ
անգամ Քրիստոսի Համբարձման օրը
Պատարագ կը մատուցանեն Հայք և
Յոյնք, իսկ ուրիշ ազգերը միայն
Համբարձման օրը : Հայոցմէ միաբանք
առջի երեկոյին երթալով՝ գիշերը
գմբէթին տակը՝ Պանտեղեոյն վրայ,
իսկ առաւօտուն բակին մէջ հիւսի-
սային արեւելեան անկիւնը Պատա-
րագ կը մատուցանեն : Յոյնք հարա-
ւային արեւելեան անկիւնը : Աքաթը
և Ասորիք երկու անկեան մէջտեղը
վրաննին կը լարեն և պաշտօն կը մա-
տուցանեն :

Այս տեղեկութիւններէն յետոյ
սկսինք մեր այցելութիւնն ընել :

Երեք ճանապարհ կայ վեր ելնե-
լու, առաջինն է Փրկչագոնէն դուրս
ելնելով եւ Աքիսոզամայ արձանին
քով հասած Ժամանակնիս՝ Հրէից
գերեզմանատան մէջ օլորուն նեղ
շաւիղ մի կ'երեւի, որ այս ճանա-

պարհն Համբարձման լերան ձախա-
 կողմը կը հանէ : Միւս երկու ձա-
 նապարհներն են , քաղաքիս Պոլ-
 էլ-Սոլի (Ս . Աստուածածնի) դռնէն
 ելնելով եւ նորա Գերեզմանի եկե-
 ղեցւոյն առջեւէն անցնելէն յետոյ
 արեւելեան ճանապարհը բռնել , որ
 Վասինայ պարտիզին քովէն է , Այս
 ճանապարհներէն մէկը խորդուբորդ
 է , այն՝ ուր տեղ Քրիստոս յաւանա-
 կաւ եկած ժամանակ քաղաքը տես-
 նելով լոցաւ անոր վրայ , Խոկ միւսն՝
 լերան հիւսիսային կողմն վրայ է որ
 աւելի հանդիստ , և սովորականն է :

Գէթսեմանիի պարտիզին քովէն
 20 մեդր գէտ ՚ի արեւելք քալելով ,
 աջ ձեռքի վրայ ուրիշ պարտիզի մը
 աակովը ձերմակ ժայռ մի կը տես-
 նուի , ուր աւանդութեամբ կ'ըսուի
 թէ՛ Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս Ծաղ-
 կաղարդի օրն Չիթենեայ լեռնէն
 դալուն՝ աստ էշէն իջնալով աւանա-
 կին վրայ նստաւ , եւ այս ժամուն՝
 այս տեղ մերձեցան Յիսուսի քով

Հայոց Աբգար Թագաւորի գեասան-
ները՝ Անանէ և իւր ընկերք , և Ա-
ռաքելոց հետ խօսակցութիւն ըրին .
Յովն . ԺԲ . 20-23 : Յոյներն՝ ուրիշ
աւանդութիւն մը կը պատմեն այս
տեղւոյն համար թէ՛ Քուժաս առա-
քեալ ամենօրհնեալ Տիրամօր գե-
րեզմանը տեսնելու գնացած ժամա-
նակ՝ տեսաւ նորա երկինք վերափո-
խուիլը , եւ այս քարիս վրայ վար
ձգեց Տիրամօր իւր դօտին :

Այս տեղէն ստիաւ ինչ հեռի
դէպ ՚ի հիւսիս՝ վէժ մի եւս կայ գե-
տինը Թաղուած , որուն համար կ'ը-
սուի թէ՛ Ս . Ստեփաննոսի քարկոծ-
ման ժամանակ՝ Ս . Կոյսն կ'աղօթէր
այս վէժին վրայ . 1860 Թուականին
Յոյները այս վէժին շուրջը քարով
պարսպեցին :

Լերան գլուխը հասնելու մօտ
Ճանապարհը երկուսի կը բաժնուի ,
աջ կողմինը Համբարձման տեղը կը
տանի , որ Զէյթունն կոչուած փոքրիկ
գիւղի մի արեւմտակողմն է , ձախ

դիու ճանապարհը Գ-ԷԷ- կը տանի ,
 որ Չիթենեաց լերան մէկ մասն է ,
 Այս երկու եւ ուրիշ երբորդ ճա-
 նապարհի մի մէջտեղը եռանկիւ-
 նաձեւ տեղ մի կայ , ուր երեք ձի-
 թենի կը տեսնուին գրեթէ իրարու
 կցուած . այս տեղը յառաջադոյն ե-
 կեղեցի էր , եւ այն վայրն էր՝ ուր
 Գարրիէլ հրեշտակապետ Աստուա-
 ծամօր մահուան լուրը՝ տուաւ իրեն ,
 զոր Հաննէ Բր-Բի-նին փէշը կանուա-
 նէ : Այս տեղը անշուշտ 70 վանուց
 մին էր Հայոց ձեռքը , և ինչպէս կը
 յիշատակուի Վանօրէից գրքին մէջ ,
 վեց վանք ունէին Հայք Գալիլիոյ
 լերան կողմը , որոնք են Պալուենեաց ,
 Անձեացեաց , Պաղակուենեաց , սուրբ
 Քառասնից , Քաջբերուենեաց և Սա-
 հառուենեաց վանք :

Քրիստոսի Համբարձման տեղը
 չգացած մեր ճանապարհը դէպ ՚ի
 ձախ կողմը յառաջ տանելով 200
 մեղր , Գ-ԷԷ- կը հասնինք , որուն
 Մահմետականք Ք-Դ-ԷԷ-Ս-Է- կը

սեն : Աւանդութիւն կայ թէ Կա-
նա — Գալիլիացիք այս տեղ իջեւան
կամ հիւրանոց մի ունէին ազգային ,
ուր կը բնակէին Չասկի տօնին Ն-
րուսաղէմ եկած ժամանակնին , եւ
ասկէ մնացած է տեղւոյն Գալիլիա
անուեր :

Անոր համար Տէրն մեր Յիսուս
Քրիստոս ալ իբր ՚ի Նազարեթէ Գա-
լիլեացւոց համարուած լինելուն ,
երբ Նրուսաղէմ կը գար՝ գիշերները
կ'ենէր այս Չիթենեաց լեռը կ'ա-
գանէր . Գ. 1. ԻԱ. 37. ԻԲ. 39. Յ. 1.
Ը. 1-2 : Այս տեղ ալ վանք մի եւ
եկեղեցի կար , եւ անշուշտ վերայի-
շեալ եկեղեցիներէն մէկն էր : Հին
աւերակներու մնացածներ գեռ կան,
եւ շատ տարի չէ որ Յոյնք առին այս
տեղը . եւ մի քանի տարի առաջ գի-
շերայն սարսաղապատեցին :

Ետ դառնալով ասկէ գէտ ՚ի հա-
րաւ 400 մեզրի չափ , Չէֆտան գիւ-
ղին մէջ Բնարէի մի քով կը հասնինք ,
որ կից է այն բակին որուն մէջ ե-

զամ զմբէթին տակ Քրիստոսի համբարձման օր թողուցած Ուրեմիզն նշանը կ'երևի ժայսի մի վրաց զբուժուած, և ինչպէս կը կարծուի՝ ճախտարին (՝) նշանն է, և ժայսին մէկ մասը բաց թողով՝ բարեպաշտից համբարելու համար, միւս բոլորտիրք քարայտասկ ըրած են օրչափ տեղ օր յարկի տակ առնուած է:

Բակի դռնէն դուրս ելնելնուս հարաւային կողմը Տէր-Միշի Բնակարանն է, տեղւոյն Շէյխին քանի մի փողտալով կը թողու վեր Միշարէն ելնելու, ուր մարդոյս աչքին գեղեցիկ տեսարան մի կը ներկայանայ, արեւմտեան կողմէն Վէթսեմանի ձալը, բոլոր Արուսաղէմը և ՚ի մասնաւորի Օմարայ մզկիթը, Սուրբ Յա-

(՝) Միւս սամառեղւոյն համար Մահմետ, կամը Օմարայ մզկիթին (Էլ-Ասս) մեջ է կ'ըսեն, բայց այդ հասանական չէ, ըստ որում երկուսն ալ զատ զատ ժայսեր են, և էթն քովքով գրուելու լինին, երկու քաղին մէջտեղ բնականն աւելի տարածութիւն մի կը գտնենք:

կախաց վանուց դժբեթք, և քաղա-
քին միւս ետեւի կողմը Ռուսաց
վանքը, և այլն, արեւելեան կողմէն
կը տեսնուի Յուդայի երկրին անա-
պատը մինչև Յորդանան ու Մե-
սեպ ծովը և լեռներու շղթայ մի
որու հարաւային ծայրն է Մովսրաց
լեռները:

Միւսընչէն վար իջնելով և դէպ ՚ի
արեւմտեան հարաւակողմն երթա-
լով շէնքերուն անկիւնը դուռ մի կը
տեսնուի երեսը դէպ ՚ի արեւմուտք,
ուսկէ կը մտնուի Սբա-հ-ոյն Պեղ-
էայ ուղղ: Այս սրբուհին Անտիոքացի
էր Մարգարիտ անուն և դուստնու-
թիւն կ'ընէր, յետոյ Եղեօօսոյ Նոն-
նոս եպիսկոպոսի ձեռօք դարձի դու-
լով հինգերորդ դարուն՝ Պեղեքեայ
անունը կրեց, և ևկու այս այրին
մէջ սպառչխարելու, և հոս մեռաւ
ու թաղուեցաւ: Այս տեղ ալ հին
ժամանակ վանք մի կար, և դեռ կը
տեսնուի ստորին խուց մի կամ գե-
րեզման մի ուր 16 սոք աստիճաննե-

բով կ'իջնուի : Մահմետականք սրատուով կը բռնեն այս տեղս եւ միշտ գոց կը պահեն :

Եօթանասուն և հինգ մեզր գէտ 'ի հարաւ և քիչ մի Մին-ըէին գէտ 'ի արեւմտակողմը եղած տեղն՝ Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոսի իւր աշակերտաց Տէր-ն-ի-ն - շէի-ը ուսուցած տեղն է : Այս տեղն 1869 ին Լա Գուռ տ'Օվէնի իշխանուհին գնելով պարսպով պատեց և ապա ընդարձակ շէնք մի շինեց , որուն մէջ նաև Մայրասկտանոց մը ու պայծառ Եկեղեցի մը . շէնքին ներքին կողմի պատերուն վրայ այժմ գրած են Հ-յր Բ-ը գրեթէ 30 տեսակ լեզուներով , 1880 ին նոյն շէնքին հարաւային կողմն եղած փոքրիկ արան ալ առնելով շքեղապատեցին կցելով նոյն տեղւոյն :

Յիշեալ տեղւոյն հիւսիսային արեւմտեան դին իբր 30 մեզր հեռու է Ա-մ-ի-ը Հ-ն-գ-ն-ին յօրին-ծ Թ-ը , ուր հին ժամանակ եկեղեցի կար , և հսն 12 խորշերու մէջ Արկոստասան

Առաքելոց արձանները գանուած են :
Մահմետականք սյս տեղի քարերը
Հրէից ծախած են տապանաքար բ-
նելու համար :

Սոյն տեղւոյն հիւսիսակողմը եւ
անոր կից՝ գաշտակի մի մէջ գեանին
երեսը գերեզման մի կար ժայռին մէջ
փորուած , եւ մէջը 9 խորշ մտուրի
նման : Այս տեղն 1868 թուականին
Ռուսք գնեցին , եւ 1871 ին հիմնար-
կութեան համար փորել տուած ժա-
մանակնին՝ կարգաւ նոյն գերեզման-
ներն յայտնուեցան , որոց դրան առ-
ջեւ յատակին փոյ քառակուսի ձե-
ւով Հայերէն հետեւեալ արձանա-
գրութիւնը կայ միւսին քարերով
չինուած :

ԲԱՐԵԹԱԻՍ ՈՒՆԵԼՈՎ, ԱՌ ԱՍՏ-
ԻԱԾ ԶՍՈՒՐԲ ԷՍԱՅԻ ԵՒ ԶԵՐԱՆԵԼԻ
ՀԱՐՍՍ ԵՍ ՎԱԴԱՆ ԱՐԱՐԻ ՎԱՍՆ
ԹՈՂՈՒԹԵԱՆ ՄԵՂԱՅ ԶՅԻՇԱՏԱԿԱ-
ՐԱՆՍ ԶԱՅՍ

Յիշեալ գամբարաններու վերի

կողմը ընդարձակ սրահի մը յատակի վրայ կը տեսնուի դարձեալ միւսիս (մօզայիզ) քարերով յօրինուած քառակուսիի մը մէջ՝ զանազան գեղեցիկ նկարներ, որք են՝ ձուկ, աքաղաղ, սագ և այլն՝ և քառակուսիի եզերքն ալ Հայերէն յիշատակարանի հետեւեալ մնացորդը, որովհետեւ սրահի յատակին մէկ կողմը յիշատակարանի մնացորդով միատեղ քանդուած է .

ԱՅՍ Է ԴԻՐ ԵՐԱՆԵԼՈՅՆ ՇՈՒՇԱՆԿԱ ՄԱՐՆ ԱՐՏԱԻԱՆԱՅ . ՀՈՌԻ ԺԸ

Այս գեանին մէկ ուրիշ կողմն ալ յիշատակարանի մը հետեւեալ մնացորդը կայ՝

ՎԱՍՆ ԹՈՂՈՒԹԵԱՆ ՄԵՂԱՅ ԹԵԻԱՅ . ԱԲԱՍՈՒ ԵՒ ՄԱԻՐԿԱՆ

Այս գեանին մէջ Ռուսերը 1883ին սկիզբները՝ հին Եկեղեցւոյ մը փլատակներ եւս գտնելով, անոր վրայ կառուցին հետզհետէ հոյակապ Եկեղեցի մը փառաւոր կաթողիկէիւ եւ բարձրագիր զանգակատամբ .

Ռուսք այդ գտնուած Հայերէն յիշատակարաններն ամենայն զգուշութեամբ կը պահպանեն :

Այս հնութեան յիշատակարանները պահպանելու համար, Յսայի Ս. Պատրիարքն բազում աշխատութեամբ՝ համահաւասար շափով ու գոյնով՝ ճիշդ օրինակները իւղաներկով հանել տալով՝ փայտեայ շքանակներու մէջ անցուց և Պատրիարքարանի սրահը կախել տուաւ :

Հանգանակ շինուած տեղոյն գէպի հարաւային արեւելակողմը 400 մեդրաչափ հեռու, Չիթենեաց լեւրան ոտքը, Բեթանիայի ճանապարհին վրայ, այն տեղ ուր ձորի մի բերանը դոցեւու համար կարծես թէ յատուկ շինուած է, Բէթեմէ ըսուած տեղն է, ուր երբ մօտեցաւ Յիսուս, իւր Աշակերաներէն երկուսը գիմայը եղած գիւղ մի խրկեց, որ հոն կայուած էին ու յաւանակը իրեն բերեն, որոնց վրայ հեծնալով հանդիսով Նքուսաղէմ մտաւ :

Սոյն Բէթ-Գէ լազաւած տեղն 1881
Թուականին Լատինք ծախու առին
մեծ դժուարութեամբ, և գեափինն
փորելով սիւներու կտորներ և մե-
ծամեծ քարեր գտան, բայց ասոնցմէ
ուրիշ քար մը գտան սեղանաձեւ՝
որուն բոլորաթիքը նկարուած են Քրիս-
տոսի և իւր Աշակերտաց պատկեր-
ներն ու կապուած իշու մը նկարն:

Ասկէ գնալով դէպ ՚ի արեւելք
՚ի Բեթանիա գիւղը՝ Ղազարոսի Գէրէշ
ճանչ կը հանէ, որ հիւսիսային կողմը
բացուած դռնէ մի ներս մտնելով
27 ոտք աստիճան սանդուղներով
վար կ'իջնուի. բնական դուռը այս
չէ, վասն զի Մահմէտականք առջի
դրան վրայ Աճիշ շինելով՝ արգիլե-
ցին Քրիստոնէից ներս մտնելու,
Ուխտաւորք հոս եկած ժամանակ
պէտք է որ հետերնին մտնեն նան,
վասն զի խիստ մուժ ու ստորերկրեաց
է գերեզմանը, եւ կարգաւ մտնեն
ու ելնեն, որ շնչառութեան կողմէ
չնեղուին. Ղազարոսի գերեզմանին

վրայ եօթներորդ դարուն եկեղեցի
կար, եւ Արարացիք տիրած ժամա-
նակնին կործանած պիտի լինին, ինչ
ժամանակ Հայոց 70 Եկեղեցեաց եւս
մէկ մասին տիրեցին եւ մէկ մասը
աւերեցին:

Այս տեղէն 80 մեզք դէպ ՚ի ա-
րեւելք եկեղեցւոյ մի աւերակ մա-
սեր եւ միւսիոնով շինուած յատակի
մի կտոր դեռ կը տեսնուի: 40 մեզք
Ղազարու գերեզմանէն հեռու դէպ
՚ի հարաւ, Մ-րէմմ Մ-գր-ղէն-ցոյ կամ
Մ-րէ-յի տանը տեղն է: Այս տեղն
1870 ին Մատամ-ար-Նիգողայ ա-
նուամբ հարուստ տիկին մի գնեց:

Եւ 180 մեզք դարձեալ Ղազա-
րու գերեզմանէն հեռու դէպ ՚ի յա-
րեւմուտք Սիճն Բորոփի տանը տեղն
է, ուր Մարիամ Մագդաղենացին
եկաւ եւ Փրկչին մերոյ գլուխը անոյշ
իւղով օժեց: Այս տեղն ալ յառաջ
եկեղեցի էր, բայց հիմակ եւ սչ աւե-
րակները կ'երեւին: Գիւղացիք արտ
ըրած են ու վարուցան կ'ընեն:

Ղաղարու գերեզմանէն դէպ ՚ի արեւելք 10 բոպէի չափ քալելով «~~+~~» մի կայ գետնին երեսը, այս տեղ հանդիպեցաւ Մարթա Յիսուսին՝ իւր եղբայրը մեռնելէն յետոյ, ու ըսաւ իրեն. «Տէր, եթէ աստ եղած ըլլայիր, իմ եղբայրս չէր մեռներ» . Յ. Է. ԺԱ. 21 :

Այս տեղւոյն քովերը Յունաց միարաններէն Սպիրիտան անուն հարուստ Յոյն եպիսկոպոսը՝ 1880 ին ծախու առնելով փոքրիկ վանք մը շէնեց սրբատաշ քարերով, որուն շէնութեան համար կ'ըսուի թէ տասն եւ երկու հազար ոսկիի չափ ծախք գնաց, յիշեալ Եպիսկոպոսնեոյն տեղն հանդերձ չէնքով՝ առանց փոխարինութեան իրենց վանքին նուիրեց :

Ետ դառնալով Ղաղարու գերեզմանէն, եւ քանի մի քայլ դէպ ՚ի յարեւմուտք երթալով, ձախ դին առջի ճանապարհը կ'ելնենք և տասն բոպէին Երուսաղէմ գիմնացնիս կ'երևի, հոս ճանապարհը դէպ ՚ի աջ

դին կը խօստորի , ուրկէ տասն և եր-
կու բոպէ գնալով՝ ձախ կողմերնիս
պզտիկ արտի մի ցանկը կայ , յորում
Յիսուս Քրիստոս անիծեց թ. 1272 ,
Այս տեղս ժայռի մէջ փորուած
խառոչ մի կ'երեւի . եւ այն ժամու
նակուան պէս հիմակ ալ ուրիշ թը-
ղենիի մի ծառ կայ :

Այս տեղէն 6 բոպէ եւս քալե-
լով դէպ 'ի աջ կողմը , որ է հիւսիս ,
ձախ դինիս թողլով Գայթակղու-
թեան լեռը եւ Սելովամայ դիւղը ,
ու վար Գէթսեմանի ձորին եղերքը
Ճանապարհին վրայ իջնելով , ձախ
կողմի ճանապարհը դէպ 'ի Փրկչա-
դուս կ'առաջնորդէ , և աջ կողմինը
դէպ 'ի Ս . Աստուածածնի Գերեզմա-
նը և անկէ Քաղաքին Ս . Աստուա-
ծածնի բուած դուռը կը տանի :

Այս ճանապարհները արդէն բա-
րեպաշտ ուխտաւորք սորված կը լի-
նին , և հարկ չէ մեզ կրկին առաջ-
նորդել իրենց մինչեւ 'ի Ս . Յակովբ :

ԵՕԹՆԵՐՈՐԳ ԱՅՅԵԼՈՒԹԻԻՆ

Ի Բերլինում Եւ ի շրջակայս նորին :

Բեթլէհէմը , որ Ս . Գրոց մէջ
 Երկիր Յուդայ եւ տուն Եփրատայ
 կը կոչուի իւր պաղարերութեան
 պատճառաւ , Միջերկրական ծովէն
 846 մեղր բարձր է , և Երուսաղէմի
 հարաւային կողմը 12 հազարամեղր
 հեռի լեբան մի վրայ շինուած է և
 չորս կողմը ձորերով պատած : Հիմ-
 նարկութեան սկիզբը երբ ըլլալը
 յայտնի չէ , միայն գիտեմք որ Քրիս-
 տոսէ 1740 տարի յառաջ կար : Աստ-
 ճնած է Եսեբօն , որ Եօթը տարի
 դատաւորութեան պաշտօն վարեց
 Իսրայելի ժողովրդոց , և աստ մեռ-
 նելով թաղուեցաւ . Գաբ . ԺԲ . 8 :
 Նոյնպէս և Ղեւտայի խեղճ կինը ,
 որուն մարմինը չարաչար մեռնելէն
 յետոյ 12 կտոր ըլլալով Իսրայելի
 12 ցեղին ղրկուեցաւ . Գաբ . ԺԲ . 29 :
 Ելիմէէք եւ Նոյեմին , որու որդին

Մաալան՝ Մովսէսայի Հառթն առաւ ,
 եւ յեայ այրի մնալով կինը , իւր
 կեսորոջը հետ բեթլէհէմ եկաւ եւ
 Յոսս զինքը իրեն կին առաւ , որ
 նոյնպէս բեթլէհէմցի էր , եւ անկէ
 զաւակ մի ունեցաւ Որէդ անուն ,
 որ եղաւ հայր Յեսսէի , ուսկէ ծը-
 նաւ Գաւիթ . Մատթ . Ա . 5 . Քրիս-
 տոսէ 1087 տարի առաջ :

Բեթլէհէմի մէջ Սամուէլ մար-
 դարէ Աստուծոյ հրամանաւն օժեց
 զԳաւիթ թագաւոր Իսրայէլի , երբ
 նա տակաւին մանուկ էր : Եւ ու-
 բիշ շատ երեւելի ու նշանաւոր ան-
 ձինք ծնած են սոյն քաղքին մէջ ,
 ինչպէս Յովաբ , Ասայէլ , եւ այլն :
 Ռոբուլամ Սողոմոնի որդին ընդար-
 ձակեց բեթլէհէմը եւ Բարեւրնի
 գերութենէն յետոյ 123 անձինք մի-
 այն բեթլէհէմցիներէն ետ դարձան
 բնակելու :

Մատթան և իւր որդին Յակովբը՝
 Յովսէփ Աստուածահօր հայրը . Բեթ-
 լէհէմի մէջ ծնան . Մատթ . Ա . 15 :

Նմանապէս եւ ամենօրհնեալ կու-
 սին մայրը Աննան եւս կը կարծուի
 որ ասա ծնած ըլլայ : Վերջապէս
 Քեթիկէհէմի մէջ ծնաւ յամենասուրբ
 կուսէն աշխարհիս Ազատարարը, Տէ-
 րըն մեր Յիսուս Քրիստոս, անարգ
 պրի մէջ, որ իբրեւ փտու և օտար
 դիւզացիներու իբր բնակարան կը
 ծառայէր անշուշտ, որոնք իրենց
 անասուններն ալ ներս քաշելով ի-
 րենց բնակահից կ'ընէին, վասն որոյ
 մանուկն Յիսուս ծնանելէն յետոյ՝
 խանձարրով փաթթուելով մտերի
 մէջ դրուեցաւ : Ասա թրիատեցաւ
 դարձեալ ութ օրէն յետոյ ըստ սու-
 վորութեան Հրէից, ինչպէս կը հա-
 լատոյ սուրբն Եպիփան : Սոյն Աբ-
 սուրին մէջ գտան երեք մտերը,
 Մելքոն : Գասպար և Պաղտատար,
 երբ յարեւելքէն եկան աստղի մի
 առաջնորդու թեամբ երկրպագու-
 թիւն ընելու նորածին Քաղաւորին :
 Արդարու կինը Հեղինէ բարե-
 պաշտ Քաղուհին սոյն տեղը մաքրել

տուաւ և պատով մի շրջապատելով
 երկրպագութեան տեղ որոշեց, քիչ
 տարիներէ յետոյ ուրիշ Քրիստոնե-
 կայք Աղօթարան մի շինեցին վրան,
 զոր 135 ին Ադրբաճանոս կայսրն և կա-
 քակեց և տեղը անտառով մի շրջա-
 պատելով նուիրեց՝ Ատանխա չասա-
 ուածոյն և Մասրին վրայ Ափրոզի-
 տեայ արձանը կանգնեց երկրպա-
 գութեան համար, ինչպէս կը վկայէ
 Ս. Հերոնիմոս առ Սրբուհին Պաւ-
 լինա գրած նամակին մէջ:

Ըստ աւանդութեան՝ Մեծին Կոս-
 տանդիանոսի մայրը Հեղինէն, կամ
 նոյն ինքն Կոստանդիանոս կրկին մաք-
 րել տալով Սրբազան տեղը, շինու-
 թեան ձեռք զարկաւ, կամ ինչպէս
 ազգային աւանդութիւն մը կը հաս-
 տատէ՝ Տրդատ Թագաւորը լրացուց
 շէնքը փառաւոր ու հոյակապ Տա-
 ճար մի կանգնեցնելով: Ըստ ազգային
 Պատմչաց եօթներորդ դարուն՝ Եկե-
 ղեցւոյն երկայնութիւնը 2000, իսկ
 լայնութիւնը 1000 կանգունն էր եւ

90 *Մարմարեայ սեանց վրայ քարու-
կիր կամարներով հաստատուած ։
Սակայն նոյն ժամանակէն յետոյ Ե-
կեղեցին զանազան վտանգներու և
զէպքերու առթիւ իւր մեծաւթիւնը
և շքեղութիւնը կորսնցուց ։*

Օհր Խւէֆն երբ Երուսաղէմի
տիրեց , Ֆեթլէհէմ եկաւ և Մնն-
դեան եկեղեցին մտնելով աղօթքի
կեցաւ այրին մէջ , բայց և այնպէս
նոյն օրը հրամանագիր հանելով ար-
դիւնց իսլամաց , որ երեք հոգիէն ա-
ւելի միատեղ չգան աստ աղօթելու
համար ։

Հւէճ 1029 ին իւր կողմէն մար-
դիկներ զրկեց որ Ս . Մննդեան Եկե-
ղեցին կործանեն ։ Երբ ասոնք հասան
այրին մօտ , ճառագայթաւ որ լոյս
մի երեւելով իրենց , գեափնը զար-
նուեցան ու հոգինին փչեցին , և այս
հրաշքով Եկեղեցին ազատ մնաց ։

Սւլէրդին 1187 ին Ֆեթլէհէմին
ալ տիրեց , եւ հինգ տարի յետոյ
Սւլէրդին եպիսկոպոսը խիստ զըժ-

ուարութեամբ հրաման ընդունեց յիշեալ Սուլթանէն որ Բեթլէհէ մի վանքին մէջ երկու Լատին քահանայ միայն մնան քանի մի սարկաւագնէրով իրենց աստուածային պաշտօնը կատարելու, ինչպէս որ Հայք շատ դարուց ՚ի վեր կը կատարէին. բայց Լատինք շատ տարի չքշեց կրկին վճնտուեցան Բեթլէհէ մէն:

Ըստ Լատին Պատմչաց՝ Խաչակրաց Ս. Երկրէն հեռանալէն յետոյ՝ Եկեղեցին անաէրունջ մնալով քայքայեցաւ և Արաբացիք տանիսի կապարներով՝ հրացանի գնտակներ կը շինէին: Սակայն զանազան Յիշատակարանք՝ հակառակ Լատին Պատմչաց՝ կը հաստատեն, որ Հայ Եկեղեցականք միշտ պահած ու պահպանած են զԵկեղեցին, ինչպէս 1227 ին Տէր Աբրահամ և Տէր Առաքել անուամբ Հայ Եկեղեցականք իբրեւ տէր եւ իշխող Տաճարին՝ ներքին դուռը շինել կուտան տախտակեայ պատուական քանդակագործութեամբ զար-

դարուած , հեռեւեալ Յիշատակա-
րանով , որ մինչեւ ցայսօր անեղծ
կը մնայ Հայերէն և Արաբերէն լե-
զուաւ .

ԹՎ.ԻՆ . Ո Հ Ձ . ԿԱԶՄԵՅԱԻ ԴՈՒՌՍ
ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻՍ ԶԵՌԱՄԲ ՏԷՐ
ԱՐՐԱՀԱՄՈՒ ԵՒ ՏԷՐ ԱՌԱՔԵԼՈՅ Ի
ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆՍ ՀԱՏՈՅ ՀԵԹՄՈՅ
ՈՐԴԻՈՅ ԿՈՍԱՆԴԻՒԻ . ՔՐԻՍՏՈՍ ԱՍՏ-
ԻԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ԱՇԻԱՏԱՒՈՐԱՅ

Իսկ Արաբերէն Յիշատակարանին
բնագիրն ու թարգմանութիւնն է
հեռեւեալն .

كل هذا الباب بعون الله تعالى في ايام
مولانا السلطان الملك المعظم في تاريخ الهجرة
سنة اربعة وعشرين وستمائة

Կաթարէցս Դոստոս Եփեսիսն Ռեմի
Բարդէլըն Ապոստոլոս Տէրոն Ռեմի
Բեթլեմս Գրային Բերոյ Ի Ռեմի Հիճրէ-
թի ԶԿԷ .

Յոյնք 1842ին , Եկեղեցւոյ ամ-
բողջ նորոգութեան ատեն , աշխա-
տեցան այս դուռն եւս նորոգու-

Թեան պատճառաւ սչնչացինել . բայց բարեյիշատակ Տ . Զաքարիա Պատրիարքը՝ դրան վրայի Յիշատակարանները հանդերձ բողոքագրով մը Ք . Գուռը զրկեց եւ երկու պահապան կեցոյց դրան քով , որով պահպանուեցաւ դռներն իւր հնութեամբքը Յունաց նենդութենէն .

Ս . Ծննդեան արդի Եկեղեցին՝ սիւնաղարդ դաւթէն որմով բաժնուած է . եւ երեք դասէ կը բաղկանայ , հարաւային կողմը եւ միջին Աւագ — Սեղանը՝ որոյ տակն է Սուրբ Ծննդեան Այրը , Յունաց սեփական են , իսկ հիւսիսային դասը Հայոց սեփականեալ 1813 ին . ըստ որում նոյն թուականին Հայոց եւ Յունաց միջեւ տեղի ունեցած մեծ վէճէն եւ դատէն յետոյ բարեյիշատակ Սուրբ Թան Մահմուտ մեծ կայսեր տուած Հրովարտակաւ (1778) Հայք Սուրբ Ծննդեան Եկեղեցւոյն վրայ եւս Յունաց հաւասար իրաւունք ունենան , ըստ որում բաւական տարիէ

Դի վեր մինչև 1813 թուականը ար-
 դիւում էին Հայք Սուրբ Պատա-
 րագ մատուցանելու Ս. Այրին մէջ,
 և բաւական իրաւունքներ կորուսած
 էին նոյն եկեղեցւոյն մէջ Յունաց
 միաբանութեան կրօնամօլ և թշնա-
 մական վարմունքով, որ միշտ կը
 ջանան բոլոր Արքայան տեղերը ի-
 րենց սեփականել: Ուստի վերոյի-
 շեալ թուականին բարձրագոյն հրօ-
 վարտակաւ եւ նորին գործադրու-
 թեանը համար եկող Նուրի Էֆէն-
 տի արդարաւէր գործակալին ջան-
 քովը կարողացան Հայք հանապազօ-
 րեայ Պատարագ մատուցանել Ս.
 Այրի սեղանին վրայ, և Յունաց ու
 Լատինաց ունեցածներուն համե-
 մատ կանթեղներ կախել եւ պառ-
 կերներ հաստատել: Այսու ամե-
 նայնիւ տակաւին շատ իրաւունքներ
 ունին Հայք կորուսած թէ՛ Լատի-
 նաց եւ թէ՛ Յունաց բռնութենէն,
 ինչպէս է, օրինակի համար, հիւսի-
 սային դասուն մէջի եղած դրան

բանութեամբ բացուիլը Լատինաց
կողմէ, որոնք իրենց անցուղարձով
սանսակոխ կ'ընեն Հայոց միաբանու-
թիւնը ժամերգութեան միջոցին .
գարձեալ 1869 ին Ս. Ա. յրին մէջէն
Լատինաց ձեռք Պատկերներուն
գողցուիլը :

Սուրբ Մենդեան եկեղեցին հինգ
կարգ որահ ունի ատեանէն ու եր-
կու դասերէն դուրս, որոնք պա-
տով զատուած են ժողովրդոց կայ-
նելու որահներէն, եւ այս հինգ
որահները շորս կարգ կարծրաքար
միակտուր սիւներով զատուած են,
որք ընդամենը 50 հատ են :

Բեթլէհէմի մէջ 5000 բնակիչք
կան, Հայ, Յոյն, Լատին եւ Մահ-
մետականք. Յոյնք և Լատինք քան
զմիւս ազգերը շատուոր են, Հայք
100 հոգւոյ չափ կը հաշուին, որոնք
Թէպէտև քիչուոր, բայց քան զՅոյնս
և զԼատինս ազգեցութիւն ունին :

Բեթլէհէմի հին եւ նոր պատ-
մութեան վրայ այսչափ համառօտ

տեղեկութիւն տալէ զկնի՝ ճամբաց
 ելնենք մեր այցելութիւնն ընելու :

Սոյն ճանապարհորդութիւնը սօ-
 վորաբար ձիով կ'ըլլայ , թէպէտեւ
 շատ բարեպաշտ անձինք և խնայա-
 տէրք ստբով ալ կ'ընեն , ըստ սրում
 հանդիստ երթալով երկու ժամու
 ճանապարհ է Երուսաղէմէն մինչեւ
 Բեթլեհէմ :

Յսոցակի կամ Հայր Աբրահամու
 ըսուած դռնէն դուրս ելնելով , ա-
 ռաջին անգամ ձախ դին հանդիպած
 զառ ՚ի վայր ճանապարհը կ'իջնուի ,
 և անկէ Գեհանի ձորն անցնելով՝ Հը-
 բէից աղբատանոցի պատին տակէն
 ուղղակի ճանապարհ է Բեթլեհէմ
 գնալու :

Հրէից աղբատանոցէն 200 մեզը
 անդին՝ ճանապարհին վրայ՝ ձախ կող-
 մը՝ ձըլլալի անուամբ խարխուղած սուռն
 մը կար , սրուն փոխարէն արժեքն
 Սուլթանը տալով ծախու առաւ , և
 նուիրեց Սուրբ Յովհաննու կարգի
 Անգղիական խաչակիր ասպետնե-

բուն, որոնք անցեալ 1883 Թուականին նոյն նոյն շէնքը գրեթէ ՚ի հիմանէ նորոգելով հիւանդանոց բրին :

Այս ճանապարհին աջ կողմը կ'իջնայ Անտիպէ կամ Չոր Իդրէրոյ լեռը, զոր երբորդ այցելութեան մէջ ցոյց տուինք : Յառաջ գնալով ճանապարհին ձախ կողմը քիչ մի ներսով եւ հարթ գաշտի մի մէջ աւերակի մի թողլով, աջ կողմը կը սկսի երեւալ Տէրանայ կամ Այոյի ըսած հովիտը : ուր Գաւիթ Աստուծոյ հրամանաւր Այլադդայ գէմ ելնելով՝ կառուցաւ ու յաղթեց անոնց, և կուսքերնին այրեց . Ա. Մնայ . ԺԴ . 11-14 . և Բ. Թագ . Ե . 22 :

Այս հովտին հիւսիսային արեւմտեան կողմը Գերմանական գաղթականութիւն մը հաստատուած է, որ այժմ 40 տուներէ բաղկացեալ գրեթէ գիւղ մ'է Գոլճի անուամբ . Գերմանական այս գաղթականութիւնը որ Հիմնիտ կը կոչուի, ունի կանոնաւոր վարժարան մը, ուր

Ասկէ 5 բոսկէ մի քաղելով Չիթե-
նեաց երկու կարգ գեղեցիկ պար-
տէզներու մէջ տեղէ , կը հասնինք
Սարգիս Եղիշի վանքը , որու դուռը
ձախ կողմի անել փողոցին մէջն է :
Այս վանքը , նախ Վրաց աղգին էր ,
այժմ Յուսեաց ձեռքն է : Ասոր հիմ-
նարկութիւնը Հերակը կայսեր կը
տրուի : Եկեղեցին բաւական գեղե-
ցիկ է , որու մէջ թաղուած է 1345ին
Եղիա անունով եպիսկոպոս մի Յոյն
կամ Վրացի :

Փողոցին դիմացը ճանապարհին
վրայ բարձր «էր» մի կայ եւ ժայռ-
քար մի կ'երեւի գետնին երեսը .
աւանդութեամբ կ'ըսուի թէ Եղիա
մարգարէ Յեղաբելի բարկութենէն
փախչելու ժամանակ այս տեղ հաս-
նելով՝ բեւեկնի ծառի մի տակ պառ-
կեցաւ , ուր Տիրոջ Հրեշտակը եկաւ
զինքը արթնցուց երկու անգամ ,
որ հաց ուտէ և ջուր խմէ , որ դըլ-
խին վերեւը պատրաստ կը կենար :
Ելաւ Եղիա երկու անգամ ալ կե-

բաւ ու խմեց , և ուժ տանելէն յետոյ ճանապարհ ինկաւ երթալու , Գ . Թ . Գ . ԺԹ . 1-8 . քնացած քարին վրայ իւր մարմնոյն նշանը թողլով , ինչպէս կը հաւատան Ղաափնք եւ Յոյնք : Այս տեղէն կ'երեւի մէկ կողմէն Բեթլէհէմը և միւս կողմէն Երուսաղէմը :

Յիշեալ ժայռին հիւսիսային արեւելակողմը բլրին դէտլ 'ի ստորոտը ճանապարհէն շատ հեռու չէ՝ դեղեցիկ եկեղեցի մի կար հին ժամանակ , Ամբ-կո-ժ մարգարէին Կեղ-ոյն վրայ , ուր Հրեշտակ մի հանդիպեցաւ իրեն կերակուր տարած ժամանակ եւ ըսաւ . « Այդ կերակուրը Բաբելոնի Գանիելին տար , որ առիւծուց գուրին մէջն է » : Եւ երբ Ամբակում դժուարութիւն ցոյց կուտար ճանապարհը չգիտնալուն , Հրեշտակը նախ դադարեցն ու վարսերէն բռնելով վերուց օդին մէջ ու անմիջապէս Բաբելոն տարաւ եւ գուրին վրայ զբաւ զինքը , հոն տեսաւ Ամբա-

կում զԳանիէլ և կերակուրը նորա
առաւ . Գանիէլ ԺԳ . 32—38 .

Սուրբ Եղիայի վանքէն ելնելով
դէպ ՚ի ձախակողմի ճանապարհը ա-
ռաջ երթալով . և յեայ դէպ ՚ի աջ
չեղելով՝ իջնենք բլրի մի ստորոտը
գնալու . աջակողմը բլրին վրայ նոր
չէնք մի կը տեսնուի , ուր առաջ
միայն աշտարակ մի կար . այս տեղ-
ւոյն համար աւանդութիւնը կ'ըսէ .
Թէ Յակոբ նահապետ իւր վրանները
հաստատեց և Ռարէլը իւր Բենիամին
որդին ծնելու ժամանակ մեռաւ . Այս
տեղն ալ յառաջագոյն եկեղեցի կար .

Այժմեան նոր շէնքն որ Թանգա-
կը կոչուի , 1870 ին հաստատուած է
Ս . Յայհաննու կարգի Հաովմէական
խաչակիր ասպետներու ծախիւքն ,
որուն մէջ այժմ կայ փոքրիկ մա-
տուռ մը , հիւանդանոց ու գեղա-
րան , հաստատուած Երուսաղէմի
Աւստրիական հանգուցեալ նախկին
Հիւպատոս Գոնի կողմից ջանիւք
և աշխատութեամբ .

Ասկէ ալ առաջ երթալով նոր
 ճանապարհով եւ պարտիդի մի մէջ
 նոր շինուած տան մի պատին տա-
 կէն անցնելով՝ կ'երեւի Ռաշէլէ Գե-
 ռէշէնը աջ կողմը, որու մտերբը նոր
 գերեզմաններ եւս կան Քեթլէհէ մցի
 Արարաց ե թամարացոց: Մենդոց
 գրքին 1, Ե Գլուխ 19 համարին մէջ
 կը յիշատակուի թէ Յակոբ նահա-
 պետ Միջագետէն դառնալուն, իւր
 կիներ Ռաշէլ՝ Եփրատաց (Քեթլէհէ մի)
 ճանապարհին վրայ վախճանեցաւ եւ
 հան թաղելով՝ վրան շիրիմ մի կանգ-
 նեց. այս տեղւոյն վրայ է աւասիկ
 այսօրուան տեսնուած շէնքը: Ա. Թա-
 դաւորութեանց գրքին Ժ. Գլ. 2 հա-
 մարին մէջ եւս կը յիշուի Ռաշէլէ
 գերեզմանը, Յովսէփոս Փլարխանոս
 որ քրիստոնէութեան առաջին դա-
 րուն մէջ ծաղկեցաւ, յիշատակու-
 թիւնը կ'ընէ. Հն-Իս-Ի-Ն Ա. 18:
 Յետ այնորիկ դարձեալ ուրիշ պատ-
 մագրաց ե ուխտաւորաց գրքերուն
 մէջ յիշուած կայ սոյն գերեզմանն:

Վրան գմբէթ մի ունի, զոր 1870 ին
Մօլթէֆօրէ երեւելի Հրէայն Եւրո-
պայէն եկած ժամանակ նորոգել ար-
ւաւ, Գերեզմանը քառակուսի շէնք
մ' է, որուն մէջը տասպան մի կայ
մարդաչափ բարձրութեամբ, Մահ-
մետականք կը յարգեն սոյն տեղն՝
մանաւանդ Հրէից մեծ ուխտաատեղի
է, և առաւել կանայք կը յաճախեն՝
անոնք որ զուրկ են ծննդականու-
թենէ:

Սոյն գերեզմանին արեւմտեան կող-
մը գիւղ մի կ'երեւի նոր շէնքերով,
որ է Պէյր - ձ-լ, ուր Յոյնք և Լա-
տինք եկեղեցի ունին, Նաեւ Պորն
- Տէրի - յիլ եւ պարտէշ ըսածը, որ
Հայոց է, ուր տեղ ունին բաւական
ձիթենիք, այս այգիին մէջ թէեւ
բաւական հնութեանց հետքեր կը
նշմարտին, սակայն ՚ի վեր հանելու
համար մեծաքանակ ծախուց կարօ-
տութիւն կայ:

Ռ-տէլի գերեզմանին քովէն անց-
նելով և քառորդ ժամ քալելով կը

հասնինք Բեթլեհէմին մօտ, և ձախ
 ձեռքերնուս վրայ ճանապարհ է, և
 չոր քարերէ հիւսուած երկու ցան-
 կապատի մէջ՝ ճանապարհէն 100
 մեղրաչափ ներս, Գա-թի հոր ըսուած
 սառնիճը կայ: Այս հորին ջրէն
 ցանկացաւ Գաւթի խմելու, երբ
 իւր բանակաւ Ոգոզումայ այրին քովը
 կը կենար, ու ըսաւ. « Ո՛հ, ուր էր
 թէ Բեթլեհէմի գրան քով եղած
 հորէն ջուր մի խմցնէր ինձ մէկը »:
 Անմիջապէս իւր զօրաց մէջէն ե-
 րեք կտրիճներ Այլազաց բանակը
 ձեռքելլով գնացին և իւր փափաքած
 հորէն ջուր քաշեցին բերին, բայց
 Գաւթի փոխանակ այն ջուրը խմե-
 լու՝ Աստուծոյ նուիրեց ըսելով.
 « Քան լիցի ինձ որ այդ երեք մար-
 դոց արխներ արժող ջուրը խմեմ,
 որ իրենց մահը աչուրնին առնելով
 գնացին բերին. Ա. Մնաց. ԺԱ. 17-19:
 Յիշեալ հորին քով ուրիշ երկու
 սառնիճներ եւս կան, եւ հին շի-
 նութեան մնացորդներ և միւսիոնով

շինուած յատակներ ալ կ'երեւին ,
 Շատ հաւանական է որ Անտօրէից
 դրքին մէջ յիշատակուած Ս. Անա-
 նիայի անուամբ Հայոց Եկեղեցին
 այս տեղ եղած ըլլայ , որու համար
 կ'ըսէ թէ Բեթլէհէմի մօտ է :

Եւս դառնալով սոյն տեղէն եւ
 կրկին մեր ճանապարհը ձեռք առ-
 նելով , յառաջ երթանք ձախակող-
 մեան շուղին մէջ , որ քանի մի ոլո-
 բուն ճանապարհներէ անցնելով քա-
 ղաքին մէջ կը հանէ , եւ այսպէս
 յառաջանալով քաղքին մէջէն կը
 դանենք զմեզ Սուրբ Մենդեան Ե-
 կեղեցւոյ մեծ հրապարակին մէջ ,
 ուր աջ կողմը կ'երեւի Հայոց վանքը ,
 զիմացը Տաճարի երկաթեայ սլափկ
 դուռը , և անոր հիւսիսային կողմը
 Յունաց գերեզմաննոցը և Լատինաց
 վանքը :

Ուխտաւորք երկաթեայ փոքրիկ
 դռնէն ներս մտած Ժամանակներն
 երեք դուռ եւս կը տեսնեն պզտիկ
 բակի մի վրայ , զիմացինն է տախտա-

կեայ դուռը, որոյ համար Հեթում
Թագաւորի ժամանակ շինուած է
ըսինք, ձախ կողմինը պահարանի
կամ յարդանոցի դուռ է Յունաց
ձեռքը, որ առաջ Հայոց ջաղացքն
էր, իսկ աջ կողմինն է Հայոց վան-
քին դուռը, ուսկէ ներս մտնելով
և պզտիկ դահլճի մի մէջէն անցնե-
լով՝ աջ կողմը դրան կից եղած աս-
տիճանները զմեզ Անքին վերնա-
յարկը կը հանեն: Աստ պէտք է քիչ
մի հանդիստ առնուլ սուրճ մի խը-
մելով: Հին ժամանակէն ՚ի վեր սո-
վորութիւն է աստ եւս Գարպասա-
կան սուրք մը տալ, ՚ի պայծառու-
թիւն և ՚ի շինութիւն Ս. Տեղւոյս,
որ անձ գլուխ 33 զուրուչ է:

Բեթլեհէմի Հայոց վանքն ունի
յատուկ Տեսուչ վարդապետ մի, և
երկու Ժամարարք. Ժամարարներն
երկու ամիսն անգամ մի կը փոխուին,
ունի և տասնի չափ հասարակ միա-
բանք:

Անքին մէջ կայ առանձին եկե-

ղեցի մը յանուն Ս. Աստուածածնի
 զոր հիմնեց Գրիգոր Պարոն Տէր Պատ-
 րիարքն 1621 — 1622 թուականին ,
 նոյնպէս ստորին յարկին մէջ եղած
 ինչ որուն դուռը դէպ ՚ի հիւսիս
 հրատարակին վրայ կը բացուի , եւ
 վանքին մէջ ուրիշ քանի մը սենեակ-
 ներ աւելցուց և նորոգութիւններ
 բրաւ :

Գրիգոր Շղթայակիր Պատրիարքն
 վերոյիշեալ Եկեղեցին 1727 թուա-
 կանին նորոգելէն ՚ի զատ ուրիշ ե-
 րեք սեղաններ եւս աւելցուց , եր-
 կուքն Եկեղեցւոյ մէջ՝ յանուն սուրբ
 Յովհաննու Կարապետին եւ սուրբ
 Ստեփաննոսի Նախավկային , և միւսն
 ՚ի յաւանդատունն յանուն Յովակի-
 մայ և Աննայի : Նմանապէս յանուն
 Սուրբ Երրորդութեան Եկեղեցի մը
 շինեց , որ այժմ սեղանատուն է ,
 ուր Ս. Մննդեան Խթման երեկոյին
 եւ առաւօտուն եկեղեցական հան-
 դէսներն սուրբ Մննդեան Տաճարին
 մէջ կատարուելէն զկնի , Սրբազան

Պատրիարքն հանգերձ Միաբաններով և Ռեխտաւորօք այս տեղ կուգան ընթրելու . որովհետեւ սոյն երկու օրն բոլոր Ռեխտաւորք Սուրբ Աթոսոյս ծախիւքը կը կերակրուին :

Ասոնցմէ զատ նոյն երջանկայիշատակ Գրիգոր Շղթայակիր Պատրիարքն վերնայարկին վրայ հինգ մեծ սենեակներ շինել տալով, ներքին գաւիթը և արտաքին մեծ հրապարակը քարայտակել տուաւ, այն է սուրբ Մենգեան Տաճարին արտաքին փոքր երկաթեայ դռնէն մինչեւ մեր վանուց արեւմտեան անկիւնածայրը :

Նոյն տարիները՝ 1732 ին՝ Յեթընհէմի մօտ եղած Ճանապարհի անցքը խիստ նեղ լինելուն, Ալեսարացի Տարսիսի գիւղէն Մելիտոն իշխանը՝ որ Ս. Յակովբայ Եկեղեցւոյն մէջ ալ բաւական Յիշատակներ ունի, նոյն Ճանապարհն իւր ծախիւք ընդարձակել տուաւ՝ որպէս զի Ռեխտաւորք հանգիստ անցնին :

Վանքը ունի Պատրիարքարան մի

երկու մանր խցերով, Ուխտաւորաց
 եւ Միաբանից համար 16 սենեակ
 մանր եւ խոշոր, Գեղեցիկ է իւր
 տանիսը, որ քաղաքի հրատարակին
 վրայ կը նայի. հիւսիսային կողմէն
 կ'երևուի Յունաց սուրբ Եղիայի վան-
 քը եւ հարաւային կողմէն Եփրատայ
 ձորերը եւ այլն:

Այս համառօտ տեղեկութիւն-
 ները առնելէն յետոյ իջնանք վար
 Ս. Մնդիւն - յըլ մեր ուխտն եւ եր-
 կրքագութիւնն կատարելու հա-
 մար:

Հոս Ուխտաւորաց առաջնորդողն
 կը լինի կամ վանքին Տեսուչը եւ
 կամ Ժամօրարաց մին հանդերձ սար-
 կաւագու եւ դպրօք. նախ կ'իջնան
 Տաճարին Սի-ն-ւ-րիտ քաղաքը՝ Հայոց
 տախտակեաց մեծ դռնէն մտնելով.
 անդ մէյ մէկ վառուած մամ տալով
 իւրաքանչիւր ուխտաւորաց ձեռքը,
 եւ « Խորհուրդ մեծ » Եարականք
 երգելով՝ հիւսիսային փոքր դռնէն
 եւ Հայոց դասին մէջէն անցնելով

կ'իջնան Սուրբ այլը, և հոն Աւետարան կարգալէն՝ եւ «Փառք ՚ի բարձունս» ըսելէն յետոյ, համառօտ Յանուցումով մը կը տեղեկացնէ առաջնորդող վարդապետը խրաբանչիւր սուրբ Տեղիքը և անոնց վրայ եղած խորհուրդները :

Յիշեալ Այրը երկու դուռ ունի, մին Յունաց հարաւային դասին կողմէն 13 աստիճանով, եւ միւսը Հայոց հիւսիսային կողմէն 16 աստիճանով, և Այրը վերին Աւագ խորանին ճիշդ տակը կ'իյնայ, որ Ատեանին հետ մէկտեղ երկու կողմնակի դասերէն 70 հարիւրորդամէքը բարձր է, Հայոց դռնէն վար իջած ժամանակնիս՝ վարի աստիճանին կից ձախ կողմի Սեղանն է, Յիսուսի Քրիստոսի Մնչէն բէշը, որ Սեղանին տակն է մարմարեայ յատակով եւ կիսաբողոքակ ձեւով, որու մէջտեղը փոսիկ մի կայ արծաթեայ ճաճանչ մի ազուցած, և բողոքութիւնը Լատիններէն այսպէս գրուած .

ԱՍՏ ԾՆԱԻ ՅԻՍՈՒՍ ՔՐԻՍՏՈՍ

Ի ՄԱՐԻԱՄԱՅ ԿՈՒՍԷՆ

Այս տեղ 16 կանթեղ կան մըշտաւառ, 6 ը Հայոց, 6 ը Յունաց, եւ 4 ը Լատինաց, Այս սեղանին վրայ միայն Հայք եւ Յոյնք կը պատարագեն՝ իւրաքանչիւրը իւր շարժական Պատկերը դնելով եւ Ս. Պատարագէն զինի՛ կրկին վերցնելով:

Այս սեղանէն 3 մեղք դեպ ՚ի հարաւային արեւմտակողմը երեք աստիճանով վար Մտրը կ'իջնուի, որ ժայռին մէջ փորուած եւ մարմարեայ քարերով ազուցուած է: Ունի $2\frac{1}{2}$ մեղք երկայնութիւն, 2 մեղք եւ 30 հարիւրորդամեղք լայնութիւն. հիւսիսային արեւելեան ծայրի սիւնով մասերի մուտքը երկուսի կը բաժնուի, ուր տեղ եւ երեք ազգմէյ մէկ աշտանակ ունին մշտաւառ մոմերով: Այս տեղւոյն յարեւելակողմը սեղան մի կայ Լատինաց՝ յունուն Երէց Մֆոյ, ուր ամեն ոք Լատինք կը պատարագեն եւ ուր

լսա աւանդութեան՝ կանգնած էին
 Մոզերը իրենց ընծայները մանուկ
 թագաւորին նուիրած ժամանակնին։
 Սոյն յանուն Երէջ Մոզոյ կըլամ սե-
 ջանը հին ատենները Հայոց սեփա-
 կան էր ⁽¹⁾։ Նոյն տեղոյն յարեւ-
 մլտակողմը ժայռին մէջ փորուած
 ցածադոյն խոր տեղ մի կայ Մսուրի
 ձեւով, որու մէջ դրաւ ամենօրհ-
 նեալ Ասոյն Մարիամ իւր Աստուա-
 ծային Արդին, այժմ տեղն մարմար-
 ներով զարդարուած է, ուր 5 մշտա-
 վառ կանթեղ ունին Լատինք, եւ
 սլափին երեւները կերպասով սլա-
 տած է եւ սակայն տակը կ'երեւի
 բուն ժայռը։

Մենդեան Սուրբ Այրը 10 մեղր
 և 55 հարիւրորդամեղր երկայնու-
 թիւն և 3 էն մինչեւ 4 մեղր լայ-
 նութիւն ունի, թէ՛ գետինը և թէ՛

(1) Հաննէ, Պատմ. Ս. Երուսաղէմի, յե-
 բեւ 285, և Բաղանդակութիւն Ազգ. Սեփա-
 կանութեանց էրեւ 107—109, տպեալ Ներս-
 աս Էմ 1880։

պատին երեաները ձերմակ մարմա-
 րեայ խոշոր քարերով ծածկուած
 են . առաստաղը կամարով մի ամրա-
 ցուցած է , որպէս զի կարենայ վերի
 եկեղեցւոյն ծանրութեան դիմանալ ,
 ըստ որում այրին բուն ժայռ կարծր
 քարէ չէ : Առաստաղէն կախուած
 11 կանթեղ ունին Հայք , 11 Յոյնք ,
 եւ 9 Լատինք : Գարձեալ 11 Պատ-
 կեր ունին Հայք , որոնցմէ Լատին
 միաբանք 7 հասար գողցան 1869 ին .
 եւ անկէ յառաջ առաստաղին կեր-
 պասեայ ծածկոցն այրելով՝ կան-
 թեղաց չուաններն ալ այրեցան ու
 կանթեղներն ալ լցնալով խորտակե-
 ցան . այրած ծածկոցը հնացեալ
 քլալով , Լատինք կ'ուղէին որ իւր-
 եանք նորոգեն առանձինն , իսկ Հայք
 եւ Յոյնք չէին թողուր , այս պատ-
 ճառաւ փորձ փորձեցին ծածկոցը
 այրելու , ե յետոյ Հայոց պատկեր-
 ներն ալ գողցան : Սուրբ Աթոռոյ
 կողմէն Բ . Գուռը եղած բողոքոյն
 վրայ Տէքութիւնը զիջանելով երկու

պատկերաց կրկին դրուելուն հրա-
ման և զու և այն ատեն դրուեցան,
մնացեալ 5 պատկերներէն 4 հասն
ալ վերջերք դրուեցան, իսկ միոյն
տեղը Լատինք յափշտակեցին իրենց
պատկերը կախելով, Այժմ թէ
Հայոց և թէ Յունաց պատկերները
Լատինաց վարագուրին վրայ կա-
խուած են, ըստ սրում առաջ Այ-
րին պատերը մերկ էին, բայց Լա-
տինք յաջողեցան ամբողջ ծածկել
1874ին յատկապէս յԱւրոսյա պատ-
րաստել տուած պատկերազարդ վա-
րագուրաւ :

Այրին յարեւմտակողմը դուռ մի
կայ, ուսկէ անցնելով և փարուածոյ
նեղ անցքի մի մէջէ գնալով Հայ Յով-
նայ անուամբ մատուռիկ մի կը
տեսնուի Լատինաց : Ասկէ ստու-
րեցիրեաց ճանապարհ կայ Լատինաց
եկեղեցին ելնելու :

Լատինաց եկեղեցին Սբ. Գե-
որգի կաթողիկոսի անուամբ կառու-
ցեալ է. ունի Աւագ խորան մի

և երկու կողմնակի սեղաններ (1) ։
 Ներս մտած ժամանակնիս աջ թեւի
 վրայ երկաթեայ վանդակով պա-
 տած աստիճաններ կը տեսնուին ,
 ուսկէ կ'իջնուի Ստրէրիէայ հաս-
 նէրը ։ Հոս կը տեսնուին առանձին
 խորաններ , որոնք են մատուռ մի
 յանուն Ս . Հերոնիմոսի , որ ժամա-
 նակ մի Բեթլէհէմի մէջ առանձնա-
 նալով՝ բարի վարք մի ունեցած է ,
 և աստ թաղուած կը համարի , որու
 գերեզմանին վրայ քիչ մի հեռու ու-
 րիչ սեղան մի կանգնած է ։ Այլ և
 կը տեսնուին հոս «բո-հ-ոյն Ե-ս-ս-
 ժ-այ Գերիշմը առանձին խորանով ։
 Աւելի առաջ երթալով Ս . Հերոնի-
 մոսի աշակերտող Ե-սիբիոս կրճանա-
 ոյն Գերիշմը կայ խորանով մի . և և
 ուրիշ ներքսագոյն խորան մի յանուն

(1) Սոյն էկեղեցին 1880—1881 թուականին
 ի հիմանէ նորոգելցին Աւարո — Հունգարիոյ
 ՅՐԱՆՍՈՒԱ ԺՕՁԻՅ Ա . կայսեր հրամանաւ . ո-
 բուն ամբողջ ծախքն՝ ինքն կայսերական քան-
 ձին շնորհէց ։

ԲԷՐԷԿԷՏ Մանկանց , զոր Հերովդէս
Մեծն հասորել տուաւ , Վերջին
սեղանն է Հայր Յովսէփայ անուամբ
Եղածը , Այլը անցնելու դրան քով :

Սուրբ Այրին հարաւային դռնէն
գուրս Յունաց կողմը կ'ելնենք , որ
է Եկեղեցւոյն ճախակողմեան դասը ,
ուր հարաւային կողմը երեւցած աւ-
տիճաններով դռնէն իրենց վանքը
կ'երթուի : Աւագ խորանին ատեանը
ելնելնուս՝ միջին դրան կից՝ հարա-
ւային սիւնին վրայ Հայերէն հին
գրեր կը տեսնուէին , զոր Յոյնք ասկէ
իրը 30 տարի յառաջ յատակի մար-
մարները շինել տուած եւ ծեփած
ժամանակնին նոյն գրերն ալ ծեփել
տուին , անհետ ընելու համար : Իսկ
հիւսիսային աջակողմեան դասուն
մէջ , որ Հայոց սեփական է , երկու
սեղան կայ , մին դասին Ատեանին
վրայ , և միւսը ներսի կողմը անկիւ-
նացեալ մասին վրայ՝ որ կից է Աւագ
խորանին , ըստ աւանդութեան Հա-
յոց՝ կ'ըսուի թէ՛ Յիսուս Քրիստոս

այս տեղ թլփատուեցաւ : Այս սե-
ղանայս վրայ տարին անգամ մի թոյլ-
տուռ թիւն կ'ըլլայ Ղբաւոյ և Ա-
սորւոյ իրենց Յննդեան օրը Պա-
տարադ ընելու :

Սոյն հիւսիսային դասուն մէջի
մարմարեայ սիւնին վրայ եղած հին
պատին վրայ դեռ կը տեսնուին միւ-
սիոնէ նկարուած քանի մը սրատկեր-
ներ , որոնց մին կը ներկայացընէ
զՔրիստոս , որ իւր աստուածային
կողը բանալով թուամոյ առաքելոյն
շօշափել կուտայ , սոյն նկարներէն
մնացորդներ կ'երեւին նաեւ դրսի
սիւնաղարդ սրահին կամարասպտե-
րուն վրայ երկու կողմը տեղ տեղ ,
մնացեալ մասերը նոր ծեփուած են :
Եկեղեցւոյն առաստաղը փայտաշէն
է եւ դրսի կողմէն արձձապատ :
Յիշեալ արտաքին սրահին մէջ ա-
րեւմտեան երկու ծայրերը զխմացէ
զխմաց երկու դուռ կը տեսնուին ,
որոնց մին՝ Յունաց վանքը և միւսը
Լատինաց վանքը կը հանէ :

Բեթլեհէմին մերձակայ եղած
այլ Ա. խառատեղիքն հեռու ետալներն
են .

Ա. Քառանկոյ Այլը՝ Արտաքին եր-
կաթեայ դանէն դուրս Հայոց վան-
քին անկիւնը անցնելով . դէպ ՚ի
հարաւակողմը՝ ձախ դին եկած առ-
ջի փողոցին մէջ որու ուղղութիւնը
դէպ յարեւելք է՝ յառաջ երթա-
լով . դիւղին ծայրը աջ թեւի վրայ
կ'իջնայ Քառանկոյ Այլը . զոր Կաթինք
կաթին այրը կ'անուանեն . հեռու
եալ պատմութիւնը մէջ բերելով .
Մարիամ սուրբ Այսը Հերովդէսի
սպառնալիքէն փախչելու համար
Հայր Յովնակոյ հետ այս այրին մէջ
կուգայ կը պահուըտի քանի մի օր .
որ անկէ ըստ պատուիրելոյ Հրեշ-
տակին՝ Եղիպտոս փախչի իւր Նա-
բաճին մանկանը հետ . Սոյն Այլին
մէջ Ս. Այսը զՔրիստոս գիեցուցած
Ժամանակ կուսական կաթէն քանի
մի կաթիլներ կը թափին գետնին
վրայ . որոնք զօրութիւն կուտան

հոգոյն՝ կաթ շունեցող ծծմար կա-
 նանց կաթը առատացընելու, և յի-
 բաւի մինչեւ ցոյսօր շատ կանայք
 փափարանօք կ'առնուն յիշեալ Այ-
 բին հոգէն, որ փխրուն ճերմակ
 քար մ'է, Այս տեղւոյն Աստինք
 քան զամեն ազգեր մեծ կարեւո-
 րութիւն եւ յարգ ցոյց կուտան,
 որ թեպէտեւ ՚ի հին դարուց հետե-
 ընդ հանուր Քրիստոսնեաց ազգաց սե-
 փականուած է, որու սպայոցց է
 դուռը առանց նզի միշտ բաց մնալը,
 այսու ամենայնիւ Աստինք երբեմն
 երբեմն սոր կ'ընելով իրենց իւրա-
 ցընելու համար ջանքեր բրած են,
 ինչպէս և 1865 ին գիշերանց գաղ-
 տուկ արատարին փոքրիկ բակին պա-
 տերը նորոգելով՝ Այբին ալ կըղ-
 պանք դրին, ասոր վրայ Հայք եւ
 Յոյնք սոր կ'ընելով եւ իրենց քով
 եղած հաստատութեան թղթերն
 ու Հրամանագրերը ցոյց տալով՝
 Բ. Գրան առջեւ իրենց համարու
 ցական իրաւունքն վաւերացուցին.

ասոր վրայ հրամանն եկաւ որ նոր շէնքերը փլցուին և կղպանքը քակուի, այսու ամենայնիւ Ղատինք միայն կղպանքը քակելով՝ թէ՛ դրօտ եւ թէ՛ ներսի նոր շինութիւնները անեղծ պահելու համար զխնադրեցին, և մինչև ցայսօր դեռ այնպէս կը մնայ, և թ. Գրան հրամաններուն դորձողքութիւնը կախ կը մնայ, և սակայն այժմ ամբողջովին գրեթէ իւրացուցած և դրան քով ալ պահապաններ գրած են, և ամեն շարած ալ կը պատարագեն :

Քառասնից այրին մէջ քարափոր աստիճաններով կ'իջնուի : Յառաջագոյն, այսինքն 18-20 տարի առաջ, միայն անշուք սեղան մի կար մէկ կանթեղով, և դուռը բաց մնալով գիւղացիք թէ՛ Քրիստոնեայ և թէ՛ Մահմէտական, ձէթ և մում կը տանէին վառելու. այժմ այս սեղանը Ղատինք ոչ միայն զարդարեցին, այլ և ուրիշ քանի մի տեղեր և անկիւններն եւս խորաններ հաստա-

տեցին , պատկերներ և կանթեղներ
կախեցին :

Բ. Հայր Յովէէի պան Գեղը : Քա-
ռասնից այրէն ելնելուն՝ գէպ ՚ի
աջ կողմի արեւելեան Ճանապարհը
ձեռք առնելով , 7 բաղէէն կը հաս-
նինք Հայր Յովէէի պան տեղը , որ
փոքր արտի մի մէջ և Ճանապարհէն
իբր 30 մեղբաչափ ներս՝ աջ գին է :
Ախարտըրակ խորանի մի մնացոր-
դէն յայտնի է յիշեալ տեղն , որ
ժայռի մէջ փորուած է : Այս տեղ
ալ ժամանակաւ եկեղեցի կար , ս-
բու քարափոր հիմերը գեռ կը տես-
նուին : Աւանդութիւն կայ թէ Հայր
Յովսէփ ամուսնութենէն առաջ այս
տանը մէջ բնակած է , և ժամանակէ
յետոյ երբ ամենասուրբ Առսին
հետ եկաւ , մէջն եղող տանտէրը
կամ վարձակալը զինքը չընդունեց ,
սւստի պարտաւորեցաւ երթալ այ-
րին մէջ բնակելու :

Գ. Պէյլ-Ս-Է-Դ : 100 մեղբաչափ
աւելի գէպ յարեւելք լերանը ստու-

բոտը կը հասնինք , հոս իջնելէն յե-
տոյ , դէպ յարեւելք եւ ետքը քիչ
մի դէպ ՚ի հարաւ շեղելով՝ 4 բոսէ-
էն Պէյը — Սահար (Հովուաց գիւղը)
կը հասնինք , ուր կը բնակէին , ինչ-
պէս կը կտրծուի , այն հովիւները ,
որոց Տիրոջ Հրեշտակը՝ Յիսուսի Քը-
րիստոսի ծննդեան աւետիսը տուաւ :

Գ. Բոսի Դաշը : Գիւղէն դուրս
փոքրիկ դաշտ մի գիմացնիս կ'էլնէ ,
որ է Բոսի Դաշը : Այս տեղ եկաւ
Հոսթ հասկ քաղելու , որ Բոսի
հետ ճանչարուելով՝ ամուսնացաւ
հետը , եւ Գաւիթ մարգարէի մեծ
հայրը Ուրեթը ծնաւ :

Ե. Հփեաց այլը : Յետոյ դէպ յա-
րեւելք ծառուելով , 12 բոսէէն կը
հասնինք Հփեաց այլը , քառակուսի
գետնի մի վրայ , ուր կան ձիթենի-
ներ՝ քարէ շոր սլատով մի շրջապա-
տած , Ըստ աւանդութեան՝ այս է
Հրեշտակին հովուաց աւետիս սը-
ւած տեղը , ուր Հեղինէ Եկեղեցի
մի շինեց , և հիմակուան տեսնուա-

Տը անոր ստորերկրեայ յատակն է ,
 եւ հին Եկեղեցին անհետացած է ,
 Այրին մէջ 21 սոք աստիճաններով
 կ'իջնուի :

Հովուայ սյրէն 256 մեղր եւ
 դառնալով եւ Պէյք-Սահար գիւղի
 ճամբան թողլով, հիւսիսային արեւ-
 մուտան ճանապարհը բռնելու է , եւ
 յիշեալ գիւղին առջեւէն 9 բոպէի
 շափ քալել անցնելէն յետոյ , 4 բո-
 պէ մի եւս աւելի առաջ երթալով
 եւ ձախ ու աջ դին ելած ճանապարհ-
 ները թողլով՝ ուղղակի գնալու է
 դարուվեր , եւ մէկ քառորդէն կը
 հասնուի վանքին եւ սուրբ Այրի
 Եկեղեցոյ առջեւի հրապարակը :

Բեթլեհէմի մէջ եւ անոր մերձա-
 կայքն եղած ուխտատեղիք ասոնք
 են զոր ստորագրեցինք , ասոնցմէ
 դուրս կան նաեւ մի քանի այցելու-
 թեան արժանաւոր սրամահան տե-
 ղեր , ուր շատերը կը ցանկան եր-
 թալ տեսնել , որոց փափաքը լեցը-
 նելու համար եւ մեք աշխատութիւն

յանձն կ'առնու մք իւրեանց առաջ-
նորդելու : Նոյն տեղերն են հետեւ-
եալները՝

Ա . Ս . Գէորգոյ վանք : Բեթլէհէ մի
հարաւային կողմէն դուրս ելնելով
և դէպ ՚ի արեւմուտք շեղելով , 13
բուսէին քաղաքին ծայրը և Ուստի-
Սահէին ըսուած ձորին մէջ իջնելու
ճանապարհը ձախ դին ձգելով՝ 2 բու-
սէին դէպ ՚ի հարաւային արեւ-
մուտք երթալիք ճամբան ձեռք
կ'առնենք : Այս տեղ հասնելնուս
Պէճէ-ձուղ գիւղը կը տեսնուի , եւ
5 բուսէ քալելով՝ ձախ թեւին վրայ
նեղ ճամբայ մի կը հանդիպի . ասկէ
անդին՝ ալ ճանապարհը քարուտ ու
գժուարակոխ է :

Առաջ երթալով , 22 բուսէ մի եւս
աջ կողմը նեղ ճամբայ մի կ'ելնէ ,
դայն թողլով դէպ ՚ի յարեւմուտք
երթալու եմք , եւ 12 բուսէ յետոյ
հեռուանց աջ կողմի վրայ ձորի մէջ
կը տեսնուի Ս . Գէորգոյ Բունաց վան-
քը : Այս վանքին եկեղեցւոյն մէջ

չղթայ մի կայ , ուր խելադար մար-
դիկ տանելով կը կասկեն , և կը հաս-
տատեն որ շատերը շղթային զօրու-
թեամբը զգաստացած են :

Բ . Հին մտոյը եւ կնիւն շէտ-
Աջ թեւին վրայ ուրիշ ճամբոյ մի
եւս թողլով , մեծ ճանապարհին մէջ
յառաջ երթալու է , որ այս տեղ
հասնելնէս յետոյ՝ դէպ ՚ի հարաւա-
յին արեւմուտք կը ծռի և 5 բոպե-
լին Քալաթ-էլ-Պարս կը հասնուի ,
որ աւազաններու բերդ բսել է : Ար
կարծուի որ այս ամբողջ ֆէլաուն
շինած բլայ , եւ ջրանցքն ալ ինքը
նորոգած է երեքտասաներորդ դա-
րուն մէջ . նա է որ թրծած հողէ շի-
նուած ագուգաներ գործածեց ջր-
բանցքին համար :

Իսկ յիշեալ բերդը քառակու-
սի է՝ միջին դարու ձեւով , պարբու-
պին ծայրերը աշտարակներ եւ ակ-
ռաներ ունի . երկու երեք անկանոն
զօրք կը հսկեն այս տեղ թէ՛ Քիթրանի
ճանապարհը եւ թէ՛ ջուրերը սահ-

պանելու համար: Այս տեղ իպրա-
հիմ փառայն Ֆելահներու գէմ պա-
տերազմ մի կորսնցուց:

Բերդին արեւմտեան կողմը 100
մեղրաչափ հեռու կ'երեւի պզտիկ
շէնք մի, որու տակն է Ա.ՂԷԻ-ր Ինտել-լը:
Յաճ դուռ մի ունի և 26 սաք սատի-
ճանով ստորերկրեայ խուցի մի մէջ
կ'իջնուի, տեղը մութ ըլլալուն.
սէտք է մամ ունենալ ու վառել:
Խուցը կամարաշէն է և պատերուն
մէկ մասը ժայռին մէջ փորուած են:
Խուցին երկայնութիւնն է 12-13
մեղր և լայնութիւնը 3-4: Գետնին
մէջտեղը պզտիկ աւազան մի կայ,
ուր մէկ կողմէն ջուրը կուգայ կը
լեցուի և միւս կողմէն դուրս կ'ել-
նէ: Արեւմտեան կողմը դուռ մի
կայ, ուսկէ երկրորդ խցի մէջ կը
մտնուի նոյնպէս վիմամար ըստ մա-
սին և կամարակապ. հոս հարաւա-
յին պատին երեսը Միկրադի տէս
տեղ մի կայ և մէկ մ'ալ արեւմը-
տեան կողմը, ուսկէ ջուրը խիստ

պայծառ ու փայլուն դուրս կը բղխէ .
 և ագուգայով մի աւազանի մէջ կը
 ժողուի , եւ անկէ ելնելով առաջին
 խցին աւազանին մէջ կը հոսէ : Տե-
 ղացիք Աղբիւր կնքեալին Ռ- - - էլ Այն
 կ'ըսեն , որ աղբիւրակին գլուխն ը-
 սել է : Ասոր յիշատակութիւնը Ս .
 Գրոց մէջ կայ . Երգ . 7 . 12 :

Բերդին հարաւային արեւմտա-
 կողմը պղտիկ աւազան մը կայ վրան
 շէնքով ծածկած , ուր կնքեալ աղ-
 բիւրէն ջուր գալով , յետոյ կամ
 Սողոմոնեան երեք մեծ աւազաննե-
 րուն մէկուն մէջ կը թափի , և կամ
 ջրմուղով Բեթլեհէմ կուգայ եւ
 անկէ յԵրուսաղէմ :

Գ . Սողոմոնեան - - - շէնքերը : Այս
 ըսած տեղէս 30 մեդրաչափ անդին
 է Սողոմոնեան - - - շէնքերուն առաջինը .
 սոյն աւազաններն երեք հատ են և
 կը կարծուի թէ՛ Սողոմոն ինքն շի-
 նած է Փակեալ պարտէզները ջրե-
 լու համար , այս պատճառաւ Սողո-
 մոնի անուամբ կը կոչուին :

Առաջին աւազանին եզերքովը
 որ 116 մեզք երկայնութիւն , 70
 լայնութիւն եւ 7-8 մեզք խորութիւն
 ունի՝ գէպ ՚ի արեւելք գնալով՝
 երկրորդ աւազանն է , ասիկայ
 ունի 129 մեզք երկայնութիւն , 70
 լայնութիւն , 12 խորութիւն : Ասկէ
 ալ 49 մեզք հեռու երրորդ աւազանն
 է , որ ամենէն մեծ է , ունի 177 մեզք
 երկայնութիւն , 64 լայնութիւն , եւ
 15 խորութիւն : Այս աւազաններ
 բուն ջուրը անձրեւէն է , առջի երկուսին
 ջուրը երրորդին մէջը կը հոսի ,
 եւ անկէ թողլով պարտէ զներքը
 կը ջրեն :

Ի . Եթէ՛նայ ԲԸ-ԴԸ , ճանապարհը
 շարունակելով գէպ ՚ի արեւելք ,
 ջրմուղը աջ դին թողլով , 6 բալեք
 քալելէն յետոյ , ձորին միւս կողմը
 աջ թեւին վրայ բլուր մի կ'երեւե
 աւերակներով լեցուն , որ կը կար-
 ծուի թէ հին Ետամ քաղաքին տեղն
 է , ուր Սամիսոն Այլաղբիններուն
 հունձքերը պրկելով , փախաւ եկաւ

Հոս այրին մէջ պահուեցաւ . Գափ .
 Ժե . 8 . Իտրայէլի Թագաւորու թիւնն
 երկուսի բաժնու ելէն յետոյ , Ռա-
 բովամ սոյն բաղաքը ամբացուց . Բ .
 Մնայ . ԺԱ . 6 :

Այս բլուրին ստորտակն կը սկսին
 Սողոմոնի Փ-ի-ւ-լ Պ-ր-ի-լ բաժնեքը ,

Ե . Ե-ի-ր-ի-ւ-յ Գ-ի-ւ-լ . Ե-թ-թ բազէ մի
 քալեւալ պղտիկ գիւղ մի կը հասնինք
 Ար-ի-ւ-ն անուն , զոր Հայք Ե-ի-ր-ի-ւ-յ
 Գ-ի-ւ-լ կ'անուանեն , որ լերան զառ
 ՚ի վայր կողմը շինուած է՝ աջ գին , և
 ունի 600 ի շափ բնակիչ , Իպրահիմ
 փաշայն 1831 թուականին կործանել
 տուաւ բոլոր գիւղը , որովհետեւ
 Գիւղացիք յանձնառու չեղան տուրք
 վճարելու , և ետքէն նոր սկսան շի-
 նել : Այս տեղէն բոլոր պարակա-
 ները մէկ տեսու թեամբ մարդոյս
 աչացը կ'երեւին Ե-ի-ր-ի-ւ-յ յորին մէջ ,
 ուր արեւուն ճառագայթներուն
 տաքութիւնը ամփոփուելով , և
 ջուրն ալ առատ լինելով՝ խիստ բու-
 բեքեր ըրած են հողը :

Պարտեզները դիւղացւոց են ,
բայց մեծ մասը Մի-ը-լաճ անուն
բողոքական Հրէայի մի կալուածք ե-
ղած է , որ շատ տեսակ ընդեղէններ
և բանջարեղէններ առաջ կը բերէ :
Յիշեալ անձը 1860 ին իւր պարտե-
զին արևելեան կողմը փորել տուած
ժամանակ միւսփոնով շինուած գետ-
նայատակ մի գտնուեցաւ՝ և կորըն-
թեան ձեւով սիւներու և սիւնա-
խոյակներու բեկորներ . շատ հաւա-
նական է որ Սողոմոն հոս պալատ մը
շինել տուած ըլլայ :

Ճանապարհը շարունակելով ջր-
բանցքին շուղովը , կէս ժամէն Ֆեթ-
լեհէ մի դիմացը կը գտնենք զմեզ , և
դժուարին ճանապարհներու վրայ
կոխելով , կը հասնինք Հայոց վանքին
պատին քով և անկէ դէպ ՚ի արևելք
դարձած ժամանակնիս Ս. Մենդեան
Տաճարին դուռը կ'երևուի :

Հոս կը լրանայ մեր Եօթներորդ
այցելութիւնը , և բարեպաշտ ու իւ-
տաւորք կրնան այլ եւս միայնակ

Եւ զառնալ յԵրուսաղէմ այն ճա-
նապարհաւ որ եկան :

ՈՒԹԵՐՈՐԴ ԱՅՅԵԼՈՒԹԻՒՒՆ

Ի Տաճարն Սողոմոնի , կամ մզկիթն
Օմարայ :

ՄՈՐԻԱ ԼԵՌՆ : Այս հռչակաւոր
լեռք՝ Սիժն և Ալմայ լեռանց (որոնք
հին Երուսաղէմը կը կազմէին) արեւ-
ւելեան կողմը կ'իյնայ : Աւանդու-
թիւն մի կ'ըսէ թէ , Հայր Աբրա-
համ այս տեղ ուղեց զոհել իւր
որդին Իսահակը : Գաւթի իւր ժո-
ղովուրդը աշխարհագիր ընելուն հա-
մար զԱստուած բարկացրնելով , և
ի պատիժ իւր այս յանցանացը մահ
խնդրելով՝ երեք աւուր մէջ 70,000
մարդիկ մեռան : Եւ ազաչեց զԱս-
տուած որ այս սոսկալի պատուհա-
սէն զինքը ազատէ , ուստի Գաղ-
մարգարէն Աստուծոյ կողմէն եկաւ

Իւր քով և հրամայեց որ Աւանայի
 Յերուսայելոյ կային մէջ տեղ՝ որ
 Մորիտ լեռան վրայ էր, սեղան մի
 կանգնէ, և հսն Տիրոջը զո՛հ մատու-
 ցանէ, Գաւիթ հնազանդեցաւ, և
 600 սիկղ⁽¹⁾ սսկւոյ հասուցանելով
 գնեց յիշեալ կային տեղը, և զո՛հը
 մատուցած ժամանակ երկնից հուր
 իջնելով լափեց զայն, Ընդունեց Աս-
 տուած եւ կոտորածը դողրեցաւ,
 Ա. ՄՆԱԿ. ԻԱ. 1—28: Ասոր վրայ Գա-
 ւիթ ՚ի նշան երախտագիտութեան
 ուղեց նայն տեղւոյն վրայ տաճոր մի
 կանգնել ճշմարիտ Աստուծոյն, բայց
 Աստուած իմացուց իրեն որ ըսած
 Տաճարն իւր որդւոյն Սողոմոնի ձե-
 ոօքը պիտի շինուի, որ իւր թագա-
 ւորութեան շորրորդ տարին Տաճա-
 րին հիմերը դրաւ, եօթն տարուան
 մէջ լրացաւ, եւ անոր մէջ դրաւ
 Տապանակ ուխտին:

Տաճարն իբր 34 տարի փառաւոր

(1) Արդի արժեքով 121.200 զուբուշի սսկի:

և սրայծառ մնաց, յեւոյ Ազխատոսի
 Սիսակ թագաւորն գալով կողոպտեց
 զայն, այնուհետեւ քանի մ'անգամ
 եւս այլ և այլ թշնամիներու ձեռ-
 քով աւարի առնուելով ՚ի վերջոյ
 476 տարի յեւոյ, կամ 588 տարի
 նախ քան գՔրիստոս, Բարեբացոյ ոյ
 Նարու գող սնասոր թագաւորին ձե-
 ուօր այրեցաւ. Դ. Թ. 4. ԻՆ. 9. Բ.
 Մ. 7. 12. 17-20. Կիւրոս Պարսից
 թագաւորը Քրիստոսէ 536 տարի
 առաջ հրաման տուաւ կրկին շինու-
 թեան:

Սակայն երկրորդ Տաճարը Զորա-
 բարեշի ձեռօք շինուեցաւ՝ առ ջինէն
 շատ նուազ փառօք. Ա. 24. Բ. 3. յե-
 տոյ Անտիոքոս Եպիփանէս Քրիստո-
 սէ 163 տարի առաջ անհամար մար-
 դիկ սպաննեւէն յեւոյ՝ Տաճարին բո-
 լոր թանկագին սպասները յափշտա-
 կելով՝ Ողիտեան Արամազդայ պատ-
 կերն ալ հոն կանգնեց. Ա. Մ. 1. Ա.
 23. Երեք տարի յեւոյ Յուդա Մա-
 կարէ սրբեց Տաճարը եւ ճշմարիտ

Աստուծոյ պաշտօնը կրկին հաստատեց :

Պոմպէոս բուռն զօրութեամբ տիրեց քաղաքին , մտաւ Տաճարին մէջ , բայց ձեռք չդպցուց , այլ ընդհակառակը յարգութեամբ վարուեցաւ :

Յիսուս Քրիստոսէ 17 տարի առաջ Մեծն Հերովդէս Տաճարը վերանորոգեց , Յւլիոյ . Ա . 5 . 10.000 դորձաւոր , 1000 կառք և 1000 ալքահանայ աշխատողընէլով , որոնք միայն կրնային ներս մտնել . այս շինութիւնը 46 տարի տեւեց կ'ըսէ Յովսէփոս Պատմագիր . եւ սակայն այս շինութեան վրայ տարբեր կարծիքներ և սրտամուծիւններ կան :

Սոյն Տաճարին մէջ երեւցաւ Տիրոջ հրեշտակը՝ Չաքարիա Քահանային՝ նորա որդւոյն Յովհաննու ճննդեան աւեախօր տալու : Այս տեղ եկաւ Մարիամ , ամենասուրբ կոյսն իւր անդրանիկ որդին Տիրոջն ընծայելու , ուր Մերունին Ամէն

փառք տուաւ Աստուծոյ որ արժանի
 բրաւ զինքը աշխարհիս Փրկիչը տես-
 նելու : Յիսուսի Քրիստոսի համ-
 բարձմանէն 37 տարի յետոյ Տիտոս
 գալով՝ ուղեց այս Տաճարը անփնաս
 պահել, բայց իւր ջանքերն 'ի դերեւ-
 ելան և Տաճարն հրոյ ճարակ եղաւ .
 ըստ Յովսէփոսի՝ ճիշդ նոյն ամուսն
 մի և նոյն օրը՝ յորում առաջին Տա-
 ճարը այրած էր, Նաբուգոդոնոսորի
 ձեռք, այսինքն՝ Ապ (Յուլիս) ամ-
 սոյ 10 ին :

Ադրիանոս 134 թուականին կրք-
 կին շինեց քաղաքը եւ Իլլա կոչեց .
 եւ յիշեալ Տաճարին տեղւոյն վրայ
 Արամազդայ անուանը մեհեան մի
 կանգնեց, և նոր քաղաքին տեսուչ-
 ները Տաճարին մօտ 'ի սլատիս Ադրի-
 անոսի արձան մի տնկեցին : Հրէայք
 դրամով թոյլտուութիւն ստացան
 նոյն կայսրէն տարին անգամ մի Ն-
 բուսաղէմ գալու և Տաճարին աւե-
 բակաց վրայ ողբալու :

Հեղինէ թագուհին և սրդին Աոս-

տանդիանոս այս Տաճարն կործանեցին 327 ին, բայց արձանին շղպան, որ ժամանակ մի եւս մնաց :

Յու լիանոս անօրէնն իւր ուրացու թենէն յետոյ 361 ին արեւելք եկած ժամանակ՝ Յիսուսի խօսքերը ստեղծ համար՝ հրաման տուաւ Հրբեից որ Տաճարին աւերակները փորեն և նորէն շինեն, բայց հիմերուն տակէն կրակ ելնելով և դորձաւորները այրելով մերջ տուին դորձին : Ասկէ յետոյ քաղաքին բնակիչները, ինչպէս ստօրութիւն է, ամայի տեղ մի նկատելով դայն, աղբանոց բրին :

Քրիստոսի 636 թուին՝ Օմար Խալիֆայն իպն Խալիֆայ, որ Մէհմետ Ա. օրէնսդրին երրորդ յաջորդն էր, երեսազէ մին տիրելով՝ ուղեց որ գտնէ այն տեղը, ուր Յակոբ նահապետ քուն եղած տեղը տեսիլքին մէջ տեսաւ գեանէն մինչև երկինքը բարձրացած սանդուղը : Խալիֆային առաջնորդողը այս տեղը ցոյց տուաւ իրեն, եւ նա հաւատալով որ իւր

փնտաւած տեղն է , մայրել տուաւ
 գեախնը , նա իրական ժայռը դուրս
 ելաւ եւ Յմար ճիշդ նոյն տեղոյն
 վրայ շինեց գեղեցիկ մզկիթ մի . ուր
 շինուած էր յառաջագոյն Սողամօնի
 ձեռքը Աստուծոյ Տաճարը . եւ զոր
 50 տարի յետոյ Մրուանայ որդի
 Ադր-էլ-Մէլէ* ամիրապետը աւրել
 տալով դոյն՝ նորէն կանգնեց աւելի
 փառասոր . եւ հետդնեակ ուրիշ ամ-
 րապետներ եւս գեղեցիկ սիւնե-
 րով , մուսիսններով եւ շքեղ վան-
 դակներով ճոխացուցին : Բայց ութ-
 երորդ դարուն երկրաշարժի մը իյ-
 նալով , յետոյ դարձեալ որբան որ
 նորագուեցաւ , սակայն առջի շքե-
 ղութիւնը չունեցաւ : Սոյն Տաճարն
 կամ լաւ եւս է Յմարայ Մզկիթն ,
 սովորութիւն եղած է հասարակաց՝
 Սողամօնի Տաճար անուամբ կանչել ,
 վասն որոյ մենք եւս շատ տեղ Պատ-
 մութեանս մէջ նոյն անունը գոր-
 ծածեցինք :

Խաչակիրք 1099 ին տիրեցին Տաւ

Ճարին՝ տասն հազար Մահմէտական
 սպաններով մէջը, և եկեղեցւոյ փո-
 խարկելով՝ Ապառաժին վրայ սեղան
 մի կանգնեցին: Իսկ 1187 ին Սալա-
 էտին կրկին առաւ և նախ Քրիս-
 տոնէից արեամբ լուանալէն զկնի,
 դարձեալ ջրով՝ և սպա վարդեջրով
 լուաց ու Մզկիթ ըրաւ, որ մնաց
 մինչեւ ցայսօր. եւ գրով սահման
 ու արգելք դրաւ, որ Քրիստոնեաց
 մէկը չի մանայ հոն, և մտնողը մա-
 հով պատժուի եւ կամ հաւատքը
 ուրանայ. վասն որոյ արգիլեալ էին
 մինչեւ մօտ տարիներս որ եւ իցէ
 ուրիշ կրօնքէ եղող անձինք ներս
 մտնել, եւ մտնողը իբր սրբապիղծ՝
 մահուամբ կը պատժուէր: Խրիմու
 պատերազմէն յետոյ Աւրոպական
 Գեսպանաց միջնորդութեամբ սոյն
 արգելքը քիչ քիչ վերցաւ, եւ հի-
 մակ Աւրոպացիք իրենց Հիւսպատո-
 սաց ձեռօքը եւ արեւելեան Քրիս-
 տոնեայք՝ Հայք և Յոյնք իրենց վա-
 նուց թարգմաններուն ձեռօքը կըր-

նան հրաման ընդունիլ Աստաւարու-
թեանէն, քովերնին զօրական մը կը
տրուի և վանքերու պահակներն ա-
ռաջ՝ սողելով իրենց՝ կրնան խումբ
խումբ պատելու երթալ, ուր տեղի
Շէյխերէն մէկը կ'առաջնորդէ ցոյց
տալով ամեն մասերը, թէ Տաճա-
րին մէջ եւ թէ դուրսը, որու փո-
խարէն կը պարտաւորի իւրաքան-
չիւր որ 4-5 դահեկան տալ իբրեւ
պարգեւ: Ուրբաթ օրերն արդի-
լեալ է պատել, ինչպէս եւ Տամա-
զան ամսոյն մէջ:

Արդի Տաճարը ուր պիտի այցե-
լենք՝ տասը դուռ ունի և շինուած
է ընդարձակ գաւթի մը կեդրոնը.
գաւթին տարածութիւնն է 150 հա-
զար քառակուսի մեզր 500 մեզր
երկարութեամբ հիւսիսէ ՚ի հարաւ,
և 300 մեզր լայնութեամբ արեւել-
քէ յարեւմուտք:

Ուխտաւորք հասարակօրէն Պաղ-
-էլ-Ղալմնիթ կոչուած դռնէն կը
մտնեն, որ հիւսիսային արեւմտեան

անկիւնը հին Սէրային մտն է, եւ
 Հարէժ-էլ-Շէրէֆի մեծ հրատարակը
 կը հանէ: Չափս դին կ'երևի այն
 ժայռին երեսը, որու վրայ շէնուած
 էր Անթոնիէնն աշտարակը, զոր Շը-
 մաուն Մակարէի որդին Հիւրկանոս
 մեծ Քահանայապետը շինեց Քրիս-
 տոսէ 120 տարի յառաջ:

Աջ կողմէն Քըղէ բռուած բողո-
 բակ եւ գմբէթաւոր աղօթարանի մի
 քովէ կ'անցնուի, այս տեղ պահ-
 ուած կը կենաց նուիրական ժայռին
 (Էլ-Ս-Իր) մէկ մասը, որու վրայ
 բոս Մահմէտականաց՝ Յակոբ նա-
 հապետ պառկեցաւ եւ սանդուխթին
 տեսիլքը տեսաւ: Յետոյ գեղեցիկ
 բայց ցամաք աղբիւրի մի կը հանդի-
 պինք, ուսկէ գէպ 'ի հարաւ շեղե-
 լով կ'անցնինք Սըն Հէրանոսաց բռուած
 տեղւոյն մէջէն մինչեւ վեց ոտք ա-
 տիճաններուն քով եւ վեր կ'ընենք
 քարայտասկ գեղեցիկ բակին վրայ
 որ Յախէֆոսին Սըն Իրայէլացոյ
 կամ Տաճար բաւձն է, որ պատով մի

չըջապատուած էր յառաջ: Այս տեղ
Յիսուս Քրիստոս շատ հրաշագոր-
ծութիւններ բրած է. այս տեղ զը-
տան զիտքը իւր ծնողքը՝ երբ նա
Բաղդիներուէն հեռ հարցմունքներ
կ'ընէր. եւ ասկէ դուրս հարածեց
վսճառականներն ու սեղանաւոր-
ները, այս տեղ Մարգարէացաւ Տա-
ճարին աւերու մը, զոր Տիտոս 37 տա-
րի յետոյ եկաւ կատարեց: Աստ հե-
թանոս սց ար յիջեալ էր մանկէ:

Օմարայ Մզկիթին արեւելակողմը,
որ այնքաւ քակին վրայ է, տասնանկիւ-
նի շէնք մի կ'երեւի վրանաձեւ՝ 17
սիւնով, ասիկայ Ուլլ-կէշ-յ յիշմին
տեղւոյն վրայ է, այս սեղանին եւ
Տաճարին մէջանդը քարկոծուեցաւ
Չարարիս (Աղարիս) սրդին Բարա-
քեայ. Բ. Մնաց. ԻԴ. 20—21: Մահ-
մէտականք այս տեղւոյն Մ-հիւ-ճի-
Տառ-ս, կ'ըսեն, այսինքն՝ Գաւթի
դատարանը:

Դանք հիմա արդի Մզկիթին որ
Օմարայ անուամբը կը յիշուի, այս

ալ Քոչիկէի-էլ-Սիւր- կը կոչուի, որ
 ժայռին դմբէթն ըսել է. ութան-
 կիւնի է, ամեն մէկ անկիւնին երես-
 ները՝ որ մարմարով եւ վիւնձ զար-
 դարուած է՝ 20 մեդր է, եօթը պա-
 տուհան ունի գունաւոր ապակիներ-
 րով, եւ վրան պղնձապատ դմբէթ
 մի: Զորս գուռ ունի, արեւելեանը՝
 Պոչ-էլ-Տոփ, հիւսիսային գու-
 ռը Պոչ-էլ-Ճէնէ, արքայութեան
 գուռ, արեւմտեանը՝ Պոչ-էլ-Ղարդ,
 հարաւայինը Պոչ-էլ-Ղըղէ, կը
 կոչուին:

Ուխտաւորք արեւելեան գոնէն
 ներս կը մտնեն, բայց պէտք է որ
 ներս չը մտած ոտից ամաններն հա-
 նեն, ներքին կողմը քիչ մը մութ
 է. կեդրոնական մասը երկու ութ-
 անկիւնի շրջապատով բոլորած է,
 առաջինը արտաքին որմով, երկրոր-
 դը ութ մոյթերով և 16 ընտիր մար-
 մարեայ սիւներով, որոնց բունը մի-
 ակաուր է, Մզկիթին վերի կող-
 մերը բոլոր միւսիոններով եւ ու-

կէզօժով ծածկուած են . և գրեթէ
 բոլոր ներքին կողմի պատերուն վրայ
 տեղ տեղ Ղարաւիկն հատուածներ
 կան ոսկէգրով դրոշմուած : Բուն
 կեդրոնը շորս մոյթով և 12 սիւնով
 գոցուած և անոնց միջոցները եր-
 կաթեայ գեղեցիկ վանդակներով
 պատած են , յետոյ դարձեալ ուրիշ
 վանդակ մի կայ տախտակեայ և ար-
 հեստաշէն , որով շրջապատած է
 Սփրան , այսինքն Մարտիկ : Բաշ ըստուած
 ժայռը : Ժայռին երեսը բաց է և և
 անհարթ ու բոլորակ ծակ մի ունի
 մէջտեղը ուղղահայեայ , և հիւսի-
 սային ու արեւմտեան մասերը տափ-
 կացած են , ամենօր ասոր վրան՝
 մարդաչափ բարձրութեամբ կա-
 նանջ ու կարմիր կերպասէ շինուած
 Խէճէ կախուած էր , որ տեսակ մը
 վրան է , բայց այժմ սոյն վրանը
 վերցուած է . Մահմէտականք այս
 Խէճէն տեսնելով՝ ըստ իւրեանց ա-
 ւանդութեան կը յիշէին Աստուծոյ
 Աղամին տուած վրանը , երբ Մէք-

քէի քով լերան մի վրայ Եւան գր-
տաւ կ'ըսեն հարիւր տարի որոնե-
լէն յետոյ :

Այս ժայռը Ուռնային կալն է ,
զոր Գառիթ Յերուսայիներէն գնեց ,
որու վրայ շինուեցաւ յետոյ Սողո-
մոնեան հաճարը և հասլանակ ուխ-
տին հոն գրուեցաւ , եւ կոչեցաւ
Արքութիւն Արբոյ , ուր տարին մի
անգամ միայն մեծ Քահանայապետը
կը մտնէր :

Ժայռին արեւմտեան կողմը ձեռ-
քի նշան մի կայ , որ Գաբրիէլ հրեշ-
տակապետինն է կ'ըսեն Մահմէտա-
կանք , եւ ինչպէս մնալը պատմու-
թեամբ մի եւս կը հաստատեն :

Հարաւային արեւմտեան անկեան
գիմայը տախտակեայ շրջանակի մէջ՝
բարակ , փայլուն , և մութ կապուա
դունով քար մի ցոյց կուտային ա-
ռաջները 80 հարիւրորդամեզր լայ-
նութեամբ ու երկարութեամբ , և ո-
րուն ետեի կողմը Վահան մի կախուած
էր , այս Վահանին համար Հմայինն է

կ'ըսէին , որ Մէհէմմէտի հաւատա-
րիմ ընկերն ու հօրեղբայրն էր , Վա-
հանին վրայ անորոշ նկարներ կ'երե-
ւէին և միայն սիրամարդ մի յայտնի
կը տեսնուէր , զոր վերջին տարինե-
րու նորոգութեան ժամանակ կա-
ռավարութիւնը վերցուց :

Ստիշայի հարուային արեւմտա-
կողմը տեսակ մի վանդակ կայ երկա-
թի , և միշտ միակ կը մնայ և մէջ-
տեղը ծակ մի ունի , որու մէջէն ձեռ-
քերնին խոթելով Մէհէմմէտի մէկ
ստրին կիտը կը շօշափեն Մահմետա-
կանք և կը յարգեն . կնիքը մարմա-
րեայ քարի մի վրայ է , հոս է կ'ըսեն
նաեւ Մէհէմմէտի դիտուն մազէն
քանի մը հատը :

Հարաւակողմը կ'երեւի մարդա-
րէին (Մէհէմմէտին) ԴՐՕՄ որ իւր
նիզակին վրայ սլլուած է , և Յմարայ
նշանը (Սանճագ) արձակ թողուած :
Սոյն տեղը կ'երեւի նաև Էլ-Պըր-գի
թամբերը , Պըր-գի Մէհէմմէտի ձիուն
կամ ուղտին անունն է :

Տաճարին հիւսիսային կողմը Պ-դ-
 էլ-ձէնէ ըսած դրան առաջը շրջա-
 բոլոր տեղւոյն մէջ յասպիս (Էէլէժ)
 քարէ տախտակ մի կայ, որու վրայ
 Մէհէմմետ 19 հատ ոսկի գամեր
 գամած է, և ասոնք աշխարհիս տե-
 ւողութեան ժամանակը ցոյց կու-
 տան, և իւրաքանչիւր դար վերջա-
 նալուն գամերէն մին կը քակուի,
 աներեւոյթ կը լինի կ'ըսեն Մահմե-
 տականք: Նաեւ կը յաւելուն, թէ
 որ մի սատանան վերոյիշեալ գոնէն
 ներս մտնելով՝ սկսաւ այս գամերը
 քակելով հանել որ շուտով աշխար-
 հիս վախճանը տեսնէ, բայց Քար-
 բիէլ հրեշտակապետ վրայ հասնե-
 լով հալածեց զինքը սրբավայրէն,
 այժմ սոյն գամերէն շորս հատ մի-
 այն մնացած է, վերջին ժամանակ-
 ներս կառավարութիւնն այն տեղի
 շէյխերուն պատուիրեց, որպէս զի
 նոյն պատմութիւնն այլ եւս չը պատ-
 մեն այցելուներուն:

Հարաւային արեւելեան կողմը

15 սոք սանդուղք մի կայ, որ «**Գրէն**
յ-րէլ կ'իջեցրնէ, որուն առաստաղն
է Ս-ի-ն, որ ըստ ասութեան Աբա-
բացւոց՝ օգին մէջ կախեալ կը կե-
նայ առանց նեցուկի, եւ ժայռին
երեսը կտաւով մի ծածկած է :
Ուխտաւորները պտուղներու առաջ-
նորդը, որ միշտ Տաճարին լուսա-
բարը կը լինի, շատ բաներ կը խօ-
սի յիշեալ յարկին զանազան տեղե-
րուն վրայ, որոնք նշանաւոր եղած
են մէյ մէկ գէտքերով, ուզողը կըր-
նայ մտիկ ընել առաջնորդին, Այն
տեղ յիշեալ լուսաբարը սոքը գե-
տինը զարկած ժամանակ ձայն մի
կ'ելնէ, եւ կ'ըսէ թէ այս տեղ հօ-
գիններուն հօրն է (**Պի-էլ-Ար-ա-ն**),
ուր շաբաթը երկու օր հաւատա-
ցեալներուն հօգինները ժողովելով
կ'ազօթեն Աստուծոյ :

Հիւսիսային գոնէն գուրս ելնե-
լով եւ պատին տակովը երթալով,
որ ձախ դին կուգայ, աջակողմը եր-
կու Քլլէ կը տեսնուի գմբէթաւոր

Եւ ձերմակ մարմարեայ սիւներով,
 պղտիկը Մէհէմմէտին աղջկանը Ծ-
 ի-ձի-անուամբ է, միւսը կը կոչուի
 Ք-դ-դ-է-է-Մէր-ճ, որ ըսել է Մէ-
 հէմմէտի համբարձման գմբէթը :
 Հարաւային դրան քով երկուք և կէս
 մեզր բարձրութեամբ պատին երե-
 սը մարմարեայ քար մի կը տեսնուի,
 որուն երակին գիծերը երկու թը-
 չուն կը ձեւացնեն, ասոնց վրայօք
 ալ պատմութիւն մի կայ, որ կ'ըսեն
 թէ՛ երկու սիրամարգ են, որոնք ի-
 րենց գոռոզութեան համար պատ-
 ժուած են Սողոմօնի կողմէն :

Հարաւային դրան գիմայը կա-
 մարակապ սրահ մի կը տեսնուի, և
 ասոր չորս կամարներէն կախուած է
 Է-է-է-է, որու մէջ վերջին դասաստա-
 նին օրը պիտի կշռուին կ'ըսեն՝ վարձ-
 քերն ու մեղքերը իւրաքանչիւր
 ոգւոց : Այս սրահին մօտ արեւմը
 տակողմը՝ մարմարեայ գեղեցիկ ամ-
 պիտն (Մի-դ-է-է) մի կ'երեւի, որ կ'ը-
 սուի Պ-ը-հ-ն-է-դ-ի-ն-Ղ-տի, ուր Բա-

մազան ամսոյն մէջ ամեն ուրբաթ
օրերը քարոզ կը արուի :

Գէւղ ՚ի հարաւակողմք առաջ
երթալով, և ջրի աւազանի մի քովէ
անցնելով, 30 մեդրաչափ աւելի ան-
դին 18 աստիճաններէ վար «~~արեւելե-
սեւ~~» մի կ'իջնուի, ուղղութիւնն է
հիւսիսէն գէւղ ՚ի հարաւ. երկու
մասէ կամ սրահէ կը բաղկանայ՝
գմբէթայարկ և մոյթերու վրայ յե-
նած : Ծայրը շհասած՝ 8 ոտք աստի-
ճան կան. ուսկէ վար իջնելով միա-
կառք սիւն մի կը տեսնուի խիստ մե-
ծ ութեամբ և վերին խոյակը արմա-
ւենիի նման տերեւով զարդարուած
է : Այդ ստորերկրեայ յարկին ծայրը
երկու դռներ կան որմով հիւսուած,
որոնց վերի շէմերը կը կենան : Այս
դռներուն եւ երկու սրահներուն
համար մեծ գիանականք կ'ըսեն թէ
Սողոմոնի Տաճարին դռներն են եւ
նորա շինածները, սակայն երբեմն
երբեմն նորոգութիւն տեսած են :
Այս ստորերկրեայ տեղէն գուրս

եղնելով՝ էլ—Աստուծոյ ըսած մզկիթը
կ'երթուի, որուն մէկ մասը սոյն
ստորերկրեայ տեղին վրայ է:

Էլ—ԱՔՍԱ: Օմար՝ Ուսնայի կայք
մաքրել տալէն յետոյ, զոր ինքն Գաւ-
թի Տաճար կ'անուանէ, գնաց անոր
վրայ շինուած Սուրբ Աստուածածնի
եկեղեցւոյն մէջ աղօթելու, և սլա-
տուիրեց որ այն տեղն յատուկ ա-
ղօթարան ըլլայ Մահմէտականաց,
ուստի Մզկիթի փոխելով՝ անունը
դրին էլ—Աստուծոյ, այն է՝ ծայր կամ
եզր: Եօթներորդ դարուն վերջերը
Աղա—էլ—Մէլէ: անուն Տասներորդ
Խալիֆայն յիշեալ Մզկիթին դռները
սակեով և արծաթով սլատել տուաւ:
Նոյն Խալիֆայն և իւր որդւոյն Ու-
լէթի օրովը արեւելեան կողմի մէկ
մասն փլշելով ինկաւ, եւ հաստատ
հիմ շունենալուն բոլորովին կործա-
նեցաւ: Քառասուն տարի յետոյ
Աղա—ճ—Ֆ—էլ—Մ—ն—րի ժամանակ
արեւելեան և արեւմտեան կողմերը
սաստիկ երկրաշարժէ մի փնասուե-

ցան, և դրանք վրայ պատած ոսկին
 ու արծաթը քակել տալով ու դրամ
 կարելով՝ անով նորոգուեցան. ու-
 ըրիչ անգամ մի ևւս Էլ-Մահարթի Խա-
 լիֆայութենէն առաջ (որ նստաւ
 775-785), բողոքովին կործանեցաւ
 երկրաշարժէ, անոր համար Սուրբ
 Աստուածամօր անուամբ Եկեղեցի
 եղած ժամանակին նիւթաւոր հնու-
 թիւններէն գրեթէ բան մի մնացած
 չէ այժմ: Էլ-Մահարթի կրկին շինել
 տուաւ Էլ-Ասան, բայց չափակցու-
 թիւն չըկրնալով տալ, երկայնու-
 թիւնը պահսելով՝ լայնութիւնը ըն-
 դարձակեցաւ:

Խաչակրաց օրով 1099 թուակա-
 նին պալատի փոխուեցաւ, և Սողու-
 մօնի պալատ կը կոչուէր. այս տեղ
 կը նստէին Տաճարականք ըսուած
 ղինուորաց կարգը. և 1187ին Սալա-
 էտտին մաքրել տալով այն տեղն,
 անոր մէջ հաստատեց այն հոյակապ
 ամպիոնը, որու վրայ յետոյ պիտի
 խօսինք:

Էլ—Աստի Մզկիթը արտաքին սրահէ մի կը մտնուի եօթը կամ արով, որոնք Մզկիթին ներքին եօթը սրահներուն կը հասնուցատասխանեն, Այս ընդարձակ շէնքէն, որ 80 մեդր երկայնութիւն ունի, ներս մտնելու ժամանակ միջին սրահին մէջ փոքրիկ տեղ մի կայ վանդակով շրջապատուած և մէջը ուղղանկիւնի քար մի, յատակին մէջ տնկած. ըստ պատմելոյ Մահմէտականաց, այս տեղն Ահարոնի որդւոցը գերեզմանն է, Նարազայ, Արիուզի, Եզիազարայ եւ Իթամարայ. Ղե-դ-ի-ն, Գլ. Ժ. Թէպէտ և ասոնք խստացեալ երկիրը չմտած՝ անապատին մէջ մեռան. Սոյն քարին տրեւելակողմը հօր մի կը տեսնուի, որուն Տէր-ի-հօր կը կոչեն, ըստ աւանդութեան Մահմէտականաց, ըստ որում մարդուն մէկը այս հօրին ճանապարհաւր Արքայութիւն մտեր եւ յետոյ կրկին նոյն ճանապարհաւ ետ դառնալուն՝ ակամքին ետեւը կանանչ տերեւ մի

ունեցեր է, և ասկէ մնացեր է հօ-
րին անուներ Տէրէ-ի հոգ կոչել:

Միջին սրահը՝ որ ամենէն լայն է,
սիւներու վրայ հեծած է, և ծայրը
աղւոր դմբէթ մի կայ միւսիոններով
զարդարուած և չորս մոյթերու վրայ
բարձրացած, որոնք ամեն մէկը եր-
կերկու մարմարեայ սիւներ ունին
առ ՚ի զարդ: Ասոր հարաւային ծայրն
է Միհրապը եւ անոր արեւելակողմը
Միհրէր մի կայ, այսինքն սիրուն ու
դեղնցիկ ամպիսն մի, որ խիստ մեծ
արհեստով բանուած է Հալէպի մէջ
Նորէ-պին Սուլթանին հրամանաւը,
որ 1145 ին նստաւ ամօռը:

Արեւմտեան կողմը՝ ամպիսնին և
միկիթի հարաւային պատին մէջտեղը
երկու Միհրապով մատուռիկ մի կայ,
ամպիսնին մօտ եղածը՝ Մովսէսի և
միւսը Իւյի (Յիսուսի) անուանը
նուիրած է, վերջի Միհրապն մէջ
ոտքի նշան կայ քարի վրայ, զոր Իւ-
լամք Յիսուսի Քրիստոսի ոտից տեղն
է ըսելով մեծ յարգ կ'ընծայեն:

Գմբէթին տակաւը և անոր արեւ-
մտակողմը երկու սիւներ կան, ո-
րոնք Փոքի յիւնի կը կոչուին, և և ո-
րովհետեւ խիստ մօտ են իրարու,
այնպէս որ հազիւ թէ մարդ մի կա-
րէ անոնց մէջէն անցնիլ, ուստի
եթէ կ'ուզէ մէկը փորձել զինքը թէ
մեղաւոր է արդեօք՝ թէ անմեղ,
երկու սիւնին մէջէն փորձ կ'ընէ
անցնելու, եթէ անցաւ, որդի ար-
քայու թեան է, թէ որ քիչ մի մեղ
ըլլալով չկրցաւ անցնիլ, թող ինքը
մտածէ թէ ո՛ւր պիտի երթայ, Մահ-
մէտականք այսպիսի փորձեր ըրած
ժամանակնին շատ անգամ մնասի
հանդիպած են, որուն համար վեր-
ջին ժամանակներս՝ Քաղաքիս արդի
Կառավարիչ Ասեմ. Քեռէ Փաշայն
այդ երկու սիւներու մէջ տեղ եր-
կաթներ շինել տուաւ, որպէս զի
այլ եւս այդպիսի սնտոսի փորձեր
չըլլան և մնաս մի չի ծագի :

Հոտ աւանդութեան՝ Մարիամ
ամենասուրբ Կոյսը, Աննա մարգա-

բէռահին , և ուրիշ կուսանքներ այս տեղ կը բնակէին , և այս տեղ մարգարէացած պիտի ըլլայ Ամէն Յերունին . Ղ. - Է . Բ . 34 , 35 .

Իսկ ասոր զիմացի արեւելակողմը , մզկիթին հարաւային պատին դէմ կը տեսնուի Օմարայ - շէն - ծ Գէշը , որոյ նշան Միհրայ մի կայ՝ եւ անոր երկու կողմը երկու հաս իրարու պլոււած ոլորուն սիւններ կան վերնախոյակներն դէպ ՚ի վար :

Գէպ ՚ի դուռը՝ ուսկէ որ մտանք , դառնալու ժամանակ աջ դին Միհրայ մի կայ գեղեցիկ սիւնակներով զարդարուն : Այս տեղւոյն համար կ'ըսեն Մահմէտականք , թէ Զաքարիա Քահանայ և իւր որդին Յովհաննէս Մկրտիչ աղօթելու եկան :

Այս մզկիթէն դուրս արտաքին մեծ հրատարակին հարաւային արեւելեան անկիւնը նորոգուած դուռ մի կայ որ կը տանէ ՍԳՐԵՂԻԻՅ յարկը , ուր 32 ոտք աստիճաններէ կ'իջնուի . այս տեղ կը տեսնուի Յիսու-

սի Քրիստոսի Որդւն ըսուածը : Ասիկայ հասարակ քարի մէջ փորուած փոս մի է , որուն վերի կողմը քանդակածոյ է , եւ հորիզոնական դիրքով զեանդուած հովանոցի մի ներքեւ , որ չորս մարմարեայ սիւնակներու վրայ բարձրացած է : Աւանդութեամբ կը կարծուի որ Սիմէօն Մերուհին այս տեղ բնակեցաւ եւ ամենասարբուհի Աոյսն ալ իւր անդրանիկ Որդին Տիրոջը բնծայելէն յետոյ քանի մի օր Մերուհին քով մնաց : Արաբացիք Ս-ի-ս-Ա - Ի-կը կոչեն այս տեղւոյն :

Յիշեալ տեղէն 50 մեդրի չափ դէպ ՚ի արեւմուտք , պարսպի հարաւային պատին դիմաց ծակ մի կայ բացուած , ուսկէ կ'երևի Տ-ս-Ա ընդմէջ տեղ մի կամորակապ եւ 96 մոյթերու վրայ յենած . ներս մըս ներք դժուար է , որովհետեւ աստիճան չունի : Այս շէնքն հաւանաբար Սողոմօնի ժամանակէն է , եւ ուրիշ թագաւորաց օրովը նորոգու-

Թիւններ տեսած պիտի լինի : Ներ-
սի կողմը մութ է և խոնաւ եւ ար-
դէն աւելի ներքին կողմերը երթա-
լու համար եղած ծակն ալ գոցած
են , մի միայն հետաքրքրութեան հա-
մար տեսնել և դուրս ելնելու է :

Գաւթի հրապարակի արեւելեան
պատին տակովը դէպ 'ի հիւսիս եր-
թալով՝ Միշի ըսուած կամուրջը կը
հասնինք , ուր տեղ Միշի մի և գե-
տինը պատկած սիւն մի կայ , որուն
ծայրը պատին մէջէն դուրս ելած է ,
այնպէս որ դրսէն տեսնողը թնթա-
նօթի բերան կը կարծէ դէպ 'ի Համ-
բարձման լեռը ուղղուած : Այս
Միշի ըսուած կամուրջը յիշեալ սիւ-
նին ծայրէն մինչեւ Համբարձման լե-
ռը ձգուած է ամելիի բերնին բա-
րակութեամբը , ուստի և անտեսա-
նելի է ըստ հաւատոյ Մահմէտակա-
նայ , և այս կամուրջին վրայէն պի-
տի անցնին հաւատացելոց հոգինե-
րը , որ եթէ արդար են , իրենց հը-
րեշտակին պահպանութեամբը եր-

կիւղ չունին , իսկ մեզաւորք իրենց
հաւասարակչութիւնը կորսնցընե-
լով՝ Յովսափատու ձորին մէջ և ան-
կէ դժոխքին յատակը պիտի գահա-
վիժին :

Նոյն ուղղութեամբ առաջ եր-
թալով ադամաթղենիի անտառի մի-
կը հասնինք , ուր տեղ կ'երեւի աչ-
տարակի նման բարձրացած Զղջմն
և Ողբմն-իւն դռները , զոր Երկրորդ
այցելութեան ժամանակ Գէթսեմա-
նիի ձորին կողմէն տեսանք : Արկին
դուռ են , արեւելեան կողմէն պա-
տով հիւսուած , ներսի կողմէն եր-
կու մեծկակ միակտուր քարեայ սիւ-
ներով երկու մասի բաժնուած է ,
երկու մասն ալ մոյթերով զարդար-
ուած և ծայրերնին հարուստ քան-
դակագործութեամբ յօրինուած է ,
երկու գմբէթ ունին , որոնց պա-
տուհաններէն լոյս կ'առնու ներքին
կողմը : Գրան վրայ ելնելու համար
աստիճաններ կան , ուսկէ խիստ գե-
ղեցիկ տեսարան կ'ընծայէ մարդոյս

աչաց Յովսափատայ ձորը և բովան-
դակ Հ-րէ՛ճ-էԼ-Շէրի՛ֆի տարածու-
թիւնը :

Քիչ մի աւելի հեռուն դէպ ՚ի
հիւսիս աջ ձեռքի վրայ պզտիկ Մէ-
ճիք մի կը պատահի , երկաթի վան-
դակասիւններէ ներս նայած ժամա-
նակ ՚ի-րդէ մի կ'երեւի , որոյ համար
լուսարար առաջնորդը Սողոմոնի -՚՚-
-ը կ'անուանէ , իսկ արդեամբ ու-
րիշ բան չէ՛ եթէ ոչ դատարկ շի-
րխմ մի , որ բոլոր Մէճիքը բռնած ու
վրան կանանչ շուխայով ծածկուած
է : Ասկէ քանի մի քայլ անդին է Հ-
րէ՛ճ-էԼ-Շէրի՛ֆի հիւսիսային՝ այն է
Ս . Աստուածածնի դուռը , ուսկէ
դուրս կ'ելնեն Ուխտաւորք իրենց
այցելութիւնը և հետաքրքրութիւնը
լեցրնելով :

Սողոմոնեան Տաճարին վերոյիշեալ
հիւսիսային դռնէն դուրս ելնելով
և Պրոդափի՛կ - - - շանին եզերքով դէպ
՚ի ձախ դին դառնալով և Յովակիմայ
և Աննայի եկեղեցւոյ առջեւէն անց-

նելով՝ աջ ձեռքիդ վրայ եկած առջի
 փողոցին մէջ աջ թեւի վրայ եղած
 վերջին տունն է Սիճն Փարիսէյ-ոյն տա-
 նը տեղը , ուր Մարիամ Մագթա-
 ղէնացի Յիսուսի սաքերը արտա-
 սուքովը թրջելով՝ անոյշ իւղով օ-
 ծեց . Ղ. 1-1 . է . 37-38 : Այս տեղ
 Ասորիք փոքրիկ եկեղեցի մի ունէին ,
 որ հիմակ Արաբացւոց ձեռքն է ա-
 նարդ վիճակի մէջ :

ԻՆՆԵՐՈՐԳ ԱՅՅԵԼՈՒԹԻԻՆ

Ի գերեզմանս Թագաւորաց ,
 Դատաւորաց , եւ այլն :

Մեր իններորդ այցելութիւնը
 Ս . Երուսաղէ մի հիւսիսային կողմե-
 ըն պիտի ըլլայ , ե ըստ որում քանի
 մի ստորերկրեաց տեղուանք կան ,
 պէտք է ուխտաւորք հետեւնին մոմ
 ե լուցկիք ունենան ՚ի սրատրաստի :
 Սոյն այցելութիւնն կըսկսի Սուրբ

Աստուածածնի դռնէն, ուսկէ դուրս
ելնելով ձախ կողմի ճամբան կը բըռ-
նենք, և 60 մեդր երթալով խրամին
երկայնութեամբը, ձախ դին կը հան-
դիտի Պէրէր—Սէրրի—Մէրէէ՛՛ (Աւա-
ղան Ս. Աստուածածնի) ըստած ա-
ւաղանը, ասոր վրայօք հին յիշա-
տակութիւն մի չկայ :

Ասկէ երեք կամ չորս բուլէէն
քաղաքին հիւսիսային արեւելեան
անկիւնը կը հասնինք, ուր դէպ յա-
րեւելք, որ Յովսափասու ձորին ա-
րեւմտեան եղերքն է, հին շէնքի մի
մնացորդներ կ'երեւին, ըստ ոմանց
կը կարծուի թէ՛ այս տեղն է Աբ-
գարու կեղջ շէնքի թագուհւոյն
գերեզմանը, զոր Յովսեպոս Փլաքիա-
նոս և Պաւսանիոս Յոյն մատենագիրը
կը յիշեն, ճանապարհը շարունակե-
լով՝ առանց քաղաքին սարխապը
թողոյ, դէպ ՚ի յարեւմտեան ուղ-
ղութեամբ և անկէ ՚ի հարու սակա-
լինչ շեղելով, 6 բուլէին կը հասնինք
քաղաքին մէկ դուռը, որ Հերէրէի

ԴՆՆ կը կոչուի, իսկ տեղացիք ՊՆՆ
 -էլ-Զ-հէրէ (ծաղկանց դուռ) կ'ա-
 նուանեն : Ասկէ 160 մեդր անդին ,
 աջ կողմը նեղ ճանապարհ մի կայ
 եւ անոր ծայրը դուռ մի կ'երեւի ,
 այն է Երէմիայի այլը , զոր մերայինք
 Աբի-Բէլ-Գի-Կամ Ագրի-Կայի -
 Գր-ի կը կոչեն , անոր համար որ ,
 ինչպէս կը գրէ Հաննէ Պատմագիր
 երես 295 , Երեմիայ մարգարէի ա-
 շակերտը Աբիմելէք , Բաբելոնի գե-
 րութեանը ժամանակ հիւանդաց
 համար թուղ բերելու խրկուելով
 հոս Երեմիայի հրամանաւը , սոյն
 այրին մէջ 68 տարի քնացաւ , եւ
 արթնցած ժամանակ իւր քաղած
 թուղը դեռ դալար քովը կեցած
 գտաւ . Յ-յ-ճ . Մ-յի-ի 1 : Իսկ Երե-
 միայի այրը կը կոչուի , որովհետեւ
 աւանդութեամբ կը կարծուի , թէ
 Երեմիա մարգարէն իւր Ողբերը այս
 տեղ յօրինեց : Սոյն այրը Տէր-Էլի մի
 ձեռքն է , վասն որոյ ներս մտնելու
 համար քանի մի դահլեկան պարգեւ

տալու է իրեն : Ներս մտած ժա-
մանակնիս աջ ձեռքի վրայ Տէր-
բու քանի մի գերեզմաններ կը տես-
նուին , որոց Մահմէտականք մեծ
յարգ կ'ընծայեն : Անկէ փոքր բակի
մի մէջ սառնիճ մի կայ , որուն հա-
մար Երէթ-յի Բանան է կ'ըսուի . Երէ՛ճ .
ԼՂ . 6 : Այրին բնական կամարին տակ
մանեւով , ձախ դին պղտիկ պատի
շէնքի մի միւս կողմը Վե՛ճ-ի Իրը մի
կ'երեւի , ուր ձեռքի սանդուղով
կ'իջնուի . այս տեղւոյն համար ա-
ւանդութեամբ կ'ըսուի թէ Երե-
միա պառկեցաւ գուբը նետած ժա-
մանակնին Սեդեկիայի օրովը . Երէ՛ճ .
ԼԲ . 2 : ԼԷ . 20 : ԼՂ . 13 և 28 :

Երեմիայի այրին վրայի բլուրը
Բե-ի-Է-ըսուած լերանը հիւսիսային
ծայրն է , զոր Հերովդէս Ագրիպպա
հարաւային մասէն զատեց , որու
վրայ շինուած էր նոր քաղաքը , եւ
քաղաքին երրորդ պարսպին գիծը
անկէ անցուց : Սոյն բլուրը այժմ
Մահմէտականաց գերեզմանատուն
է :

Ճանապարհը դէպ յարեւմուտք
 87 մեզք առաջ գնալով՝ դէպ ՚ի հա-
 րաւ՝ պատին երեսը՝ գետնին հաւա-
 օար ծակ մի կ'երևի, ուսկէ կ'իջնուի
 Թագաւորական սրբէրը, զոր Յովսէպոս
 Հրէայ պատմագիրը կը յիշատակէ
 քաղաքի երրորդ շրջապատին վրայ
 խօսած ժամանակ. Պարճ. պատմ. Ե.
 13: Այս տեղէն կ'երևի թէ շե-
 նութեան համար քար կտրած են
 հին ժամանակները, եւ տեղը Թա-
 գաւորական բլալուն՝ անունն ալ
 Թագաւորական սրբեր մնացած է:
 Այս տեղ ջրի կաթիլներ կը կաթեն,
 որ կ'երևի թէ վրան եղած սառնի-
 ճի մի ջուրն է՝ որ քամուելով սրբին
 մէջ կը կաթէ:

Դէպ յարեւմուտք 90 մեզքաչափ,
 որ յիշեալ սրբերուն հարաւակողմը
 կ'լսնայ, քաղաքին Դաւաւորի կոչուած
 Դաւաւորն է, զոր տեղացիք՝ ինչպէս ա-
 ռաջ ալ ըսինք Պարճ-էլ-Աճա-ր կը կո-
 շեն, այսինքն՝ Դուռ սիւնի, եւ այս
 գուռն Քաղաքին Աւագ դուռն է:

Սոյն դրան գէտ ՚ի հիւսիսային արեւմուտք 250 մեդր յառաջ գնալով՝ տափակ ժայռ մի կը տեսնուի ։ Լատինք այս տեղւոյն համար կը կարծեն թէ Թէոդոս Բ. Կոյսեր կին Եւդոքսիա տիկնոջ Ս. Սաեփաննոսի անուամբ շինել տուած եկեղեցւոյն տեղն է, ուր երեք գերեզման կայ, որոց մին յիշեալ Եւդոքսիային է կըսեն, ըստ որում իւր շինել արւած եկեղեցւոյն մէջ թաղուեցաւ ։

Վերջին տարիներս, այն է 1881 թուականին՝ նոյն տեղն Յունաց աղգէն անհատ մը ծախու տանելով, տուն շինելու համար տեղն մաքրել տուած ժամանակն, հին եկեղեցին ամբողջապէս յայանուեցաւ, որ աւելի Յունական ձեւն ունէր քան թէ՛ Լատինական, եւ սակայն Լատինք յիշեալ Յոյնին բաւական գումար տալով նոյն տեղը գնեցին ։

Յետոյ գէտ ՚ի հիւսիս շէղելով մեծ ճանապարհին վրայ, 8 բուպէին սառնիճի մի քով կը հասնինք, որ

ճամբուէն աջակողմեան եզերքին վը-
րայ է, այս սառնիճէն 20 մեզր գէպ
ի հի սիսային արևելակողմ կը տեւ-
նուին Թ-ճ-ւ-դ-ո-յ գերեւմանէրը (1) :

Բոլոր շէնքը ժայռի մէջ փորուած,
քարէ դռներ եւս ունէր բնական
ծխնիներով, ինչպէս մինչեւ ցայսօր
կը տեսնուի մէկ քանին, 22 ոտք աս-
տիճաններէ վար իջնելով, որոնց լայ-
նու թիւնն է 9 ու կէս մեզր, բոլորը
միաժայռ, գուռ մի կը հանդիպի սա-
տին երեսը, որ վերէն ՚ի վայր ժայ-
ռին մէջ կտրուած է հասարակ շին-
ուած սլափ նման: Այս դռնէն ներս

(1) Որքան որ Թ-ճ-ւ-դ-ո-յ գերեւման կը կո-
չուին, մենք սուրբ Գրոցմէ գիտենք, որ Յու-
դայի 25 թագաւորներէն 17 ը Սուրբ քաղաքին
մէջ թաղուեցան, այսինքն Ա՛ժն լերան վրայ, մե-
կը Գ-ճ-ւ- փոխադրուեցաւ, միւսներուն համար
սուրբ Գերբը տեղ մի շուքներ, եւ այսինքն գի-
տենք ալ որ մնացեալ ճը սլափուով թաղու մ շու-
նեցան: Լատինք այս այրը Արգարու կնոջ Հե-
ղինէի հրաշակերտ գերեզմանը կը համարին, այս
կարծիքը մեզ եւս ընդունելի է, ըստ որում շէն-
քը թագաւորական է:

քառահուսի բակ մի կայ 27 մեղրա-
չափ դէպ ՚ի լայնքն ու երկայնքը , և
ասոր պատերը նոյն ժայռէն յօրին-
ուած են միակտուր , եւ բարձրու-
թիւնն է 7էն մինչեւ 8 մեղր :

Արեւմտեան երեսը լայն դաւիթ
մի կայ իբր անցք , որ յառաջուց եր-
կու սիւնով ամրացած էր նոյն ժայ-
ռէն կարած՝ եւ երկու ալ մոյթեր
պատին կից , Այս երկու սիւներուն
մէկ կտորը դեռ առաստաղէն վար
իբր կախուած կը տեսնուի : Քաւի-
թին եւ ժայռին երեսին վրայ փա-
փուկ գրիչով եւ ընտիր ճաշակով
քանդակուած երկար շրջանակ կամ
ճուռք (Իէրլանդ) մի կայ , որուն մէջ
տեղը խաղողի կոյղ մի կ'երեւի :
Աջ ու ձախ դին չափակցութեամբ
քանդակուած կան երեքկին արմա-
ւենի , մէկ պսակ և ուրիշ ճարտա-
րապետական զարդեր , մէջտեղեր-
նին փոփոխակի ունելով բաժակի
ձեւով զարդեր կամ վահաններ եւ
կամ ինչպէս ոմանք կը կարծեն՝ հա-

ցի նկանակներ երեքական հաս (1) :
 Ասոնց վերի կողմը ճոխ կ'երեւի ակ-
 րեւներէ : ու ստուղներէ հիւսուած
 ստակ մի , որու ճախ կողմի մասը ժա-
 մանակէն մաշուած ու աւրուած է :

Այրին մուտքը , որ դաւթին հա-
 րաւակողմն է , 90 հարիւրորդամեղը
 բացուածք ունի , որ երբեմն կըրկա-
 նաբարի ձեւով հասա քարով մի կը
 փակի եղեր , ինչպէս որ դեռ քարը
 արեւելեան նեղ անցքի մի մէջ
 պատկած կը կենայ : Վրան առաջը

(1) Որովհետեւ այն քանդակաւ զարդերը
 ժամանակին երեւնն թիշ շտա մաշուած , և բա-
 մեծի մասին անորոշ են , աւելի հաւանական է
 որ հացի քանդակներ էլ զամ ըլլան : որով կը հաս-
 տատուի Արգարու կնով Հեղինէի շէնքն ըլլալը :
 և հացերը ի յիշատակ քանդակուած են այն մեծ
 սովուն : յորում իւր գանձերը քանակով և իզիոյ-
 տակն առաւա ցարեն բերել տալով քաղաքին այն-
 շտի բազմութիւնը հացով կերակրեց : Այլ և
 կոյղ մի խաղողն և հացի նկարները բրիտանեւու-
 թեան զլխաւ որ խորհուրդներէն մին է , և աւե-
 լի կը յարմարի Քրիստոսնայ թագուհիի մի քան
 թէ Նորայիլի թագաւորաց :

ուրիշ նեղ անցք մի կայ, որ կ'երթայ մինչև գետնին երեսը ժայռին մէջ փորուած տաշտածեւ աւազանը. այս աւազանին ինչ բանի համար ըլլալը չգիտցուիր, միայն կը կարծուի թէ մեռեալներուն վերջին ծառայութիւնը հաս կը կատարէին :

Գերեզմանը (գերեզման կը կոչենք բոլոր շէնքը մէկտեղ առնելով) փակ եղած ժամանակ երկունեղ անցքերն ալ կը գոցէին, ինչպէս յայտնի է անկիւնաւոր ձեւով տաշուած տեղերէն, որոնց մէջ քարէ տախտակները կը տեղաւորուէին, սրտուհաններու փեղկերուն նման :

Գերեզմանին մէջ մտած ժամանակնիս քառակուսի նախասենեակ մի կը տեսնուի, ուր տեղ կան շիրիմներու մնացորդներ (Շիրիմ քսելով կ'իմանանք մարմինը պարունակող արկղածեւ քարը) : Հիւսիսային արեւմտեան անկիւնը օսկրա-

տան (լ-ը-ի-ս-լ-ս) նման խորշ կամ
խուց մի կ'երեւի ներսի ծայրը ծա-
կած , եւ այս ծակերուն մէջ եւս
մէյ մէկ դի գնելու համար խորշեր
կան :

Հարաւային պատերեսի երկու
ծայրերը մէյ մէկ դուռ կայ , արե-
ւելեան գոնէն քառակուսի սենեակ
մի կը մտնուի , որու հարաւային եւ
արեւելեան պատերը իւրաքանչիւրը
երեքական խուցեր կամ ոսկրատը-
ներ ունի , որոնց երկուքը իրենց
յտտակներն ակօսի ձեւով ածուներ
ունին մէյ մէկ դիակներու համար :
Յիշեալ սենեկին հիւսիսային արեւ-
մրտեան անկիւնը ուրիշ քառակուսի
սենեակ մի կայ երեք ոտք ցած , եւ
մէջը երեք դիակ պարունակելու
խցիկներ նստարանի ձեւով , որոնց
ամեն մէկը աղեղնաձեւ կամարներ
ունին :

Գրեթէ տասն եւ հինգ տարի ա-
ռաջ Պ. Ս--ըի գիտնական Եւրոպա-
ցին այս սենեակս գտաւ , որու մէջ

կար շիրիմ մի թագուհւոյ մի ամբողջ սսկրնները պարունակող :

Երկրորդ սենեկին մէջ, որոյ դուռը նախասենեկին հարաւային պատին միւս ծայրն է, ուրիշ վեց սկրատուներ կան, որոնց շատերը աղօտաձեւ բաժնուած են : Հիւսիսային արեւմտեան անկիւնը քանի մի ոտք վար կ'իջնուի սենեկի մի մէջ, ուր միայն նստարանի ձեւով երեք խցիկներ կան :

Նախասենեակը դռնաղնուս՝ արեւմտեան պատին երեսը բացուած դուռ մի կ'երեւի, ուսկէ ուրիշ սենեակ մի կ'երթուի, որուն հիւսիսային արեւելեան եւ արեւմտեան կողմերէն բացուած դռներ կան, որոց ամեն մէկէն դարձեալ ուրիշ սենեակներ կը մտնուի, իւրաքանչիւրը երեքական հանգստարաններով կամ նստարաններով և վրանին կամարներ դարձուցած : Հիւսիսային պատին կողմի սենեկէն նեղ անցքով մի ուրիշ սենեակ մի կը մտնուի,

Այս յիշատակարանի հին շէնքն
 ալ բոլորը մէկ ժայռէ է, որ իւր գե-
 ղեցիկ գաւթիթով բոլորտիքն եղած
 գերեզմաններէն կ'որոշուի: Խիստ
 սիրուն ճակատ մի ունի, որու ե-
 ռանկիւնածեւը վայելուչ տերեւնե-
 րով, ծաղիկներով և սպուղներով
 զարդարուած է, թէպէտեւ չա-
 փակցութիւն չունի: Գրանը եւ ե-
 ռանկիւնին բոլորտիքը գեղեցիկ շք-
 ջանակներ կան:

Գաւթի ներքին կողմը և պատին
 մէջտեղը փոքրիկ գեղեցիկ դուռ մի
 կայ՝ խիստ նեղ ցտածեւ շքանակով
 մի պատած, և անոր վրայ արմաւե-
 նիով զարդ մի՝ վրան տերեւներով,
 Այս դռնէն ներս մտնելու ժամա-
 նակ դամբանական քառակուսի սը-
 րահի մի մէջ կը գտնեմք զմեզ, որոյ
 ձախ կողմի պատին երեսը երկու
 կարգ իրարու վրայ գերեզմանական
 խորշեր կան, բայց այնքան նեղ՝ որ
 կ'երեւի թէ առանց շիրմի միայն
 պատանքովը կը դնէին մեռեալը ա-

րիշ դամբան մի եւս կայ, որու ներսի կողմը քառակուսի սենեակ մի է, եւ աջ դին հասարակ դամբան մի.

Գրան առջեւն եղած սրահը եւս դառնալնուս, ներքին պատին երեսը մէջտեղը պարզ դուռ մի կը տեսնուի, ուսկէ քառակուսի փոքրիկ սրահ մի կը մտնուի. հոս ալ երկու կարգ իրարու վրայ դամբանի խորշեր կան երեք պատին երեսը, վերի կարգերը շորտական, իսկ վարինները երեքական:

Աջ կողմեան պատերեսին մէջտեղը դուռ մի կայ, ուսկէ ուրիշ քառակուսի սենեակ մի կը մտնուի. որու երեք պատին վրայ երեքական խորշեր կան, եւ երեք խորշերուն վրայ երկու կամար, որոնց ամեն մէկուն տակ դամբանի երկերկու խորշեր բացուած են.

Վերջապէս, հարաւային արեւմտեան անկիւնը գետնին երեսը ծակ մի բացուած կայ, ուսկէ սենեակի մի մէջ կը մտնուի, բայց այս սե-

նեկին շէնքը անկատար թողուած է
 և դերեզմանական խորշեր չունի :

Գատաւորաց դերեզմանատընէն
 ելնելով ետ կը դառնամք կրկին մինչ
 շէւ Մ-իւրոյ Բլւ-րը : Այս բլուրն ինչ
 պէս իւր անունէն կ'երեւի , մօխիւ-
 ներու կոյտ մի է բլրի շափ բարձ-
 րացած . ոմանք կը կարծեն որ Սողո-
 մօնի Տաճարէն հանուած ու հաս
 թափուած են , իսկ տեղացւոյ կար-
 ծիքը աւելի խելքի մօտ է , որոնք
 օճառի գործարաններէ հանուած կը
 կարծեն :

Աջ կողմի շաւիղը բռնելով և 280
 մեզրի շափ տեղ քալելէն յետոյ ,
 ձախ գիւռն վրայ ճանապարհէն 30
 մեզր ներսով կը ձգուի պարի Բ կիճը ,
 40 մեզր երկարութեամբ և 3 մեզր
 լայնութեամբ : Ատրձող կայ , որ սյս
 նոր շէնքին մնացորդները Հերովդէս
 մեծին Երուսաղէմէ դուրս շինել
 տուած ամփիթէատրոնինն է . Յով
 սեպ . Հն-իօ . Ժն . 2 : Թէպէտեւ սո-
 ցա ձեւը , (որ ահագին քարերով

Մինչև 2 մեզք երկայն ու լայն ե-
զոզները կան,) բոլորակութիւն մի
ցոյց չեն տար, ուստի ըստ այլոց՝
Մանասէ Թագաւորին Սուրբ քա-
ղաքէն բաւական հեռու՝ արուար-
ձաններու բոլորափքը շինել տուած
աշտարակի կամ ամրոցի մնացորդներ
կը համարուին. Յովեղ. Հնթօս. Ժ. 4:

Եօթը բայէ յառաջ քալելով
Ռուսաց վանքին պատին տակովը,
որ աջ թեւին վրայ կ'իյնայ, քաղա-
քին պարիսպը կը հասնինք, որոյ
հիւսիսային արեւմտեան անկիւնը
Պեղիկեայ աշտարակին վրայ հիմնարկը-
ւած է, զոր Մեծն Հերովդէս շինել
տուաւ՝ ութանկիւնի, և 70 կանգուն,
այսինքն 35 մեզքաչափ բարձրութիւն
ունէր. Յովեղ. Հնթօս. Ե. 12: Ասկէ
դիւրին է այլ եւս վերագառնալ ՚ի
Ս. Յակովբ, որոյ արդէն ճանապար-
հը դիտեն բարեպաշտ ուխտաւորք:

ՏԱՄՆԵՐՈՐԴ ԱՅՅԵԼՈՒԹԻՒՆ

Յովնանու Յննդեան գիւղը ,
այն և լեռնակողման վանքերը :

Երուսաղէմէն մինչեւ Յովհաննու Յննդեան գիւղը , զոր տեղաջիւք Այն-Քէրէճ կը կոչեն , երկու ժամու հեռաւորութիւն կայ , ուստի այն այցելութիւնը ընել փափաքող բարեպաշտ ուխտաւորք եթէ կ'ուզեն հանգիստ երթալ գալ , պէտք է ձիով կամ յաւանակով ուղեւորին :

Յոպպէի դռնէն ելնելով ու Քեթլէհէմի ճամբան ձախ դին թողլով , 90 մեդր քալելէն յետոյ երկու ճանապարհ դիմաց կ'ելնէ , աջ դիւռ ուղին որ Յոպպէինն է՝ թողլով , ճախակողմեան ուղին առաջ երթալու է , ուր 475 մեդրաչափ քալելէն յետոյ՝ աջ դին Պէրէր-էլ-Մաթլլը ըսուած աւաղանը կը հանդիպի , որ ըստ սուրբ Կրոյ Վերին աւաղան

կամ վերի ճանապարհի Աւազան
ըսուածն է . Գ . Թ . 4 . ԺԸ . 17 . Եւ
Բ . Մ . 2 . ԼԲ . 30 . Զորս գին Մահ-
մէտականաց գերեզմաննոց է . ԳԷ-
Հնի ձորին ծայրը կ'իյնայ , ուր Սա-
ղոմի մեծ Քահանայապետը եւ Նա-
թան մարգարէ Գաւթի հրամանաւ
իւր որդին Սողոմօնը թագաւոր օ-
ձեցին :

Այս աւազանին մօտ Եսայի մար-
գարէն Աքազ թագաւորի ժամանակ
մարգարէանալով ըսաւ այն նշա-
նաւոր խօսքը . “ Ահա կոյս յղացի
և ճնցի որդի և կոչեցեն զանուն
նորա Էմմանուէլ ” . Ե . 3-14 :

Սոյն աւազանին հիւսիսային գետ-
նին վրայ բանակեցաւ Ռափսակ՝ Աւ-
ճեքերիմ թագաւորի մեծ սպարա-
պետը , երբ Երուսաղէմին տիրելու
եկաւ , և Հրէից սրատգամ խրկեց որ
հնազանդին Ասորեստանեաց թա-
գաւորին , եւ Աստուծոյ դէմ եւս
արհամարհանօք խօսեցաւ . Իտրայե-
լացիք իրենց Եղեկիա թագաւորին

Հետ աղօթքի և սպաշխարութեան
 դիմեցին, և Եսայի՝ աստուածակոյս
 կողմանէ եկաւ թագաւորին մօտ և
 քաջալերեց զինքը որ չվախնայ, և
 ըսաւ թէ՛ Ասորեստանցիք չքայլախ
 մտնեն երբէք Եբուսադէմի Հետագայ
 առաւօտուն Բափսակ ելաւ ու տե-
 սաւ որ իւր բանակէն 185000 մար-
 դիկ յանկարծամահ եղած են, ուս-
 տի մնացեալ զօրքերն ժողվելով ան-
 միջապէս փախուստ տուաւ. Գ. Թ. 7.
 ԺԸ. 17. — ԺԹ. 1—36. և Եսայ. 1, 2. 2.
 — 1, 5. 1—37.

Այս աւազանէն շատ հեռու չէ
 Հերովդէս Ագրիպպասի թագուած
 տեղը, այն որ Յակօփրոս առաքեալը
 սպաննել և Պետրոս առաքեալը բան-
 տարկել տուաւ, և ինքը Պաղեստինի
 Կեսարիոյ մէջ մեռաւ, երբ ժող-
 վուրդն զինքը աստուածային պատ-
 ուով կը գովաբանէր. Գ. 7, ԺԲ. 1-23.
 Աւազանէն 100 մեդր գէպ ՚ի յարեւ-
 մուտք գերեզմանական գետնափոր
 մի կայ, ժայռի մէջ փորուած, որ

յիշեալ Հերովդէսին կը կարծուի ,
 Այս տեղը 1861 ին փորել տուած
 ժամանակնին , սրտի մի երեսը գրբ-
 ուած գտնուեցաւ Հայերէն գիրով
 Սորգիւ շարդիւ , որ յայտնի ապա-
 ցոյց մի է թէ՛ յառաջագոյն սոյն տեղը
 Հայոց ձեռքն էր , Նախանձատ օտար-
 ազգիք գիշերանց երթալով եղձե-
 ցին գրերը , Գանիէլ Իգումենոս ,
 ազգաւ Ռուս , երկոտասաներորդ
 դարուն սկիզբը ուխտաւորութեան
 եկած ժամանակ այս տեղուանքս
 վանք մի տեսած է , ինչպէս կը գրէ
 իւր Պատմութեան գրքին մէջ . նոյն-
 պէս և միջին դարու մէջ Արծնաւո-
 րաց վանք մի ըլլալը Վասիւնք կը վե-
 կայեն իրենց վանուց Յիշատակա-
 րաններէն ուսանելով , և որովհե-
 տեւ կրօնաւորաց Հոովմէական ը-
 լալը չըխօսիր , ինչպէս ուրիշ տեղեր
 եղածները կը յիշատակէ , վասն ո-
 րոյ ամենայն հաւանութեամբ կը
 կարծուի որ ըսած կրօնաւորք Հայ
 էին ,

Աւաղանին արեւմտեան կողմն է Սէֆր-հ-ոյն Մ-Տիլլայի անուամբ վանքը, ուր տեղ յիշեալ Արքուհին շառնահատակներու մարմիններ թաղած է 61½ թուոյն միջոցները : Եւ այս Արքուհւոյն անուամբը աւաղանն ալ իւր անունը առած է, որ Պիլիէր-էլ-Մ-Տիլլայ կը կոչուէր, եւ յետոյ միջին դարու մէջ Պատրիարքի լիճ եւս կոչուեցաւ :

Ճանապարհը շարունակելով 5 րոպէի չափ՝ կը հասնինք տեղ մի, ուր ճանապարհը երկուսի կը բաժնուի, աջ կողմինը բռնելով և 440 մեդր քաղելով, դարձեալ ճանապարհը երկուսի կը բաժնուի : Աջ կողմինը թողլով, որ Յովհաննու Մենգեան դիւղը կը տանի, ձախակողմեան ճանապարհը 10-12 րոպէ գնալով Խալալանիզ կը հասնինք : Այս վանքը որ Վրաց էր, այժմ Յունաց ձեռքն է : միջին դարու ամբոյներու ձեւով շինուած է ձորի մի մէջ, որ վանքին անունովը Խալալանի յիշ կը կոչուի :

և տեղացիք Ուսուցիչ Մատթեոսի կ'ա-
 նուանեն : Եկեղեցին եօթներորդ
 դարուն Հերակլիոս կայսրը շինել
 առած է, այն տեղւոյն վրայ, ուր
 ըստ Յունաց աւանդութեան՝ Քրիս-
 տոսի Խաչափայտին ծառն տնկուած
 էր : Ուրիշ աւելի հաւանական աւան-
 դութիւն մի կ'ըսէ թէ՛ Հերակլ կայսր
 կենաց Փայտը ետ դարձուցած Տա-
 մանակ՝ այս տեղ հանգիստ առած
 և Խաչին վրայ լուսեղէն կամար մի
 ծաղած տեսած է, եւ ՚ի յիշատակ
 սոյն սքանչելեաց՝ եկեղեցին կառու-
 ցած է (1) : Աւագ Խորանին տակը
 տեղ մի ցոյց կուտան Յոյնք, որոյ
 համար կ'ըսեն թէ՛ Սուրբ Մարք հոս
 տնկուած էր : Եկեղեցւոյն շէնքը հին
 է, բոլոր յատակը դարդարուած է
 ծաղկանկար միւսիոններով, նոյնպէս
 և սլատերուն և մոյթերուն ճեփին
 վրայ բոլորը սլատկերներ նկարուած

(1) Հաննէ, Պատմ. Ս. Երուսաղէմի. էր. 291.

են և պատմական հասուածներ ալ
կան : Սոյն վանքին մէջ Յոյնք 24 տա-
րիէն ՚ի վեր է որ Ժառանգաւորաց
դպրոց հաստատած են :

Խաչավանքէն ելնելով՝ 200 մեդ-
րաչափ դէպ ՚ի հիւսիս կ'երթանք
Ճանապարհին վրայ ելնելու , որոյ
ուղղութիւնն է դէպ ՚ի յարեմուտք՝
Խաչավանքի ձորն անցնելով , 20 բու-
սկէին (վանքէն սկսելով) սարահար-
թի մի վրայ կ'ելնենք և յետոյ Ու-
էլ-Մարիէ ըսուած ձորը կ'իջնենք :
Քառորդ մի ժամ ասկէ բլրի մի վրայ
ելնելով գէշ ճանապարհէ մի եւ
Ու-Մարի-էլ-Պարիէ , Պետուհիններու
ըսուած ձորէն անցնելով , աջ դին
կը հանդիպի Խէրդէր - Նուլէի աւե-
րակները :

Տասն բուսկէ մի եւս յառաջ եր-
թալով՝ Ու-Մարի-Տի-դ ձորին ծայրէն
կ'անցնինք , եւ աջ դին բլրին սառ-
րօտը Խէրդէր - յի - ձորէ ըսուած
դիւղին աւերակները կը տեսնուին :
Բլրին վրայ հասած ժամանակնիս

յարեւմուտքէն Միջերկրական ծովը
 և յարեւելքէն Համբարձման լեռը
 Ս - Երուսաղէմի մէկ մասին հեռ
 ՚ի միասին կը նշմարուին :

Աջ կողմը ձոր մի թողլով, ուր
 իջնելու ճանապարհն ալ կ'երեւի,
 ձախ կողմէն՝ քառորդ մի քալելէն
 յետոյ, Պէյթ - Իսթը ըսուած գիւղի
 մի աւերակներուն մօտէն կ'անց-
 նինք :

Հոս քարուա ճանապարհէ մի
 դարու վար իջնելէն յետոյ, 17 բու-
 սիսն Յովհաննէս Մնթիւան Գիւղը կը
 հասնինք : Միջին դարու Հայք Այ-
 նախը կ'անուանէին, իսկ տեղացիք՝
 այն տեղ գտնուած աղբիւրին անու-
 նովն Այն - Քէրէ՛՛՛ կը կոչեն գիւղի ա-
 նունն՝ որ կըրակ բլրի մի վրայ շե-
 նուած է : Աստ Լատինք վանք մի
 և Եկեղեցի մի ունին :

Զարբիա քահանայապետ իւր
 կնոջը Եղիսաբեթին հեռ աստ կը
 բնակէր, ուր ծնաւ ևւ Յովհաննէս
 Մկրտիչ : Քրիստոնէութեան առա

ջին դարերէն ՚ի վեր եկեղեցի շինուած կար այս տեղ, Դանիէլ Խզուձէնոս Թուօր 1113 Թուականին Քրիստոսի, Սուրբ Երուսաղէմ եկած ժամանակ տեսած է աստ վանքեր ու եկեղեցիներ, Այժմ Լատինաց ձեռքը եղած եկեղեցին՝ 1621 Թուականին ամայի վիճակի մէջ գտնուած ժամանակ ստացած և սեփականած են, եւ եկեղեցին նորագելով վանք մի եւս քովը շինած են, Եկեղեցւոյն աջակողմեան դասուն մէջ 7 աստիճանով վար փոքրիկ խորան մի կայ ժայռին մէջ փորուած ուր ծնաւ, կ'ըսեն, Յովհաննէս Մկրտիչ:

Լատինաց վանքէն ելնելով՝ աջ դին եղած առաջին ուղին բռնելով և յետոյ ձախ կողմի առջի ճանապարհը շեղելով, երեք բոպէէն աղբիւրի մի կը հանդիպինք, որուն Արարացիք Այն-Քէրէճ (Ալէի-ը Շնորհաց) կը կոչեն և տեղացի Քրիստոնեայք Ս. Աստուածածնի աղբիւր կ'ա-

նուանենն (1), լաւ ջուր մի ունի եւ
 դիւղի պարտէղներն ալ այս ջրով
 կը ջրենն ։ Յիշեալ աղբիւրին մօտ
 Մահմէտական դիւղացւոց աղօթա-
 րանն է, որոնք դիւղին մէջ 500 հոգ-
 ւոց չափ կան, իսկ Քրիստոնեայք
 հարիւրի չափ կը հաշուուին ։

Աղբիւրէն դէպ յարեւմուտք եր-
 թալով, և 100 մեզր քաղելէն յետոյ
 ձախ թեւի վրայի ձամբով բլրի մի
 վրայ կ'եննուի, և հրոպէէն երկաթի
 դրան մի քով կը հասնինք, այս դու-
 ուր հին եկեղեցւոց մի է, զոր Լա-
 տինք այել-իւն կը կոչեն, և աւան-
 դութեամբ կ'ըսեն թէ՛ Զաքարիա
 քահանայ այս տեղ ամառնային տուն
 մի ունէր, եւ թէ Մարիամ սուրբ
 կոյսը այս տեղ այցելութիւն բրա-
 իւր մօր քրոջ աղջկան Եղիսաբէթին ։

Սոյն վանքն 'ի սկզբանէ Հայոցն

---

(1) Հաննէ Արգասպետ առանց հաստատու-
 թեան կը գրէ՛ թէ Յոյնք այս ջրին համար կ'ը-
 սենն, սա՛ է Զո-րն Փոյլ-իւն ։

էր, և կը կոչուէր Ան-ն-կոչման վանք, եւ մինչեւ հնգետասաներորդ դար յիշատակութիւնը գրով մնացած է մեր քով, վերտասաներորդ դարուն մէջ, կամ քիչ մի առաջ, Մարտիրոս Արարացիք յարձակելով սուրբ Երկրին վրայ, յիշեալ գիւղի բոլոր վանականները հարստահարէր հալածեր եւ վանքերուն ալ տիրած են, Չորս եկեղեցիք կը յիշուին այն ժամանակներն Հայոց ձեռք գանձուած, որք են՝ Սուրբ Կարապետի, Սուրբ Վիմի, Սուրբ Աստուածածնի և Սուրբ Մենդեան (Յովհաննու Կարապետի) . վերջինը նոյն է, ինչպէս կը կարծուի, զոր այժմ Լատինքուներն Լատինաց Այցելութեան վանք ըսածը կ'երեւի որ Սուրբ Աստուածածինն է, ուր Տիրամայր սուրբ Կոյսն ողջոյն տուաւ Եղիսաբեթի : Սոյն վանքին մէջ աղբիւր մի կար, որ Մարտիրոսի վանքը կործանած ժամանակներն աղանհեաւ եղաւ, բայց այժմ թէ՛ հին եկեղեցւոյ աւեր

բակները և թէ՛ աղբիւրը գանուած են և Լաաֆնք իրենց սեփականած են, Հաննէ՛ երես 293՝ ջրհոր մի կը յիշատակէ հոս, որոյ ջուրն, բարեհամ, ցուրտ և անոյշ է կ'ըսէ :

Այս տեղ կը կարծուի որ թլփատեալ ըլլայ Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ :

Մեծն Հերովդէս՝ Յեթմուհէ մի և շրջակայ գիւղերուն փոքր երեխայները սպաննել տուած ժամանակ, Եղիսաբէթ իւր մանուկը գրկելով փախաւ և վէ՛մ քարի մի կռթնելով պատսպարուիլ կ'ուզէր, քարը մտնուէս կակղնալով՝ իւր մէջն առաւ պահեց մանուկը, Յիշեալ վէ՛մը այն վանքին մէջն է, որու վրայ մատուռ մը կար Ս․ Բ Վ․ Բ անուամբ ըստ Հայ յիշատակարանաց, որ բարեպաշտ Քրիստոնեայներէ յարգանք կ'ընդունի մինչեւ ցայսօր :

Նկեղեցւոյն մնացորդներէն դեռ կ'երևւին, նոյնպէս և վանքին, զոր և Հաննէ կը յիշատակէ, և կ'ըսէ որ կանդուն տեսնուած մնացորդ շէնքը

գինեւտան մէկ մասն է . երես 293,
 Վանքը՝ եկեղեցիէն ելնելուն՝ ձախ
 գին կ'իյնար, և Հաննէի բոսձ ջր-
 հորը ներսի կողմը դրանը կից էր,
 որ մինչև Երայսօր դեռ կայ .

Ֆրանչիսկեան Ատափն միաբանու-
 թիւնը 1861 թուականէն ՚ի վեր է,
 իրենց սեփականած է սոյն վանքն
 ալ, որուն տեղը մարբէլ տալով հին
 եկեղեցին գտած են այժմ: Ներս
 մտած ժամանակնիս աջ գին խորշի
 մի մէջ Վէճի մէկ կտորը կ'երեւի,
 որու մէջ պահուեցաւ Յովհաննէս
 Մկրտիչ: Հիւսիսային դատին պատին
 մէջ Մկրտիչի մտն տեղը դեռ
 կը տեսնուի, զոր Ատափնը Հայկական
 եկեղեցւոյ ձեւակերպութեանը տե-
 ղեակ չըլլալով, շէնք գիտեր, կ'ըսեն,
 քիչ կը նշանակէ այս մեծ կակ խորշը
 պատին վրայ, եւ անդ խտարար կը
 կարծեն թէ Ս. Յովհաննէս հան
 թըխտուած ըլլայ:

Ս. Յովհաննէս ճննդեան գիւղին
 մէջ, Ատափնը ունին ընդարձակ Մայ-

բապետանոց մը՝ որուն մէջ նաև
գարոց . սոյն մայրապետներն Երու-
սաղէմոյ մէջ գանուած Սիօնի շոյրերու
մէկ մասն են . Ռուսք եւս վանք մի
շինեցին ընդարձակ և սոյնմաս՝ գիւ-
ղին արեւելեան լեռան կողին վրայ :

Վերոյիշեալ Հայոց աւերակ վան-
քէն դուրս ելնելով՝ ևս դառնալու
է մինչեւ ճանապարհին վրայ , ուր
տեղաց գէպ ՚ի յարեւմուտք շխաակ
երթալով գահավէժ ճամբու մի ե-
զերքով , 20 բապէէն յետոյ աջ կողմի
վրայ Քալնի գիւղք կ'երեւի , որու
առջեւէն կ'անցնին ուխտաւորք Ե-
րուսաղէմ եկած ժամանակնին : Յե-
տոյ քարակոյտ տեղ մի կը հասնուի
ճամբուն մօտ , որով ծածկուած է
այն ժայռին մէկ մասը , որու վրայ
Սուրբ Յովհաննէս կը քարոզէր :

Տասն եւ երկու բապէէն յետոյ
Ուսի-Հանքաւ ըսուած ձորէն կ'անց-
նուի , որ գեղեցիկ մշակուած հովիտ
մի է , այգիներով զարդարուած եւ
առուակ մի եւս կը ջրէ գեափնը :

Յիշեալ ձորին ձախակողմեան եղեր-
քով գնալով դէպ յարեւմուտք ուղ-
ղեալ՝ 10 բոսէ անդին անկիւն մի կը
հանդիպի. հոս հասնելուն՝ աջակողմի
ձանապարհը բռնել երթալու է,
Հիւսիսային դին Մ-Վ-Ի-Ժ-Է կ'երեւի,
որ այժմ Ս-Դ կը կոչուի, և բարձր
լեբան մի գլուխը շինուած է՝ ինչ-
պէս առաջ Ռէմիէէն դէպ յԵրուսա-
ղէմ եկած ժամանակնիս խօսեցանք,
Տան և եօթը բոսէին Այն-Շ-Գ-Է կը
հասնուի, ուր քանի մի ձիթենիներ
և փոքրիկ շէնք մի կայ:

Այս տեղ ձիէն իջնել պէտք է,
որովհետեւ դարու վար տեղ մի է
գժուարին և քանի մի քարէ աստի-
ձաններէ կ'իջնուի, ուր տեղ կայ
եղջերենիի գեղեցիկ ծառ մի պզտիկ
արտի մի մէջ, որ Այն-Շ-Գ-Է աղ-
բերակի ջրովք կը ջրուի, Յիշեալ
ջուրը թէպէտեւ նուազ՝ բայց պա-
տուական է, և փոքրիկ աւազանի
մի մէջ կը թափի, Աստ հասած ժա-
մանակնիս 12 ոտք քարափոր աստի-

ճաններէ վեր կ'ելնուի, ուր դռնակ մի կայ, որ է Յովնանն Միլիւսի Այրի՛ն դուռը: Այս տեղ, որ Յովնանն աւանդաբար կը կոչուի, ճգնեց խստակրօն վարքով Մեծն 'ի ծնունդս կանանց, եւ պատրաստեց զինքը յապաշխարութիւն կոչելու զմարդիկ, և Քրիստոսի գալուստը ծանուցանելու:

Այրը լերան մի ստորոտին վրայ շինուած և Բի-է-Կի յորին վրայօք երկրնցած է, եւ այս ըսուած տեղն ձորին խիստ խորունկ տեղն է, բնական այր է, եւ 7 մեդր երկայնութիւն, 3 մեդր լայնութիւն և նոյնչափ ալ բարձրութիւն ունի, դուռը դէպ 'ի հիւսիսային արեւմուտք կը բացուի: Ազօթարանի եւ վանքի մի տեղւոյ միացորդներ դեռ կ'երեւին, որ ժամանակաւ այրին վրայ շինուած էին:

Այրին դիմաց՝ հիւսիսային արեւմտակողմը Ս-Դ-Ֆ ըսուած պղտիկ գիւղը կը տեսնուի:

Յովնաննու Մննդեան, կամ Այն

— Քէշի՞թի մէջ եւ անոր մերձակայքը
 դանուած ուխտատեղիքն ասոնք են
 զոր ստորագրեցինք :

Ասոնցմէ դուրս է Փիլիպոսի ու
 Բիւրը, ուր ուխտաւորաց սովորու
 թիւն եղած չէ այցելելու, ըստ ու
 բուժ ոչ շէնք կայ եւ ոչ ալ ճանա
 պարհի կողմանէ սրատեհուժիւն ու
 նի հանդիպելու : Յովհաննու Մերն
 դեան գիւղէն մէկ ժամ և մէկ քա
 ուորդ կը տեւէ, ճանապարհը խիստ
 քարոտ ու դժուարակոխ է : Ուր
 էլ— Հանիէ ըսուած ձորի մի, որ հին
 ժամանակ Երուսաղէմէն Պէյր—ժիդ
 լի՞ ու Գալու գնալի մեծ ճանապարհ
 էր . Գործ . Ը . 26 . հարաւային ա
 բեւմտեան եզերքը կ'իյնայ, լեռնա
 դաշտակի ծայրը, զոր տեղացիք Այն
 — Հանիէ կը կոչեն . ջուրը հեռաւոր
 ակէ մի գետնափոր ճանապարհով
 կուգայ, և այս տեղ փոքրիկ աւա
 ղանի մի մէջ ժողովելով, յետոյ դուրս
 կը թափի . աղբիւրը սղտիկ խորանի
 ձեւով շինուած է : Այս տեղ մկրթ

տեց Փիլիսոսոս առաքեալ Տիրոջ
հրամանաւ Կանթաիա թագուհւոյն
Եթովպացի ներքինին, որ Երուսա-
ղէմ եկեր էր Աստուծոյ երկրպա-
գութիւնն ընելու, ու Գալա կը դառ-
նար կառքի մէջ նստած, եւ Եսայի
մարդարէի գիրքը ձեռքը, Փիլիսո-
սոս տեսնելով նորա ջերմ հաւատքն
ու ճշմարտութեան համար ունեցած
փափաքը, թէ՛ նորա միտքը լուսաւ-
ւորեց մարդարէին մութ խօսքերը
պարզելով և թէ՛ մկրտութեան կնի-
քը տուաւ. Գործք. Ը. 26-40:

Սոյն աղբիւրը 1859 ին Զմիւռ-
նիացի Յովհաննէս Ս. Պատրիարքը
գնեց հանդերձ վրայի պարտեզովը,
որու մէջ կան այգիներ ու թղենի-
ներ, եւ հիմակ Հայոց սեփական
ստացուածք է:

Աղբիւրին հարաւային արեւելա-
կողմը այգիին մէջ երեք սիւներ
կան, որոնք կը ցուցնեն թէ՛ հին
ժամանակ եկեղեցիով մի պատուած
են այս տեղը:

Սոյն աղբիւրէն ճանապարհ կայ
Բեթլէհէմ երթալու , բայց քարու
ու դժուար է :

Աստ կը լրանայ մեր Տասներորդ
այցելութիւնը :

ՄԵՏԱՍԱՆԵՐՈՐԴ ԱՅՅԵԼՈՒԹԻՒՆ

Ի Յորդանան , ի Մեռեալ Մով ,
Էս այն :

Յորդանանու ուղեւորութիւնը
մեր Ազգին մէջ բաւական ժամանա-
կէ ՚ի վեր խափանուած է , թէ՛ ճա-
նապարհի դժուարութեանց համար
որ ջ ժամ կը տեւէ , և թէ՛ առաւե-
լապէս մահաբեր վտանգաց համար-
որ ամեն տարի սրտազատ չեն , և
մէկ կամ երկու անձինք զոհ կ'եր-
թան իրենց աւելորդապաշտութեա-
նը : Թողունք բարոյականութեան
դէմ եղած զեղծմունքները , որ ճըշ-
մարիտ բարեպաշտ և սպասուող տէր

մարդ մի երբէք չընդունիր՝ և ո՛չ ան-
գամ տեսնել, Յունաց ուխտաւորք,
որ ամեն տարի սովորութիւն ունին
գնալու, արք և կանայք կը պարտա-
ւորին գետին մէջ լուացուելու եւ
կրկին մկրտուելու, այս պատճառա-
ւը բաւական զոհեր եւս պակաս
չէն ըլլար միշտ:

Սուրբ Աթոռս ՚ի հին ժամանա-
կաց սովորութիւն ունի քանի մի
ուղտի բեռ Յորդանանու ջրէն բե-
րել տալով, բարեպաշտ ուխտաւո-
րաց բաժնեկու: Մինչեւ անգամ
Եւրոպացիք հետերնին կը տանին, և
անով մկրտութիւն կ'ընեն, կամ
մկրտութեան ջրոյն կը խառնեն, որ
խիստ մեծ յարգ ունի քովերնին:
Ինչպէս 1868 թուականին Աւստրիոյ
Ժողէֆ Ա. և Տ. Կայսրը Յորդանանու
ջրէն սոյն նպատակին համար խընդ-
րած լինելով տեղւոյս Հիւպատո-
սէն, Եսայի Ս. Պատրիարքն Չինու
պատուական ամաններ շնորհած էր
մէջը դնելու համար, որոյ փոխարէն

Վեհ՝ Կայսրը իւր եւ իւր Կայս-
րուհւոյն կենդանագիր սպասկերնե-
րը յուղարկեց (1) :

Սոյն ճանապարհորդութիւնը .
ինչպէս նաեւ յետագայ Արկուս-
տաներորդ եւ վերջին ճանապարհոր-
դութիւնը Այլերութեանց կարգին
մէջ դասաւորելիս ուրիշ նպատակ
չունի, բայց միայն ստորագրել նոյն
սահմաններուն մէջ գանուած սուրբ
Տեղերը, ուր Յիսուսի Քրիստոսի
մարմնաօրիկ Տնօրէնութեան խոր-
հուրդները կատարեցան :

Յոսպէի դռնէն դուրս ելնելով,
անմիջապէս ձախակողմեան ճանա-
պարհէն՝ Գիւհնի ձորն աջ կողմը ձը-
ղելով եւ Սիօն լեռան ստորոտայք
յառաջ կ'երթանք, յետոյ աջակողմը
Ալիւր-մ-յի առջեւէն կ'անցնինք եւ
15 բուպէին Յօբայ-հոր (Աբբայ-հոր)
կը հասնինք : Ասկէ Կեդրոնի հեղե-

---

(1) Ի Սէն Ամստեւոր 1868 ամի նոյն ճիւղ
ամսոյ :

դատք բռնելով, որոյ նախ ուղղու-
 թիւնն է դէպ ՚ի հարաւային արե-
 ւելք, մէկ ժամ և 5 րոպէին հան-
 դիստ ճամբով Ալեգրոնի ձախ եղեր-
 քին վրայ գնալով՝ Արուսազէմն մեր
 աչքէն աներեւոյթ կը լինի, և մէկ
 ժամէն յետոյ ճանապարհին վրայ
 աջ դին հոր մը կը հանդիպի, որու
 մէջ միշտ ջուրը սրակաս շէ, Ութ
 րոպէ եւս քալելով, ձախ դին ճա-
 նապարհին մօտ Ա. 7-րդէ ըսուած
 վրանաքնակ ժողովրդին գերեզման-
 նոցն է, ուր Տէր-Քէշէ մը գերեզման
 ալ կայ, որու ջերմեռանդ Արարա-
 ցիք ուխտի գնալով, ուղտի հնա-
 ցեալ համեմունք ու արօրներ, կիր,
 կտորտած խեցամաններ, վրանի կը-
 տորուանքներ և այլն, կը նուիրեն,
 Աօթը րոպէին՝ աջ կողմը կեդրոնի
 մէջէն անցած ուղին կը մտնենք, և
 ձախ կողմը նոյն հեղեղատին եղեր-
 քովը յառաջ կ'երթանք, որ 50 մեդ-
 րաչափ հեռուն՝ նոյն հեղեղատն օ-
 բինաւոր վիհ մը կը գառնայ երկու

սեպացեալ քարածայռ պարիսպնե-
րու մէջտեղը փորուած, և ժայռին
երեսը մաղի նման ծակեր բացուած,
որոնց մէջ հին ժամանակները ճըգ-
նաւորներ կը բնակէին :

Քսան բոպէէն Յունաց Հոյր Ս-
քոյի վնւլ կը հասնինք, որ նկարա-
դրական խիստ տեսք մի ունի : Քրիս-
տոնէ ութեան առաջին դարերէն
սկըսեալ բազմաթիւ ճգնաւորներ
կուգային այս տեղ բնակելու : Եւ-
դոքսիա Թադուհին աշտարակ մի
շինել տուած է վանքին հարաւա-
կողմը, որ իւր անուամբը կը յի-
շուի, եւ եթէ ուխտաւոր կանայք
պատահին, ասոր մէջ կը բնակեցնեն
(եթէ գիշերը մնալու ըլլան) : Գուռն
այնչափ բարձր շինուած է, որ խիստ
երկար սանդուղ մի պէտք է վեր
ելնելու համար, թէեւ վարէն ալ
դռներ կան գետնի հաւասար : Քիչ
ժամանակ յետոյ Ս. Եւթիմիոսի ա-
շակերտ Հոյր Ս-քոյ իւր վարդապե-
տին յաջորդելով սոյն վանքն շինեց :

Անքին գուռ Հասնելուն, կրօ
 նաւորներէն մին, որ վանքին կից
 եղած հիւսիսային բարձր աշտարա-
 կին վերայ պահպանութիւն կ'ընէ,
 զամբիւղ մի վար կը կախէ, եւ ա-
 նով կ'ընդունի Նրուսաղէ մի Յունաց
 Պատրիարքի, կողմէ արուած յանձ-
 նարարական գիրը, առանց որոյ կա-
 բելի չէ որ ներս մարդ ընդունին:
 Քղթին վաւերական ըլլալը ստուգե-
 լէն յետոյ՝ նշան կուտայ, և անմի-
 ջապէս արտաքին երկաթի գուռը
 կը բացուի, Յիսուն ստքով սանդուղ
 մի վար կ'իջեցնեն, վեր ելնելով
 երկրորդ երկաթի դռնէ մի անցնե-
 լէն յետոյ՝ ուրիշ աւելի կարճ սան-
 դուղ մի կը կախեն, որով սղափկ քա-
 րայատակ դաւթի մի մէջ կ'ելնուի:
 Այս տեղ փոքրիկ մատուռ մի կայ
 բողորչի ձեւով, որու մէջ է Հոյ Ս-
 քոյի Կաղանը: Անոր քով է Ս. Նիկող-
 յոսի եկեղեցին ժայռի մէջ փորուած,
 խիստ հին աւուրց եկեղեցի է, եւ
 անոր մէջ ուրիշ փոքրիկ հոգուս մի

կայ, ուր ամփոփուած են Պարսից Խոսրով Թագաւորի զօրաց ձեռքով նահատակուած ճգնաւորներուն մասունքները, եւ թնկերոց դարուն մէջ Այն ժամանակներն սոյն վանքին մէջ 4000 կրօնաւոր կը ճգնէին, և շրջակայ սահմաններուն մէջ գտնուած բոլոր ճգնաւորաց թիւը 10,000ի կը հասնէր, որոնք ամենքը Հյւսիս-արեւմտեան վանքի վանահօր հրամանին տակն էին:

Վանքին եկեղեցւոյն շէնքը բաւական հին է, սակեղօժ խաչկալներով, եւ բիւզանդեան նկարներով զարդարուած:

Կրօնաւորք արձանի մի ցոյց կուտան և կ'ըսեն թէ՛ Հյւսիս-արեւմտեան վանքին, որուն արմաւենքը կորիզ (կուտ) չունին:

Յիշատակուող Գրեգորիոսի գերեզմանն ալ հոս է կ'ըսեն, որուն վրայ է իւր ճգնարանը: Անկէ կ'երթուի այր մի եւ փոքրիկ մատուռ մի միւսինն յատակով, ուր Հյւսիս-արեւմտեան

է կ'ըսեն, եւ Ալեգրոնիս վրայ կա-
 խուածի պէս շէնք մի է եւ Ա-ի-ծի-
 -յք կը կոչուի, Յոյնք կը պատմեն
 թէ, որ մի Հ-յք Ս-է-յ գուրս ելած
 ըլլալով, առիւծ մի կուգայ այրին
 մէջ պառկելու, եւ դառնալուն
 սուրբը, առիւծը կը տեսնէ, եւ Աս-
 տուծոյ ասպախնելով՝ ըստ սովո-
 ըութեանը ներս կը մտնէ եւ կը
 սկսի ժամերգութիւնն ընել. դեռ
 խօսքը բերանը՝ քունը կուգայ՝ կը
 սկսի մրափել, առիւծը քովը կը մօ-
 տենայ, թեղանիքէն խածնելով կը
 քաշէ գուրս կը տանի, կ'արթննայ
 Սուրբ ձգնաւորը, դարձեալ ներս
 կը մտնէ եւ կը շարունակէ իւր աղօթ-
 քը, դարձեալ մրափը կուգայ, եւ
 երկրորդ անգամ առիւծը զինքը քա-
 շելով գուրս կը հանէ, այն ժա-
 մանակ խիստ ձայնով մի կը դառ-
 նայ կ'ըսէ առիւծին, միթէ քեզ եւ
 ինձ բաւական տեղ չկայ այս տեղ,
 եւ անկիւն մի ցոյց կուտայ կենդա-
 նւոյն որ հոն պառկի, առիւծն հը-

նազանդելով՝ այն օրէն ՚ի վեր սուրբ ձգնաւորին հետ մէկ տեղ կը բնակի այրին մէջ, Յայամաւուրքին մէջ կը յիշատակի թէ՛ Սուրբ Արասիմոս իւր խիստ սրբութեանը համար առ իւր մի իրեն կը սպասաւորէր, Յորդանանէն ջուր բերելով (¹), այս Սուրբին վանքը քիչ մի վարը պիտի տեսնենք, Ճամանակաւ սոյն երեւելի վանուց մէջ Հայ միաբանք եւս կը բնակէին, ինչպէս կը վկայէ Հաննէ, և վանքին մէկ մասն ալ իրենց ձեռքն էր մինչեւ յիշեալ Պատմագրին ժամանակ, բայց թէ՛ ո՞ր ժամանակէն ՚ի վեր հեռացած են անկէ, յայտնի չէ, Բեռ մինչեւ ցայսօր ականատեսք կը վկայեն, թէ մեծ եկեղեցւոյ գմբէթին մէջ Հայերէն երկաթագիր գրուածներ կան, նաեւ Հայերէն ձեռագիր գրեանք եւս գտնուած են հոն :

(¹) Յայտմ. Աղբիւ 23, Հաննէ, Պատմ. Ս. Երուսաղէմի, յեր. 278 :

Հայ Սբայի վանքէն ելնելով,
 եւ Երուսաղէմի ճանապարհը ետ
 դառնալով՝ Կեդրոնի եզերքը բըռ-
 նած, մինչեւ աջ կողմի առաջին ճա-
 նապարհը՝ որ 20 բոպէ կը տեւէ,
 Կեդրոնին միւս եզերքը կ'անցնուի ։
 Քանի մի քայլ եւս առնելով, աջ կող-
 մը ճամբուն վրայ Պէր-էլ-Արաղ կոչ-
 ուած սառնիճը կը հանդիպի, ասկէ
 անդին Պէր-էնեբու սահմանն է ։
 Բոլոր այս ճանապարհները ձորե-
 բու, հեղեղատներու մէջ, լեռնե-
 բու ստորոտներուն ու գլուխնե-
 բուն վրայ ըլլալուն խիստ յոգնե-
 ցընող են ։ Թէպէտ ոլորուն ճանա-
 պարհները շատ են, այսու ամե-
 նայնիւ գլխաւոր ուղղութիւնն է
 դէպ 'ի յարեւելք, և ամենասոսկալի
 անապատի մի մէջէ ալ կ'անցնուի ։

Քառորդ մի եւս քալելէն յետոյ,
 բարձր տեղ մի կը հասնինք, ուսկէ
 կը տեսնուի Մէ-է-ալ ծովը ։ 25 բոպէ
 աւելի անդին ձախ թեւի վրայ, ճա-
 նապարհին մօտ սառնիճ մի կայ Պէր

—էլ—Ա՛հ— անունով, որու մէջ երբեմն ջուր կը գանուի, բայց գոյնը ձերմըկեկ է :

Տասը բույէ եւս առաջ երթալով՝ քարակոյտեր կը հանդիպին խորհրդով դիզած, որպէս զի Մահմէտականք իմանան որ այս տեղերն 'նէղի—Մ'—'յի դիմաց կը գանուին, 'նէղի—Մ'—'յ, այսինքն Մովսէս մարգարէ ըսուածը, խիստ հին վանքերէն մին է, շորթորդ գարուն մէջ հիմնարկուած : Խոսքով թաղաւորի զօրքերը սոյն վանքին ալ շննայեցին, ժամանակէ յետոյ Մահմէտական Արաբացիք համարելով թէ Մովսէս մարգարէ ասոր մէջ թաղուած է, տիրեցին անոր եւ քիչ շատ փոփոխութիւններ ընելով՝ Միւրէ մի եւս քովը անկեցին, պահպանութիւնը քանի մի Հնդիկ կրօնամոլներու յանձնելով, որոնք Քրիստոնէից չէն թողուր ներս մտնելու :

Մահմէտականք ամեն տարի սոյն գերեզմանին ուխտի կ'երթան մեծ

բաղմուծեամբ, Մաղկաղարդի կիւ-
րակէէն երկու օր առաջ՝ ուրբաթ
օր, և կը վերագառնան մէկ շաբաթ
վերջ. ուխտագնացութիւնն և վերա-
դարձն շատ հանդիսաւօր կը լինի:

Կ'ըսուի թէ այս ուխտագնացու-
թիւնը հաստատուին եղած է Լէ-դէ-
որդի Սուլթան Սուլէյման, սա երբ
կը տիրէ Երուսաղէմին, կը թողար-
բէ Քրիստոնէից անարդէլ կատարել
Ս. Տեղեաց ուխտաւօրութիւնը.
սակայն տեսնելով Քրիստոնէից մեծ
բաղմուծեամբ Երուսաղէմ ժողով-
ուիլը, և կարծելով որ գուցէ այս
միջոցաւ կարողանան խաչակիրք վե-
րստին տիրել Երուսաղէմի և կամ
առիթ տան Քրիստոնէից Երուսա-
ղէմի բնակիչ Մահմէտականաց վրայ
բռնանալու, Նէդէ - Մասալի ուխ-
տաւօրութիւնը կը հաստատէ ճիշդ
Աւագ շաբթու մէջ, յորում ամեն
կողմէն Քրիստոնէացի կը ժողուին
Երուսաղէմ, որպէս զի Մահմէ-
տականք եւս ժողուելով շրջակայ-

ներէն՝ կարենան սաշտարանել ինքը-
զինքնին Քրիստոնէից դէմ, եթէ
սրատահի Քրիստոնէից կողմէն այդ-
պիսի բան մը:

Սոյն գերեզմանն ինչպէս ըսինք
չստ փոփոխութիւններ կրած է եւ
հեղուկեան նաեւ նորոգութիւններ
եղած են և Պարմա-Ռի-նէիէ կ'երեւի
որ նորոգողներէն մին եղած է Սուէ-
թան Տէնէր Պիլլիւս, երբ սա Հիմբէրի
668 ին Մէսէիէն կը վերադառնար
Երուսաղէմի ճանապարհաւ, և այս
Գրիգոր Չէրիէլ թագաւորը, այժ-
մեան պարիսպն Սայտայի ընդհանուր
կառավարիչ Ադր-Իւլլոն Փաշայն
չինել տուած է կ'ըսուի:

Իսկ թէ Մովսէս մարգարէն ինչ-
պէս այս տեղ մեռաւ և թաղուե-
ցաւ, ահաւասիկ Մահմէտական
Արաբացւոց աւանդութիւնը:

« Հարիւր քսան տարեկան եղած
էր Մովսէս՝ առանց փոքր տկարու-
թիւն մի զգալու, ըստ որում Աս-
տուած, որու սիրելի էր, խոստա-

ցած էր որ այս աշխարհիս մէջ թողու
զու զինքը և իւր քով չկանչէ՝ մինչև
զեւ որ ինքն իւր յօժար կամօքը գե-
րեզման չ'իջնէ :

Մովսէս, որովհետեւ գիտէր թէ
իւր ժողովուրդը իւր մահուանէն
յետոյ ուզիլ ճանապարհէն մոլոր-
ուելով՝ Աստուծոյ բարկութեանը
պիտի հանդիպէր, մեռնելու փոյթ
չէր տանիր, և կը զգուշանար ամե-
նեւին գերեզմանի չքմօտենալու :
Սակայն ժամանակն եկած հասած էր
նորա մարմնոյն յաւիտենական հան-
դիստ տալու : Յրին մէկը, երբ նա
լեռներու վրայ կը շրջէր, ձիւնի նը-
ման ձերմակ բլրի վրայ չորս անձինք
տեսաւ, որոնք մեծ աշխատանքով
ժայռին կողերուն վրայ խուց մի կը
փորէին : Ասոնք Աստուծոյ չորս հը-
րեշտակներն էին ու թանձրկեկ վե-
րարկուով մի սլլուած էին, որպէս
զի չ'կասկածի Մարգարէն : — « Ի՞նչ
կ'ընէք դուք այս ամայի տեղը » հար-
ցուց իրենց Մովսէս : « Մենարան

մի կը փորենք , ուր տեղ մեր թա-
գաւորը պահել կ'ուզէ իւր ամենէն
Թանկագին գանձերէն մին , — Պա-
տասխանեցին աշխատողները , — ա-
սոր համար է որ այս ամայի տեղը
եկանք փորելու , մեր գործը գրեթէ
լրացած է , հիմա պիտի ուզանք
այս տեղ մինչև Թանկագին գան-
ձուն գալը , որ շատ չուշանար ։

Յոք շատ տաք ըլլալուն , մօ-
տերը տեղ մի չկար , որ Մովսէս
ընթացեալէն պատըսպարուի , փո-
րուած խռոցը միայն աղւոր շուք
մի և պատրողական զովութիւն մի
կ'ընծայէր . Մովսէս մէջը մտաւ և
ներսի կողմը նստարանի նման քարէ
յօրինուած տեղւոյն վրայ հանգիստ
առաւ : Նստելու շնաց՝ շորս աշ-
խատաւորաց մին քովը մօտենալով
մեծ յարգութեամբ խնձօր մի մա-
տուց իրէն , այնպէս սիրուն գու-
նով և անոյշ հոտով , որ տեսնողին
բերնի ջրերը կը վազցնէր : Մարգա-
րէն ձեռքն առաւ խնձօրը և քթին

ժամեցրնելու չ'մնաց՝ ինկաւ մէկէն
 յաւիտենականութեան քնոյն մէջ .
 Հրեշտակները՝ որ Ամենակալին հը-
 րամանակատար սպաշտօնեայներն է-
 ին , նորա հոգին թեւերնուն վրայ
 կրելով Աստուծոյ աթոռոյն առաջը
 տարին , մարմինն սոյն այրին մէջ
 թողլով ո : Այն ժամանակէն ՚ի վեր
 սոյն ժայռը , որ օրէնսդիր Մարգա-
 րէն սպառուեց , դեռ իւր արտաքին
 ճերմկութիւնը կը պահէ , որ եթէ
 քիչ մի փոքուելու ըլլայ , տակը դժո-
 խաախպ սեւութիւն մի կը տեսնուի :

Տասն և եօթը բոպէին արագըն-
 թաց զառ ՚ի վայրէ մի վար իջնելով՝
 ջրամբարի մի քով կը հասնինք Պէր-
 ժէր-Հէլէֆու անունն , որ ժայռին մէջ
 փորուած է , միշտ ջուր շղանուիր
 մէջը , և ամառը մնաստակար է : Յե-
 տոյ 18 բոպէին ճանապարհն այնքան
 կը գէշնայ , որ հարկ կ'ըլլայ ստքով
 քալելու . 17 բոպէ աւելի անդին
 լայն ձորի մէջէ կանցնուի Ուսպի-
 թէրպի անունն , կամ ըստ այլոց Ուս-

Գի-է-Ս-Գ-նի-՝ Յեւոյ 43 բոսպէի չափ
 Լէ-դի- կոչուած պղտիկ դաշտի մի
 մէջէ քաղելով, ձախ դին կը թողուի
 Երկքովի ճանապարհը և Ո-՝-Գի-է-
 Քնէ-Դի- ձորը կ'իջնուի, որ մեծ հե-
 ղեղատ մի է, ուր անձրեւ եկած
 ժամանակ միայն ջուր կը գտնուի:

Ութ բոսպէ յառաջ քաղելով՝ դառ
 ՚ի վայր մի կը հանդիպի, ուր խոհե-
 մութիւն բանեցրնել ուզողը պէտք
 է դարձեալ ստքով անցնի, եթէ
 չուզեր որ գլուխը սրատուի: Այս
 տեղ ալ կը գտնուի այն ճերմակ քա-
 բերէն, որոնց մէջը սեւ է, գարշ
 հոտ մի ունի ու ածուխի նման կը
 վառի:

Քսան և հինգ բոսպէ եւս սոյն
 հեղեղատին մէջէն քաղելէն յետոյ,
 աջ կողմը հանդիպած ճանապարհը
 կը շարունակեմք ձորին եղերքովը,
 և երեք բոսպէէն ուրիշ քարակոյտե-
 բու առջեւէ կ'անցնինք: Տասը բո-
 սպէէն ուրիշ ճամբայ մի եւս թող
 կուտամք ձախ թեւի վրայ՝ որ Եր-

սէ կը տանի , եւ եօթը բապէ եւս
բալելով Մէ-է-լ ծովը գիմացնիս
կը անանեմք , և ծովային հասը սաստ-
կապէս կը զարնէ մարդոյ քթին :

Արեւուն բապէ մի ծովեզերեաց
նշաններ կրող՝ մերկ և հաս հան ամ-
խացեալ ժայռեր անեցող գեանէ
մի անցնելէն յետոյ՝ Ուստի-էր-Տարդր
կը հասնինք , որ Պիծակներու ձոր
ըսելէ , և լայն հեզեզատ մի է Մե-
ռեալ ծովուն կողմը՝ մացառներով
լցուած : Ասիէ անդին գետինը շատ
տեղեր աղային նիւթերէ գոյացեալ
ձերմակ բիծերով ծածկուած է , որ
գետնին երեսը կեղեւներ կը կա-
պեն , ճանապարհին հետքը երբեմն
աներեւոյթ կ'ըլլայ , եւ մացառնե-
րու եղէ գնուաներուն , օշնանի եւ
ուրիշ տունկերու թուփերուն մէջ
կը մտնի : Այս տեղուանքը , մանա-
ւանդ Ուստի-էր-Տարդրի մէջ որ-
սորդները կը գտնեն տաքած , կա-
քաւ , կարմրաթեւ , սարիկ (¹) , շնա-

(¹) Գարա թափուք :

գայլ, վիթ (¹), նապաստակ՝ բայց
բիշ, և ուրիշ կենդանիներ :

Երեսուն բոսկէ մի եւս աւելի
հեռուն աջ կողմը Այն-Տէր-Սէր-Սէր ըս-
ուած առուակին առջեւէն կ'անց-
նուի, որու ջուրը խմելու կուգայ,
չորս դիէն եղէգով սրտած է եւ
մէջը մանրիկ ձկներ կը սնուցանէ :
Ասկէ մինչեւ Մէ-Տէր-Սէր 12 բոսկէ
կը մնայ և թումբի մի վրայէ կ'անց-
նուի, որ է ծովուն եւ Մ'է-Սէր-Սէր
ըսուած պղտիկ հեղեղատին մէջտե-
ղը : Զմեռը անձրեւներու ժամանակ
յիշեալ թումբը ջրով կը ծածկուի,
ու հեղեղատին ջուրը ծովուն հետ
կը միանայ, վասն որոյ վտանգաւոր
կ'ըլլայ անցնիլը : Թումբին վրայէն
անտրակաս են փայտեր եւ մինչեւ
անգամ ծառեր, զոր Մէ-Տէր-Սէր ծովը
Յորդանանէն ընդունելով՝ իւր եզերք-
ներուն վրայ դուրս կը նետէ : Պղտիկ
կղզեակ մի կ'երեւի հոս Բէճօճ-Լ-Ս-Բ
անունով, որ Ասփտայ կոչալը կը նշա-

(¹) Ասղալ :

նակէ, և շատ անգամ ջրով պատած կ'ըլլայ, Կան շէնքի քարեր եւ հիմ մի՛ որ 7—8 մեդր երկայնութիւն և 2 մեդր լայնութիւն ունի: Ծովեղերքէն 200 մեդր հեռու է:

ՄԵՌԵԱԼ, ԾՈՎ: Երուսաղէ մի արեւելակողմի՛ 10 մղոն հեռու է Մէ-է-լ ծովը, Միջերկրականէն՝ 392 մեդր և Երուսաղէ մէն՝ 1171 մեդր ցած է. երկու անհուն լերանց շղթաներ կը պարսիակին, Յուդայի լեռները արեւմուտքէն եւ Մովաբայ լեռները արեւելքէն, վերջինին մէջ է՝ Մեռեալ ծովուն հիւսիսային ծայրին դիմացը, Ն-բ-լեռը, ուր մեռաւ Մովսէս տեսնելով նոյն տեղէն Խոստացեալ երկիրը. Բ. Օրէն. Լ. Գ. 1—12: Երեմիա մարգարէն հոն այրի մէջ ծածկեց Տաղաւարը, Կտակարանաց Տապանակն ու Խնկոց սեղանը, եւ դուռը ամրացուց. Բ. Մ-ի. Բ. 5:

Մէ-է-լ ծովը 20 մղոն երկայնութիւն եւ 4 մղոն միջին լայնութիւն և 340 մեդր խորութիւն ունի:

Հին ժամանակ բարեբեր երկիր
 մի էր եւ Չոյ ոչ կը կոչուէր ըստ
 սուրբ Գրոց, և Յորդանանու ջրով
 ոռոգուելով Աստուածային դրախտ
 կը դառնար: Այլ Աբրահամու քո-
 վէն զատուելով՝ հոս եկաւ բնակե-
 ցաւ: Հինգ քաղաք կը յիշատակուին
 այս տեղ, որ են՝ Սոդոմ, Գոմոր,
 Ադամայ, Սեբոյին և Սեգոյր, որոնք
 իւրաքանչիւրն առանձին թագաւոր-
 ներ ունէին: Քիչ ժամանակէ յետոյ
 ուղելով Աստուած այս քաղաքաց
 ժողովուրդը սպառեւ իրենց գոր-
 ծած չար մեղքերուն համար, որոնց
 մէջ եւ ոչ տասն արդար մարդիկ
 կային, Այլորը միայն իւր կնոջն և
 երկու աղջկանց հետ դուրս հանե-
 լով Հրեշտակաց ձեռօք, յերկնից
 ծծումք և կրակ մաղեց վրանին, և
 այրեց Սոդոմն ու Գոմոր և չքակաց
 միւս քաղաքները. Մնչ. ԺԹ. 24:

Արեք գետ կը հոսին Մեռեալ
 ծովուն մէջ, նախ՝ Յորդանան գետը,
 որոյ ջրերը առանց խառնուելու ծո-

վու ջրին հետ , հիւսիսային կողմէն
մանեւրով հարաւակողմէն դուրս կ'ել-
նէ : Երկրորդ՝ Կալէրիէ գետը , որու
ջուրը Մովաբայ լեռներէն բղխող
հանքային տաք աղբիւրակներէ կը
կազմուի : Ասոր մէջ մանեւրով Հե-
րախէս Մեծն՝ փոխանակ առողջու-
թիւն գտնելու , իւր մահը գտաւ .
Յովի . Ա . 21 : Երրորդ՝ Աննի գե-
տը զոր տեղացիք Ուսի - Էլ - Մաի
կ'անուանեն , ուսկէ Իսրայէլացիք
ցամաք ոտքով անցան , Թի . Ի . 13 :

Միւիւ ծովուն ջրին խիստ ա-
ղի բլլալն է անշուշտ պատճառ , որ
մէջը ամենեւին կենդանի չը գրտ-
նուիր . ջուրը կայուն է , բայց բիւ-
րեղի նման պայծառ , հնար է մէջը
լող գալ առանց վտանգի , և ծան-
րութիւնը չը թողուր որ մարմինը
խիստ խոր իջնէ , այլ ջրին երետը
լաթի նման թեթեւ կը բռնէ , դուրս
ելնելէն յետոյ հասարակ ջրով պէտք
է լուացուիլ որ աղիութիւնը եր-
թայ :

ՄԷՒՒԼ ծովէն դեպ ՚ի հիւսիսային արեւելք 7 բապէ շոր գեամնի մի վրայ քալելով, յետոյ 40 բապէի շափ շոր մացառներու մէջէ, և յետոյ դարձեալ 45 բապէ դեպ ՚ի հիւսիս շոր երկրի վրայէ անցնելով՝ սղտիկ ձորակի մի մօտ կը հասնուի, որ ձմեռը ճահիճ և ամառը կանաչութեամբ ծածկուած կ'ըլլայ: Արկու բապէ եւս քալելով Յորդանանի ափունքը կը հասնուի, եւ 5 բապէ եղերքը բռնած երթալով՝ մացառուտակ մի կը հանգիստի, որոյ մէջէն անցնելով՝ 9 բապէին կը հասնինք այնտեղ, ուր Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս Յովհաննու Մկրտչի ձեռօք մը կըրասուեցաւ:

ՅՈՐԴԱՆԱՆ: Յորդանան գետին ափունքը Աբնան լեռներէն և յանուանէ յիշատակեալ՝ մեծ Հիւննէնէ: Տիրերական ծովէն անցնելով և քառասուն մղանաչափ տեղ պարտակէն յետոյ ՄԷՒՒԼ ծովուն մէջ կը թափի, խիստ սրընթաց լինելուն:

լողորդ մի որքան ալ վարպետ ըլլայ ,
 վտանգի կը հանդիպի . ամենէն խոր
 տեղը 5 մեղր է , լայնութիւնը 50 էն
 70 մեղր : Յարդանանո՛ր բոլորտիքը երկ-
 րաւոր դրախտ մի է , ուր գարունը
 տարին տասուերկու ամիս կը տիրէ ,
 ոչ կանաչեղէնք կը պակասին եւ ոչ
 թռչունները օտար երկիրներ կը հե-
 աանան :

Աւանդութեամբ կ'ըսուի թէ Իս-
 րայէլացիք գետոյն այս տեղը հաս-
 նելով , ցամաք ոտքով այս կողմի
 եղերքն անցան . Յե՛ռ , Դ . 16 , 17 :
 Յետու Իսրայէլի ժողովրդոց հրա-
 մայեց որ նոյն տեղէն 12 քար
 վերցնեն տանին , զորոնք յետոյ իւր
 բանակին մէջ գնել տուաւ՝ Ի յի-
 շատակ այն սքանչելեաց , որոնց ա-
 կանատես եղան , այսինքն Յարդան-
 ո՛ր ջրոյն երկուսի բաժնուելով այն-
 քան բազմութեան ցամաք ոտքով
 անցնիլը . Յե՛ռ , Դ . 3 :

Այս տեղս գարձեալ Եղիայ մար-
 գարէ իւր վերարկուովը ջրին զար-

կաւ՝ ցամաք ուղքով իւր աշակերտին
 Եղիսէին հետ անցաւ միւս կողմը,
 Գ. Թ. 4. Բ. 8: Աստ մկրտեցաւ Քրիս-
 տոս, և հաւանական է որ այս տե-
 ղէն անցաւ միւս կողմը Յովհաննու
 առջի մկրտած տեղը. Յ. 12. Ժ. 40:

Քրիստոնէութեան առջի դարե-
 բուն անապատասէր ճգնաւորներ
 բազմութեամբ կուգային Յորդանանու
 եղերքները բնակելու: Քրիստոսի
 Տեառն մերոյ մկրտուած տեղը գե-
 տին մէջ մեծ խաչ մի տնկուած կար
 չորրորդ դարուն մէջ, եւ գետին
 եղերքը երկու կողմէն մարմարեայ
 քարերով ծածկուած էին:

Այս տեղւոյն դիմացը միւս ե-
 ղերքին վրայ Մարիամ Եգիպտացին
 խստակրօն կենօք 33 տարի ապաշ-
 խարելէն յետոյ՝ վախճանեցաւ եւ
 Զոփմոփ ձեռօք հոս թաղուեցաւ:

Յորդանանէն ետ դառնալով մին-
 չեւ այն ճանապարհը, որ Մէ-է-ւ-լ
 ծով կը տանի, ձեռք կ'առնուիք այն
 շաւիղը որ յարեւմուտք կ'առաջնոր-

դէ քիչ մի դէպ ՚ի հիւսիս մօտելով :

Մացառուտ տեղէն դուրս ելնելուն՝ աջ ու ձախ դին մանր մուկեր բլրակներ կ'երեւին կանոնաւոր ձեւերով, որ կարծես թէ մարդոյ ձեռքով շիտկուած են : Գետէն 15 րոպէ հեռանալով, չոր դետնի մի վրայ կը գտնենք զմեզ, և աջ դին հիւսիսային արեւելք նայելով ճանապարհէն 2 հազարամեզր ներս աւերակ վանք մի կը տեսնուի, զոր Արարացիք Քար-էլ-Են-Կանուանեն : Այս վանքն յանուն Ս. Յովհաննու Մկրտչի կառուցեալ է, զոր Հաննէ եւս կը յիշատակէ, երես 276 :

Նահր-էլ-Քէլք ըսուած հեղեղասալ կը հասնինք 47 րոպէին, որու եղերքները կանաչութեամբ զարդարուած են տեղ տեղ ծաղիկներով : Այս հեղեղասալ 2-րդ Ասովջայ կոչուած է Սուրբ Գրոց մէջ. Յէ-է-է . 24 :

Ասոր մօտ է Գաղփաշ, որ ձախակողմեան եղերքին վրայ փոքրիկ բլուր

մի է, եւ տեղացիք թէլ — ձըլձ — լ կը
 կոչեն, Իսրայէլացիք Խոստացեալ
 երկիրը սոք կոխելնուն առաջին կա-
 յանն քրին Գ — շէ — շն, ուր Յեսու
 12 քարերովը խորան մի կանգնեց,
 Չորրորդ դարուն սոյն քարերը այս
 տեղ կը կենային դեռ, եւ եօթնե-
 րորդ դարուն մէջ եւս տեսնող կայ
 եկեղեցւոյ մի մէջ դրուած, որ Մի-
 քայէլ հրեշտակապետի անուանը
 նուիրուած էր, Այսօր քարերէ ՚ի
 զատ բան չտեսնուիր, և տեղ տեղ
 միւսիտնով շինուած յատակներու
 աւերակներ կ'երեւին:

Հարաւային կողմը, մէկ մղոն հե-
 ուի Տէյր — էլ — շ — ձըլ կոչուած հին
 վանքի մի աւերակներ կան յանուն
 Ս. Երասիմոսի, Վեշտասաներորդ
 դարուն մէջ դեռ կանգուն կը կե-
 նար և Յոյն կրօնաւորներ կը բնա-
 կէին, Անկէ յետոյ շատ ժամանակ
 չէ տեւած՝ աւրուեր է, եւ հիմակ
 մէկ մաս մի միայն կանգուն կը կե-
 նայ, որու վրայ նկարներ կ'երեւին:

Երեսուն բոպէին Երէսօլ կը հասնինք, որ Բենիամինի ցեղին քաղաքներէն մին էր :

Սոյն քաղաքը Յեսու Քանանացւոցմէ առաւ, փողերու ձայնով պարիսպները կործանելով, և Ռախաբէն ՚ի զատ բոլոր բնակիչները սրէ անցուց: Ինքը Յեսու անէծք դրաւ առաջի Աստուծոյ այն մարդոյն, որ կրկին շինելու լինի. Յէսու, Զ. 26 :

Մեծն Հերովդէս ձի վազընելու ասպարէզ, ամփիթէատրոն եւ աշտարակ մի շինել տուաւ. հոս խեղդել տուաւ իւր Արիստարքուս որդին, որ Մակարայեցւոց վերջին շառաւիղն էր մօրը կողմանէ: Երէսօլ մէջ դարձեալ բանտարկել տուաւ իւր մեծամեծները, որ ինքը մեռնելէն յետոյ, ըստ որում գէշ հիւանդացած էր, զանոնք բոլոր սպաննեն, որպէս զի համաշխարհական սուգ մի ըլլայ իւր մահուան օրը:

Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս գիշեր մի կեցաւ Երէսօլ մէջ:

Զ-էի քան զ Կ-ը, ուր յետոյ ե-
 կեղեցի շինուեցաւ, կը կարծուի թէ
 -ը-ը-ի մօտ եղած ըլլայ, ուր հի-
 մայ անկանոն զօրք կը կենան պահ-
 պանութեան համար: Աւստրաւիա-
 նոս ամբոյներ շինեց հոս և պահա-
 պաններ դրաւ. Յ-էի. Պ-ք. Կ-քի.
 Դ. 28. և Երուսաղէմի պաշարման
 միջոցին Երիքով կործանեցաւ 70 թը-
 ւոյն Քրիստոսի: Ատրիանոս կրկին
 շինեց և Քրիստոնէից քաղաք եղաւ,
 Երիքովի եպիսկոպոսներէն գանը-
 ւած են Նիկիոյ, Կոստանդնուպօլ-
 սոյ, Ալեքի ժողովներուն մէջ, և
 Քրիզոստոմոս եպիսկոպոս մի
 եւս Երուսաղէմի ժողովքի մէջ
 գանուէր է Անթիոսը նշովելու հա-
 մար: Յուստինիանոս կայսրը եկեղե-
 ցի մի և հոգեւտուն մի շինել տուաւ
 ուխտաւորաց համար. Քանի որ Մահ-
 մէտականաց ձեռքն ինկաւ Երիքով,
 կորսնցուց իւր շուքը, և հաղիւ 250
 բնակիչ մնաց մէջը:

Մօտ տարիներս (1840) Եգիպտոսի

Դարահիմ փառային երեսէն ալ քիչ
 շնասներ չըկրեց սոյն դժբաղդ քաղա-
 քը . Յորդանանու մօտերը Պէրսի-
 ներէ յարձակում կրելով, գունդ մի
 զօրք խրկեց Նրիքով, որք գնացին
 քաղաքը կողոպտելով աւերեցին :

Սոյն քաղաքը հին ժամանակ Ար-
 ծա-ի-ն-ի-ք քաղաք եւս կը կոչուէր .
 հողը խիստ բարեբեր է, ժամանա-
 կաւ խիստ շատ բալասանի ծառ կը
 գտնուէր : Ալիմայն մեղմ ու բարե-
 խառն է, ջուրն առատ, եթէ լաւ
 մշակուելու լինի, զարմանալի ար-
 դիւնքներ կուտայ, կրնայ լաւ բրինձ,
 բրբուժ⁽¹⁾, լեղակ⁽²⁾, շաքարեղէգ
 եւ թթենիներ յառաջ բերել, նոյն-
 պէս վուշ⁽³⁾, կանեփ⁽⁴⁾ եւ ուրիշ
 շատ տեսակ բերքեր :

Նրիքովի բոլորախիբը մացառուտ
 է եւ փշաբեր թուփերով լեցուն,
 և երկու տեսակ պտուղ կը բերեն
 մին Տճ ըսուածը, որ մանր կեռա-

(1) Չաֆրան :

(2) Չիֆու :

(3) Քէթէն :

(4) Քենախր :

սի նման պտուղ մ' է՝ դեղին գու-
նով և անհամ ճաշակաւ , երկրորդն
Ջըխի-Ռի ծառը , որու պտուղը ձի-
թապաղի կը նմանի և քիչ միտ կայ
վրան , կորիզին մէջէն դեղինի վրայ
ձերմակ իւղ մի կ'ելնէ , որ սրի վէր-
քերու օգտակար կը համարուի :

Գէտ ՚ի հիւսիսային արեւմուտք
դնալով Տօթ եւ Ջըխի-Ռի թուփե-
րուն մէջի ոլորուն ճանապարհէն ,
25 բուսէէն Այն-էլ-Սա-լեան ըսուած
ակը կը հասնինք , այն է Հաննէին
Ելե-էի - շէի-ր կոչածը , երես 276 ,
ըստ որում ջուրը յառաջագոյն դէշ
ըլլալով , յիշեալ մարգարէն աղօթ-
քով լաւացուց . Գ . Թ . Գ . Բ . 19 .
այս պատճառաւ իւր անուամբը
կը յիշուի :

Ասկէ 20 բուսէ հեռի , գէտ ՚ի
հիւսիսային արեւմտակողմն է Փոյ-
յո-ի-ան լեւը . ճանապարհին վրայ
երկու երեք տեղ շինութեան աւե-
րակներ և ջաղացքի ահագին քարեր
կը տեսնուին , որ կ'երեւի թէ ե-

ղէգնաշարարի ջաղացքի են , ըստ
որում մինչեւ տասնեւչորորդ դար
շարքարեղէգի մշակութիւն կ'ըլլար
այս կողմերն : Փորձութեան լեռն
այն է՝ ուր Տէրն մեր Յիսուս Քրիս-
տոս քառասուն օր եւ քառասուն
գիշեր մնաց ծովապահութեամբ , ե
յետոյ սկսաւ սատանան գինքը փոր-
ձել : Աւերանը վրայ շատ տեղ ծակեր
ու խորշեր կան , ուր ճգնաւորք կը
բնակէին հին ժամանակները : Ասոնց
մէջ մէկ հատ մի կայ լերանը արեւ-
մրտեան կողմը , ձուածեւ դռնով ,
այն է՝ ուր ըստ աւանդութեան կե-
ցաւ Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս :

Ետ դառնալով մինչեւ այն տեղ՝
ուր ճանապարհը դէպ 'ի վար կ'իջ-
նէ , կրնայ մարդ ասկէ կէս ժամու
մէջ Փորձութեան լերան գլուխն
ելնել , ուր ըստ աւանդութեան սա-
տանան փորձելով զՓրկիչն մեր՝ աշ-
խարհիս բոլոր Թագաւորութիւն-
ները նորա ցոյց տուաւ : Քրիստոս
նէութեան առջի դարերուն մէջ

պղտօիկ եկեղեցի շինուած կար այս
տեղ, որու խորանին մէկ մասը դեռ
կը կենայ :

Փշալից անտառին մէջ տեղէն դէպ
ի հարաւային արեւմուտք յառաջ
երթալով, (Փորձութեան լեռը աջ
կողմը թողլով), 7 բուլէին փոքրիկ
բլուր մի կը հասնինք Գէլ-էլ-Ս-ի-տ
անուն, որ կարծես թէ մարդոյ ձե-
ռօք շինուած է. 20 բուլէ մի եւս
քալելով՝ Ն-ի-էլ-Ք-ի-տ կը հասնինք,
ուսկէ անցանք Երուսաղէ մէն Երե-
քով եկած ժամանակնիս: Այս տե-
ղէն ջուր մի կ'անցնի, որու վրայ ժա-
մանակաւ կամուրջ մը կայ եղեր, ինչ
պէս աւերակները ցոյց կը տան, նա
և ճանապարհին վրայ տեղ տեղ հին
շէնքերու մնացորդներ կան լերան
ստորոտը, որոնք Խ-ի-տ-էլ-Ք-ի-տ
կը կոչուին: Այս տեղւոյն համար
կ'ըսէ աւանդութիւնը, թէ Փրկիչն
մեր Յիսուս կոյրին աչքը բացաւ,
Երեքովէն ետ դառնալու ժամանակ:
Մ-ի . թ . 46 — 52 .

Նահր-էլ-Քէլէն մեկնելով դէպ
 ՚ի յարեւմուտք 10 բուպէին դէշ ճա-
 նապարհաւ մի կուգանք Ասոր-էլ-
 Քէլէն, ձախ կողմերնիս թողլով Պէյր
 -էլ-Տաղլոյ կոչուած ժայռի մի վը-
 րայի փոքրիկ շէնքը, Անկէ 25 բու-
 պէին դժուար ճանապարհներէ քա-
 լելով՝ աջ կողմերնիս սառնիճ մի կը
 հանդիպի Խան - Իպն - Տաղլոյ անուն,
 ուր միայն ձմեռը ջուր կը գանուի:
 Տասը բուպէ եւս քալելով ջրանցքի
 մի քովերէն, աջ կողմերնիս ճանա-
 պարհէն 70 մեզր ներս կին լան՝ մի
 կայ, ուր ժամանակաւ անապատաւ
 կան մի կը բնակէր Յովհաննէս ա-
 նուն՝ մականուանեալ Խալիլի, Յե-
 տոյ Նահր-էլ-Քէլէն աջ կողմը թող-
 լով՝ ձախ դին Ուսթի-էլ-Քրտ հեղե-
 ղափին ուղղութեամբ յառաջ դնա-
 լու է միշտ մեծ ճանապարհը բըռ-
 նելով, վերջապէս հեղեղափին մէջ
 կ'իջնուի, եւ 30 բուպէ մի քալելէն
 յետոյ դուրս կ'ելնենք դէշ դարու-
 վերէ մի, ասկէ անդին ձախ դին

կ'իյնայ Ուրբա-Ռա-Տանի ձորը : 40 բու-
 պէին Խան-էլ-Ահմար , և 20 բուպէին՝
 դէպ ՚ի հիւսիս դառնալով՝ Խան-էլ-
 Արարի կը հասնինք : Այս տեղն կ'ե-
 րեւի թէ հին ժամանակներէն ՚ի
 վեր իջեւանելու համար տեղ շին-
 ուած կար : Նոյն տեղւոյն վրայ Իպ-
 րահիմ փաշայն եւս խան մի շինել
 տուաւ , որ այժմ աւերակ է , դեռ
 մինչեւ ցայսօր սառնիճները կը կե-
 նան . Հիւսիսային արեւելահողմը
 բլրին վրայ լաւ ամրոց մի կայ , խը-
 րամներով շրջապատուած , ուր կ'ե-
 րեւին աղեղնաձեւ և ձուածեւ կա-
 մարներ :

Դէպ ՚ի յարեւմուտք մեծ ճանա-
 պարնի վրայ գնալով , և 25 բուպէէն
 դաշտի մի մէջէ անցնելով , ուր տեղ
 Իպրահիմ փաշայն Պէր-իներու դէմ
 յաղթութիւն մի տարաւ , պզտիկ
 բլուր մի կ'ելնենք , և յետոյ աստի-
 ճաններէ վար Ուրբա - Սէր ըսուած
 ձորին մէջ կ'իջնենք , 10 բուպէ մի
 եւս յետոյ ուրիշ ձոր մի կ'իջնենք

Ուստի — Քեզ — էլ — Սէ՛ճ անուան , ասկէ
 ալ անդին 28 բոպէ գնալով՝ ձախ
 կողմը հեղեղատ մի եւ Նէշի՛ Մոսայ
 գնալի շաւիղը թողլով՝ Ուստի — էլ — Հա-
 ուստի ձորը բռնած կ'երթանք , որու
 ծայրը՝ մէկ ժամէն յետոյ՝ կը հաս-
 նինք Աւստիլոյ ալիւրը , զոր տեղացիք
 Պիլ — էլ — Հաւոս , (մտուրի հոր) կ'ա-
 նուանեն , զոր Հաննէ կարծած է ,
 թէ այս է Մնօթի աղբիւր ըսուած
 Սամփսոնի աղբիւրը . Գոթ . Ժե . 15
 — 19 : Հոս ալ իջեւանի մի աւերակ
 մնացորդներ կը տեսնուին :

Առաքելոց աղբիւրէն մեկնելով ,
 քարոտ ճանապարհներով , 18 բոպէ
 յետոյ ձախ կողմին վրայ սառնիճ մի
 կը տեսնուի քիչ մի ներսով , Պիլ —
 էլ — Այի՛ անուան , Հինգ բոպէ մի եւս
 քալելով՝ լեռնադաշտի մի վրայ կ'ել-
 նենք , ուսկէ արեւմտեան կողմը Բե-
 թանիա գիւղը՝ եւ հարաւային դին
 Ադոսիս կոչուած գիւղը կ'երեւի .
 Ապուտիսը հին Բաւուրիմ քաղաքը
 կը կարծուի , Սեմէիի հայրենիքը , որ

Աբխազումայ երեսէն Գաւիթ փախ
 շէլու ժամանակը անիծեց զինքը .
 Բ. Թ. 4. Ժ. 2. 5. Ասկէ ալ 5 բոպէ յա.
 ռաջ գնալով կը հանդիպինք այն տա.
 փարակ Քարաժայռին , որու վրայ
 Քրիստոս նստած ժամանակը Մար.
 Թա եկաւ ու ըսաւ իրեն . « Տէր՝
 եթէ հոս եղած ըլլայիր , եղբայրս
 շէր մեռնէր » : Սոյն տեղւոյն Ուխ.
 տը արդէն մեր Եօթներորդ այցելու.
 Թեան մէջ կատարեցինք , եւ սոյն
 տեղուանքը մինչեւ Ղազարոսի գե.
 րեզմանը եւ անկէ մինչեւ Համբար.
 ձում եւ Գեթսեմանիի ձորէն անց.
 նելով , մինչեւ Երուսաղէմ գալու
 ճանապարհը բարեպաշտ Ուխտաւորք
 արդէն սորված են . աստանօր մեր
 Մետասաներորդ այցելութիւնն ջը
 լրացուցած կ'ուզենք Քիբրոնի և Ղա.
 շէի վրայ եւս համառօտ քանի մը
 տեղեկութիւններ տալ բարեպաշտ
 ուխտաւորաց :

ՔԵՐՐՈՆ : Քիբրոն քաղաքն Երու.
 սաղէմի արեւմտեան հարաւակողմն

կ'իյնայ և ութ ժամու շափ հեռու է , որուն Մահմէտականք Խալիֆա-Ռահման (բարեկամ Աստուծոյ) կը կոչեն , և մենք՝ Հոյր Աբրահամ :

Այս քաղաքն յառաջագոյն Կարիւ-րթ — Արթ — (Արբայի քաղաք) կը կոչուէր , որ մեր Աստուածաշունչին , Ծնն . ԻԳ . 2 : Յէս . ԺԳ . 15 . եւ ԺԵ . 13 . գլուխներուն մէջ Արթոյ , իսկ Գաթ . Ա . 10 , գլխուն մէջ Կարիւրթ — Արթոյ յիշուած է . և Եդիպոսոսի Տա-յանիս քաղաքէն եօթը տարի առաջ շինուած , կ'ըսէ Ս . Գիրքը . Թոս . ԺԳ . 23 :

Թէեւ Նոր Կտակարանի մէջ այս քաղաքին անունն յիշատակութիւնը չըկայ , սակայն Հին Կտակարանին մէջ շատ տեղեր յիշուած է երեւելի դէպքերով , և այս պատճառաւ Հրէից ազգին քով Ս . Երուսաղէմէն յետոյ մեծ ուխտատեղի համարուած է :

Աբրահամ՝ Խալիֆան Քանանու երկիրը գալուն , նախ Բեթէլէ և Գաթ

մէջ տեղերը իր վրանը հաստատելով
բնակեցաւ, և ապա եկաւ ՚ի Քէֆրան,
ուր Մ֊Քէֆրէի կաղնիններուն մէջ իւր
վրանը հաստատելով սեղան շինեց
Տիրոջը, Մնչ . ԺԳ . 18 . ուր Տէրը
երեւելով Աբրահամին երկու Հրեշ-
տակաց հետ հիւր եղաւ անոր .
Մնչ . ԺԸ . 1 .

Նախ Աբրահամը կինն Սառա,
ապա Աբրահամ և ապա Իսահակ,
աստ մեռան եւ աստ Թաղուեցան
Մամբրէի կաղնեոյն գիմացը ՚ի Կէֆրէ-
այն (Մաքփէլայի այր) զոր Աբրա-
համ ծախու առած էր Քետացի
Սահառի որդի Եփրանէն, Սառայի
մահուան ժամանակ . Մնչ . ԻԳ . 2-
20 . ԻԵ . 9 . և ԼԵ . 29 . Ուրիշայ և
Լիայ եւս այս այրին մէջ Թաղուե-
ցան :

Յակովբ նահապետ ալ երբ մե-
ռաւ յԵգիպտոս, մարմինն հոս բե-
րին տղայքը և Թաղեցին այս այ-
րին մէջ . Մնչ . ԼԵ . 29 . Եւ որքան
Յովսէփ կենդանի էր՝ իր եղբայրնե-

Մզկիթը չորս սիւներու վրայ կառուցուած է . Սառայի գերեզմանը ձախակողմեան առաջին սեան մօտ է , եւ անոր դիմացը՝ աջակողմեան առաջին սեան մօտ Աբրահամու գերեզմանն է . աջակողմեան երկրորդ սեան մօտ է Իսահակայ գերեզմանն , եւ անոր դիմացը՝ ձախակողմեան սեան մօտ Ռերեկայի գերեզմանն է :

Յակովբ նահապետի գերեզմանն գաւթի աջակողմեան սեան մօտն է , եւ ասոր դիմացը՝ ձախակողմեան սեան մօտ է Վիայի գերեզմանն :

Իսկ Մամբրէի Կաղնիի ծառն մինչեւ ցայսօր կ'երեւի , քաղաքէն դուրս կէս ժամ հեռաւորութեամբ , որոյ բուն արմատն գրեթէ եօթն գրկաչափ հաստութիւն ունի :

Հոս պատուական առատ խաղող կ'ըլլայ , եւ զանազան մրգեղէնք . վերջերս տեղական Կառավարութիւնն Եօէի ճանապարհ մը շինեց Երուսաղէմէն մինչ Հայր Աբրահամ :

ՂԱԶԷ : Գալա՝ որ է Ղալէ , Քեր-

բոնէն մի և կէս օրուան ճանապարհ է, նոյնչափ ճանապարհ է նաեւ Երուսաղէմէն : Այս քաղաքին մէջ է Սամփասնի տունը . Գոր. ԺԶ . 1-31 : Եւ հոս է նաեւ Իլարիոնի տուրք Հօր տան տեղը . Յայտ. Հակ. ԺԲ . 21 : Այս տեղը վանք էր մեր Ազգին սեփական , որու Եկեղեցին յանուն սրբոց Հրեշտակապետաց Գարրիէլի և Միքայէլի էր , և ունէր բաւական խցեր , պարտէզ մը ծառերով . Թէ՛ վանքն եւ Թէ՛ Եկեղեցին Հաննէ վարդապետին ժամանակը դեռ շէն էին . Հաննէ երես 290 . բայց այժմ աւերակ է , 1854 թուականէն սկսեալ Ղազէի բնակիչք նոյն տեղւոյն համար ամեն տարի մեր վանքին 60 զուրուշ իճարէ կուտան :

Ժամանակաւ մեր ուխտաւորք մեծ բազմութեամբ Երուսաղէմէն Մինէական լեռն դացած և վերադարձած ժամանակնին անցուդարձն այս քաղաքէն կ'ընէին :

Արդ՝ աստ լրացնելով մեր մե-

տասաներորդ այցելութիւնն , կը սկսինք երկուտասաներորդ և վերջին այցելութեան ,

ԵՐԿՈՏԱՍԱՆԵՐՈՐԴ ԱՅՅԵԼՈՒԹԻՒՆ

Ի Նազարէք , ի Սամարիա ,
 և ւալլն :

Սոյն ճանապարհորդութիւնն պատահական է , և առաւել անոնց կը հարկաւորի , որոնք ցամաքի ճանապարհաւ կ'ընեն իրենց ուղեւորութիւնը . բայց որպէս զի Արբազան Տեղեաց վրայ , ուր Քրիստոսի Տեառն մերոյ տնօրինական Խորհուրդներն ու սքանչելիքները կատարեցան , կատարեալ ստորագրութիւն մի տանք , զանց չեմք առնուր բարեպաշտ Ռւստաւորաց հետաքրքրութիւնն լեցընելու համար հեռաւոր տեղեաց վրայօք եւս տեղեկութիւններ տալ , անոնց արդի վիճակը նկարագրելով :

Երուսաղէմէն մինչեւ ՚ի Նազա-
րէթ, Սամարիայէն անցնելով երե-
սուն մզոն տեղ է, եւ երեք օրէն
կրնայ մարդ երթալ:

Յօսպէի դռնէն ելնելով, դէպ
՚ի հիւսիս գնալի ճամբան բռնելու
է, այն որ կը տանի Թագաւորաց
դերեզմանները, և անմիջապէս ար-
քունի մեծ ճանապարհը կ'ելնենք
և Յովնիսի մէջէն անցնելով
բարձրկէկ տեղ մի կը հասնինք,
ուսկէ կ'երեւի Սոլո (Մովզիխ),
Նեպի Սոմոն (հին Արիմաթիա-Սե-
փա) գիւղերը, եւ 20 բոպէին կը
գտնեմք զմեզ Սոլոն վրայ, ուր
տեղ Յոսոն մեծ քահանայապե-
տը, իւր քահանայապետական ըզ-
գեստները հազած Ազեքսանդր Մե-
ծին գիմացն ելաւ բաղմութեամբ,
որ Տիւրոս ու Գալի քաղաքներն առ-
նելէն յետոյ՝ սուրբ Քաղաքին եւս
աիրելու կուգար: Ազեքսանդր սրառ-
կառելով մեծ քահանայապետէն,
որուն կերպարանքը իւր երազին մէջ

տե՛սած էր , ինկաւ խոնարհեցաւ
Աստուծոյ անուան գիմացն , որ անոր
Թագին վրայ գրուած էր , և սուրբ
Քաղաքն եւս մանեւով՝ զո՛հ մատոյց
Տաճարին մէջ :

Ասկէ 20 բոսկէ կը տեւէ Թէլէլէլ
Սո՛մ բլուրը , որ հին Գաբա Քաղա-
քին տեղն է , ուսկէ էր Սաւուզ-
ասկէ եւս մինչեւ Պէյր - Հանինա , որ
Ս . Գրոց Անինա ըսած Քաղաքը կը
կարծուի , 20 բոսկէ է , արեւմտեան
կողմը բլուրի մի վրայ էլ-Փիղ , հին
Գաբաւան Քաղաքը կ'երևի , ուր Յե-
սու արեգակը կասեցուց իւր ըն-
թացքէն . Յէսու ծ . 12 :

Քառորդ ժամէ քիչ մի աւելի
երթալով գետինը սլառկած կորեկի
ձեով աշխ մի կը տեսնուի աւրուած
գիրերով . ճանապարհին վրայ կը
հանգիստի նաև էլ-Պէրէ գիւղը , որ
է Բէէրովթ Քաղաքը , զոր Մահմե-
տականք Չէշէլէ կը կոչեն , ուր ըստ
աւանդութեան Լատինաց , ամենա-
սուրբ Կոյսն Հայր Յովսեփայ հեա

մինչև հոս գալէն յետոյ՝ տեսան որ
մանուկն Յիսուս հետերնին չէր, և
եւո դառնալով Տաճարին մէջ գտան
ղինքը, որ Բարսիմեոսն հետ նստած
հարցմունքներ կ'ընէր. Ղ.՝ 41-51: Սոյն տեղւոյն վրայ հին ժա-
մանակները եկեղեցի կար, որու մեծ
մասը դեռ կանգուն կը կենայ:

Ասկէ դէպ ՚ի հիւսիս ճանապարհ-
հը բռնելով, 44 բողեթին կը հասնինք
Բէթէլ (Տուն Աստուծոյ) և որ առաջ
Լ.՝ 2 կ'անուանէր, սոյն քաղաքը
այժմ՝ Պէյէթին կը կոչուի: Աբրահամ
սոյն տեղը եկած ժամանակ բաժնը-
ւեցաւ Ղովտէն. Մ.՝ 27. ԺԳ. 3-11:
Աստ տեսաւ Յակովբ իւր տեղեան
մէջ երկրէն մինչև յերկինք սան-
դուղ բարձրացած. Մ.՝ 27. ԻԸ. 10-12:
Աստ մեռաւ ու թաղուեցաւ Գե-
բորա Ուրեկայի սնուցիչը, եւ Յա-
կովբ եւո դառնալուն Միջագետէն՝
Աստուծոյ խորան կանգնեց. Մ.՝ 27.
ԼԵ. 1-18: Եւ ուրիշ շատ դէպքե-
րով նշանաւոր եղած էր սոյն քա-

զարն : Հին եկեղեցւոյ շէնքեր կը
տեսնուին տակաւին : Արեւելակող
մը եւս կ'երեւի երեւելի շէնքի մի
աւերակներ, որուն Պարձ-Էլ-Ման
կը կոչեն Արաբացիք :

Բէթէլէն մինչեւ Խան-Է-Սալի
կոչուած իջեւանը 5 ժամու չափ է .
ճանապարհին կը հանդիպի Պէր-Ղէյր,
Գլիլի, և Նադա-Գ գիւղերը, Այն-
Հար-Պէ աղբիւրը, Քարճա-Այն,
Լադդան և ուրիշ աւերակ տեղեր,
մինչեւ Խան-Է-Սալի գիւղը, իսկ
համանուն իջեւանը որ աւերակ է
հիմայ, գիւղէն 20 բոպէ հեռու է,
ուսկէ 3 բոպէ անդին կաղնիի ծառի
մի տակ կ'իջնեն սոխորաբար ճանա-
պարհորդք հանգստութիւն առնե-
լու :

Խան-Է-Սալիէն մեկնելով, 25
բոպէին Քար-Ղան գիւղին մօտէն
անցնելով՝ Իէրճ գիւղը կը հասնինք,
որ աջ կողմերնիս կ'իյնայ, եւ կէս
ժամէն Գլիլի լեռան շղթայն կը
տեսնուի գէպ 'ի հիւսիսակողմը, և

նայն կողմը դարձեալ հորիզոնին մէջ կ'երեւի Մէծ Հիւրն լեռը ձիւնապատ գագաթով: Մէկ ժամ եւ 10 րոպէին կը հասնինք Գարիշէ լեռան շղթային ստորոտն եղած Հոռոռ գիւղը, թողլով ճամբուն քանի մի մանր մունր գեղորայքը:

Ասկէ մինչեւ Բոճիղ մեծ գիւղը 55 րոպէ կը տեւէ: Այս տեղ Նաղլուի (Սիկիմ) ճանապարհը թողլով ձախ կողմի վրայ, կէս ժամու չափ շեղելով գէտ ՚ի ներս, Պիլ - Եփոռ (Յակովբ նահապետի հորը) կ'երթանք, որ և Սամարացի կնոջ հորը կը կոչուի, որ ճանապարհին մօտ աջ թեւի վրայ է, Գարիշէն լեռան ստորոտը, աւերակներով ծածկուած և երեք չորս ոտք բարձր հին պատով մի շրջապատուած: Հորին բերանը հին եկեղեցւոյ մի տակն է, որ ժամանակաւ շինուած է եղեր վրան:

Սոյն հորին մօտն եղած դաշտին մէջ Աբրահամ իւր կնոջ Սարայի և Գովտի հետ խառանէն գալով իւր

վրանները լարեց, և սեղան մի եւս
կանգնեց Աստուծոյ, և Աստուած
իրեն երեւալով՝ խոստացաւ նորա
զաւակացը տալու Խոստացեալ եր-
կիրը :

Յակովբ եւս Միջագետէն գա-
լով նոյն դաշտին մէջ լարեց իւր
վրանները, և Ալեքեմայ տղոցը հա-
րիւր գառն տալով՝ ծախու առաւ
յիշեալ դաշտը. Մնճ. 19. 18-20. և
այն տեղ սոյն հորը փորեց, Քրիստո-
սէ 1738 տարի առաջ, Գարձեալ այս
տեղ եկաւ Յովսէփ Մամբրէի ձորէն
իւր եղբարքը սրսնելու, և Գովթայի՛՛
ըսուած տեղը գտաւ զիրենք, և յե-
տոյ Իսմայելացի վաճառականաց ծա-
խուեցաւ. Մնճ. 15. 13-28: Վերջա-
պէս Յակովբ նահապետ սոյն երկիրը
կտակաւ ժառանգութիւն թողուց
իւր սրդւոյն Յովսէփին՝ մահուան
անկողնոյն մէջ, ուր որ Իսրայելա-
ցիք եւս Եգիպտոսէն ելնելնուն՝
այս տեղ (Սէփթ) բերին ամփոփեցին
Յովսէփայ ոսկրները. Մնճ. 5. 24:

Եւէջ . ԺԳ . 19 . և Յէ . 17 . 32 :

Յիշեալ տեղը քառակուսի փոքրիկ շրջապատով մի որոշուած է , Յակովբ նահապետի աղբիւրէն 10 բոսիկ հեռու գետի ՚ի հիւսիս , որումէջ հիմակ ուրիշ գերեզմանաբար մի կը տեսնուի :

Ջրհորին վրայ Հեղինէ Թագուհին եկեղեցի մի շինել տուած էր , Սոյն եկեղեցին և կամ յետոյ այլոց ձեռօք նորոգուածը՝ 730 Թուին գեռ կը կենար , խաչածեւ էր եւ Ջրհորը մէջտեղը , և կը կարծուի որ վերջին կործանումն եղած է 1187 ին , ըստ որում անկէ յետոյ ոչ մի աղբի սպաւմագրաց մէջ չյիշատակուիր : Աւերակներուն մէջ մինչեւ ցայսօր գեռ կրանիդեաց և մարմարեաց սիւներու մեծամեծ բեկորներ կը գտնուին :

Յիշեալ Ջրհորին հիւսիսակողմը կ'երեւի Գէթալ լեռը , որու Միջերկրականէն ունեցած բարձրութիւնն է 2,700 սոք , շինութեան նշաններ չկան բնաւ : Յետու Գոյի քաղաքը

առնելէն յեւոյ անտաշ քարերով
 սեղան կանգնելով Գեֆաշ լերան վը-
 րայ զօ՛հ մատուց Աստուծոյ, և քա-
 րերուն վրայ Երկրորդ օրէնքը գրեց,
 զոր Մովսէս արդէն Իսրայէլի որդ-
 ւոց առաջը գրած էր. Յէ. . Ը. 30-32:

Գեֆաշ լերան սարքը Ասար անուն
 գիւղը՝ և անուշ ջրի աղբիւր մի կայ:

Յակովբայ ջրհորին արեւմտա-
 կողմը կը տեսնուի Գարդէն լեռը որ
 Միջերկրական ծովու երեսէն 2.650
 սար բարձր է: Յետու աստ բնակե-
 ցուց Շմաւօնի, Ղեւիի, Յուդայի,
 Իսաքարայ, Յովսէփի և Բենիամինի
 ցեղերը, որ օրինասպաններուն եւ
 Գեֆաշ լերան վրայ օրհնութիւններ
 կարդան, իսկ մնացեալ ցեղերուն
 վրայ անէճքներ, որոնք օրինազանց
 գտնուած էին: Սոյն լերան վրայ Ա-
 իմայ գլխաւորը տաճար մի կանգնեց,
 որ Հրէից և Սամարացւոց մէջ բա-
 ժանման պատճառ եղաւ: Առաջին
 Քահանայապետն եղաւ Մանասէ ա-
 նուն մէկը, Քրիստոսէ 330 տարի

առաջ, յետ այնորիկ թէ քահանա-
 յապետ և թէ ժողովուրդէն ո՛վ որ
 օրինազանց դանուէր, Սամարիա կը
 վախճէր, վասն որոյ երթալով սա-
 աակտուսն ու թշնամութիւնը հաս-
 տատուեցաւ երկու կուսակցու-
 թեանց մէջ:

Քրիստոսէ 170 տարի առաջ,
 Գալիլէի տաճարը Արամազդայ նուխ-
 րեցաւ, և շինութենէն 200 տարի
 յետոյ Յովհաննէս Հիւրկանոսի ձե-
 ոք կործանեցաւ. Յով. Հն. 17:

Քրիստոնէութեան ժամանակ ե-
 կեղեցիներ շինուած կային սոյն լե-
 րան վրայ: Զենոն կայսեր օրով Սա-
 մարացիք Քրիստոնէից վրայ յարձա-
 կելով Պենտէկոստէի օր մի, ՏԻՐԵՊԵՆ-
 ԹՈՍ Եպիսկոպոսին՝ որ ժողովուրդը
 կը հաղորդէր եկեղեցւոյ մէջ, մա-
 տերը կտրատեցին և հինգ եկեղեցի
 այրեցին: Զենոն՝ ՚ի սպառիժ Սամա-
 րացւոյ, զիրենք հալածեց Գալիլէի
 և Քրիստոնէից տուաւ զայն, և ա.

նոր դագաթան վրայ ալ եկեղեցի մի
կանգնեց յանուն Ս. Աստուածածնի
և պահապան եւս կարգեց :

Անաստաս կայսեր ժամանակ դար-
ձեալ յարձակեցան Սամարացիք լե-
րանը սեպայեալ կողմերէն , պահա-
պանները ջարդեցին , բայց իրենք ալ
բռնուելով պատժուեցան :

Սուրբ Աստուածածնի եկեղեց-
ւոյն հիմերը դեռ կը կենան , որոնց-
մէ յայտնի է թէ՛ ութանկիւնի էր
և աւագ սեղանը դէպ ՚ի յարեւելս
ուղղեալ , եւ չորս ալ կողմնակի
սեղաններ ունէր : Ասոնցմէ ՚ի զաս-
ուրիչ հնութեան մնացորդներ եւս
կ'երեւին . լերանը հիւսիսային ա-
րեւմտեան կողմը գիւղի մի աւե-
րակներ կան , որոնց մօտ դէպ ՚ի յա-
րեւմտեան հիւսիս՝ արտի մի մէջ
Սամարացիք ամեն տարի կուգան ի-
րենց զոհերը մատուցանելու :

Յակովբայ ջրհորէն դէպ ՚ի հիւ-
սիսային արեւմուտք երթալով Գե-
բաղ և Գարիզին լերանց մէջէն , 25

բոսպէին Նապոլէոն որ է Նէպոլէոն քաղաքը կը հասնինք :

Այս քաղաքը հին ժամանակ Սիլիս կը կոչուէր , որու մէջ Յակովբ նահապեաի որդիքը , բոլոր բնակիչներն սպաննեցին , քաղաքը կողոստեցին և կանայքն ու տղայքը գերի տարին , ՚ի սպասիժ այն անպատուութեան , զոր Եճուլէ որդի Սիւլէի իրենց քրոջը ըրաւ . Մնչ . 1, 7 . 25-29 :

Երբ Իսրայէլի թագաւորութիւնը երկուսի բաժնուեցաւ , Յերոբոսովմ Սիլիսը գեղեցկացուց , ամրացուց եւ իրեն մայրաքաղաք ըրաւ . Ովսէէ թագաւորի ժամանակ Ասորեստանցւոց Սաղմանասար թագաւորը գալով Իսրայէլի տասը ցեղը գերի տարաւ և իշխանութիւնն վերջացուց 254 տարի տիրելէն յետոյ : Եւ անոնց տեղ կռապաշտ ազգեր եկան բնակեցան , որոնք հոն դրոնուող սահաւաթիւ տեղացւոց հետ խառնուեցան , եւ ասոնցմէ յառաջ եկած է արդի Սամարացւոց ցեղը :

Սամարիա խիստ կանուխ ընդունեց քրիստոնէութեան կրօնքը. սոյն քաղաքէն էր Ս. Յուստինոս, որ 167 թուոյն նահատակուեցաւ: Գէրճանու Եպիսկոպոսն Սամարիոյ, 314ին Անկիւրիոյ ժողովոյն մէջ էր: Խաչակրաց ժամանակ իշխանութիւնն ալ քրիստոնէից ձեռքն անցաւ մինչև 1187, յորում Սամարիա ինկաւ Մահմետականաց ձեռքը: 1834ին, Խպրահիմ փաշայն եկաւ Երուսաղէմը աղաակց Արաբացւոց պաշարումէն, Արաբացիներէն՝ որոնց գլուխ էր Շէյխ — Քասիմ — Ահմէտ, բռնելով, եւ յետոյ յարձակելով Նապլուսի վրայ մեծ մասը աւրեց, եւ մեծամեծները ձերբակալ ընելով Գամասկոս տարաւ, եւ Շէյխ — Քասիմ — Ահմէտը իւր շորս որդւոցը հետ գլխաւորեց:

Նոյն Սուրբ Երուսաղէմի վիճակ է, ուր տեղ առաջները եկեղեցի եւ Հոգեւորն մի ունեին Հայք, ուր կ'իջեւանեին ցամաքաւ եկող

ուխտաւորք , նաեւ բաւական արտ
 և ձիթենիներ եւս կային հոս եկե-
 ղեցւոյն կալուած , բայց միաբանք
 չկարենալով տանիլ բնակչաց բրու-
 նութեանց եւ դրկանքներուն , թու-
 ղուցին հեռացան , թողլով եկեղե-
 ցին եւ կալուածները աւարառու-
 ներուն ձեռքը , ըստ որում որքան
 ջանացին և Պաղեստինու Աուսակա-
 լէն հրամաններ բերել տուին՝ որ
 ոչ որ ձեռք երկնցրնէ Հայոց կալ-
 ւածներուն և ձիթենիներուն , սա-
 կայն չկարացին գլուխ ելնել :

Իսկազգեղեցիկ գիրք ունի Նազ-
 ըւոլ ու հողք բարեբեր է , անհա-
 մար աղբիւրակներէ կը վաղէ ջուրը ,
 որոնց մէջ ամենէն սրտուական է
 Գրիգորի լեռան կողէն վաղածը , որ
 Ռոս — էլ — Այն կը կոչուի , որ ակին
 գլուխն ըսել է , և շատ ջաղացքներ
 կը դարձրնէ : Աստ Սամարացի Հրէից
 Սինիսիսի մէջ Աստուածաշունչ գը-
 րոց թանկագին ձեռագիր մի կայ՝
 մագաղաթեայ եւ գլանի վրայ ոլոր-

Բաճաշու, ասոր համար Եղիա մարգարէն եկաւ ըսաւ իրեն թէ՛ շատ տարի պիտի անցնի առանց անձրեւ և ցօղ իջնելու . Գ. Թ. 4. Ժ. 1 :

Յէ՛տ՝ բոլոր Բաճաշու երկրագողուները վարպետութեամբ տաճարին մէջ կանչելով՝ զամէնքը մէկէն սրէ անցրնել տուաւ : և Բաճաշու կոոց արձանն ալ այրեց :

Ժամանակէ յետոյ Մեծն Աղեքսանդր Եգիպտոսէն դառնալուն արեց սոյն քաղաքին : Արիստարուլոսի և Անտիգոնոսի ձեռօք կործանուելէն յետոյ (107 տարի Ք. Ա.) Գաբինիոս Ասորոց երկրի Փոխ — Հիւպատոսը կրկին շինեց : Մեծն Հերովդէս աւելի շէնցուց և Սէքստ կոչեց ՚ի պատիւ Յուստեայ կայսեր, ըստ որում Սեքստոս՝ Յուստոս կամ Յուստատիոս կընչանակէ Յունարէն լեզուաւ : Փիլիպպոս առաքեալ այս քաղաքին մէջ քարոզեց և շատ հրաշքներ գործեց . Գործոց . Ը. 5-8 :

Քրիստոնէութիւնը ծաղկած էր Սեբաստիոյ մէջ մինչեւ Պարսից եւ Մահմէտականաց զօրանալը, որոնց ժամանակ սկսաւ Քրիստոնէութիւնը և իւր բարեպաշտական հաստատութիւնները կործանիլ : Այժմ հին շէնքերէ մնացած սիւներ կան, երկու աշտարակ, Սուրբ Յովհաննու Մկրտչի եկեղեցւոյն աւերակները, ճերմակ գմբէթ մի, որ Աբդիա եւ Եղիսէ մարդարէից եւ Յովհաննու Մկրտչի գերեզմաններուն վրայ շինուած է, և Մահմէտականաց ձեռքին է :

Սամարիայի լեռնէն իջնելով, 5 րոպէ անդին, ճամբուն վրայ ձախ գին վեց սիւն կ'երեւի կանդուն, աջ գին է Պէյր-Իմրէճ ըսուած մեծ գիւղը լերան ստորոտը :

Այս սիւներուն եղած տեղէն մինչեւ Սաւա-ր գիւղը երկուքուկէս ժամ է, որ կըտրակ բլրի մի վրայ շինուած է և ճանապարհին ձախ կողմը կ'իյնայ : Սաւա-րը հին Բէր-է-

քաղաքն է, Յուդիթի հայրենիքը, այն որ Հողովեռնէսի գլուխը կըսուրելով Հրէից ազգը ազատեց. Յ-Դ. ը. 1-3. և ժԳ. 10, Քաղաքին գիւրքը այնպէս ամուր է, որ ձէղար փաշայն 5000 զօրքով պաշարեց և չկարաց տիրել, թէպէտ եւ քաղաքին մէջ հազիւ 2000 Ֆէլլէնէս կային: Նորա յաջորդ Ապտուլահ փաշայն թէպէտ և 1830 ին տիրեց քաղաքին, բայց 6000 մարդիկ կորսնցուց: Իսրահիմ փաշայն եւս պարխապները կործանեց, և յետոյ դարձեալ շինուեցան:

Ասկէ մինչեւ Մէսիլէ գիւղը որ աջ կողմը կ'իյնայ, մէկ ժամ է, և 7 բուռն աւելի առաջ երթալով հիւսիսային կողմը կը տեսնուի Ասիլէն գաշտին մէկ մասը, Նաղարթի լեռները և ճանապարհին վրայ աջ կողմը մըտենիի նման մի ծառ կ'երեւի, որուն ճիւղերը լաթի քուրջերով զարդարուած են. Մահմետականք կը հաւատան որ սոյն ծառին շու-

քին ներքեւ մատուցուած աղօթքը
կը լսուի :

Այս ծառին տեղէն մինչեւ ձընն
գիւղը մէկ ու կէս ժամէն քիչ մի
աւելի է , ճանապարհը ըստ մեծի
մասին ձորերու մէջէն է : Արհար-
ծուի թէ սոյն քաղաքի մէջ մանե-
լու ժամանակ տասը բորտաները
պատահեցան Յիսուսի , և սղորմու-
թիւն խնդրելով իրմէ՝ բժշկուեցան .
Ղ. 11-14 : Այս տեղ եւս
եկեղեցի կար և 1555 թուին տես-
նող եղած է , բայց այժմ և ոչ տեղը
յայտնի է : ձընն լեռներու ոտքը
չինուած է , պատուական երկիր ունի
մշակութեան , և արմաւենի ծառերը
գեղեցիկ տեսք մը տուած են իրեն :

ձըննն մեկնելով ճանապարհն է
դէպ ՚ի հիւսիսային արեւելք Ն. Գ.
11-14 (Մէրճ - Իդն - Ա. Գ.) բարեբեր
դաշտին մէջէն , որ Պաղեստինու
մէջ ամենէն հաշակաւորն է , եռան-
կիւնի ձեւ ունի , հիւսիսային արեւ-
մըտեան կողմէն մինչեւ Միջերկրա-

կան թուր կը հասնի , արեւելքէն՝
երեք գիաց երկնցած է , մին թուր
եւ Հերձն լերանց , երկրորդը Հերձն
եւ Գեղեհաց լերանց , եւ երրորդը
Գեղեհաց լերան և ճընիճի մէջտեղ :
Երկարութիւնն է 12 մղոն , և լայ-
նութիւնը 5 : Քանի մի գետեր մէ-
ջէն կ'անցնին :

Ճընիճի 17 րոպէ քաղելէն յետոյ ,
ձախ թեւին վրայ երեք գիւղ կ'ե-
րեւին և գիւմացը կը տեսնուի Գեղ-
եհաց լեռը , որ երեւելի է Փղշտաց-
ւոց գէմ Սաւուղի տուած պատե-
րազմով , ուր երեք որդւոց հետ ըս-
պանուեցաւ . Ա . Թ . Գ . 1 , Ա . 1 — 6 :
Ասկէ մինչեւ 'ի Զեղայիճ գիւղն մէկ
ու կէս ժամ է :

Զեղայիճ հին Յեղայել քաղաքն է
Խաքարայ ցեղին . Յեղայ յ . Թ . 18 .
որ նշանաւոր է իւր պատմական
դէպքերով : 1183 ին Սալաէտախի
զօրքերը հիմնադրատակ ըրին սոյն
քաղաքը , այսօր մեծկակ գիւղ մի է
տղեղ շէնքով :

Զեյթունի մինչև Սոսիս մէկ ու
 կէս ժամու չափ կը տեւէ : Սոսիս
 Ս. Գրոց մէջ յիշուած Սոսիս քաղա-
 քին է : Յետո՛ւ թ. 18. ուսկէ եր
 Սամնայի կոչուած Արխանգէլն : Այս
 քաղաքին մէջ յարոց եղիտէ պրի
 կնկան տղայն , որ իրեն հիւրասի
 բուժիւն ցոյց տուած էր . Գ. թ. 7.
 Ը. 1 : Այժմ պղտիկ գիւղ մի է
 փոքր Հերձնի հարաւային ստորոտին
 վրայ , ուր տեղ ժամանակաւ եկե-
 ղեցի մի կար :

Սոսիսն ելնելով 25 բուսկին
 Աֆոնէ գիւղը կը հասնինք , որու
 մօտ է համանուն աւերակ ամրոցը ,
 ուր տեղ Պօնաբարդ՝ սկիզբն տուաւ
 պատերազմին Տաճկաց հետ , և չորս
 հազար մարդով՝ թիւնոն և Քլէպէրի
 զօրապետութեամբ բաւական Տա-
 ճիկ ջարդեց (1799) :

Ասկէ 7 բուսկէ անդին Նաշուրի
 երթալու ճանապարհը թողլով ձախ
 դին՝ և դէպ ՚ի հիւսիսային արեւելք
 երթալով Հերձնի ստորոտը , 40 բու-

պէինն Նայի՛ն քաղաքը կը հասնինք ,
 որ փոքրիկ գիւղ մի է Մահմէտա-
 կանաց՝ նոյն լեռան ստորը : Այս
 տեղ յարութիւն տուաւ Տէրն մեր
 Յիսուս Քրիստոս այրի կնկան որդ-
 ւոյն երբ թաղելու կը տանէին .
 Ղ.՝ 11-17 : Հրաշագործու-
 թեան տեղը յառաջագոյն եկեղեցի
 կար , որ հիմայ քանդուած մզկիթ
 է : Ասկէ մէկ ժամ գէտ յարեւելք
 է Այի՛նդու՛ն ըսուած տեղը , ուր Սա-
 լուղ գնաց պատգամ հարցընելու
 վհուկ կնկան . Ա . Թ.՝ 8 :

Նայի՛նէն 45 բուլէ կը տեւէ կի՛նի
 հաշակաւոր հեղեղատը , 25 վայր-
 կեան եւս յառաջ երթալով՝ աջ կող-
 մը կիրճ մի կը տեսնուի որ Նարէ՛լնի
 դաշտը կ'ելնէ . ասոր արեւելեան
 կողմն է Նազարէթի շրջակայքը եւ
 արեւմտեան կողմն է այն Ար՛տի-ն
 լէրի՛նը , ուսկէ Նազարէթցիք ուղե-
 ցին որ զՅիսուս վար գահավիժեն .
 Ղ.՝ 7 . 29 :

Այս տեղէն մինչեւ 'ի Նալարի՛

մէկ ժամ է : Սուրբ Գրոց սլատմու-
 թեան մէջ առաջին անգամը Ղու-
 կաս կը յիշատակէ իւր Աւետարա-
 նին մէջ (Ա . 26) : Այս քաղաքին
 մէջ կը բնակէր Սուրբն Յովսէփ և
 անբիծ Կոյսն Մարիամ , որմէ ըն-
 կալաւ Աստուծոյ Որդին մարդկային
 մարմին , և աշխարհիս փրկութիւնը
 հրաշագործեց , Մեծն Կոստանդիա-
 նոս զեղեցիկ եկեղեցի մի շինեց այն
 տանը տեղւոյն վրայ՝ ուր Հրեշտա-
 կապեան երեւալով Ամենասուրբ
 Կուսին , աւետեց Բանին Աստուծոյ
 նորա արգանդին մէջ մարմին առ-
 նելու գալը , Մինչեւ 1219 շատ ան-
 դամ աւերեցաւ եւ կրկին նորոգե-
 ցաւ յիշեալ Ա-^էփման եկեղեցին ,
 Լատինաց աւանդութեան եթէ հա-
 ւատ ընծայելու լինիմք , մինչեւ 1291
 թուականին զեռ Աստուածածնի
 տունը իւր ամբողջութեամբ կը կե-
 նար , և նոյն տարին , Մայիսի տասն
 երորդ օրը յանկարծ աներեւոյթ
 կ'ըլլայ Ն-^{ւրիկի} մէջէն եւ Գաղ-

մատիայի Տէր-Պ քաղաքին մէջ կը
 գտնուի, եւ անկէ եւս 1294 Պեկ-
 տեմբեր 10ին հրաշքով կը փոխադրի
 Ռէր-Նաթի, յետոյ մերձակայ լեւան
 վրայ, վերջապէս Լոյէթ քաղաքին
 մէջ կը հանդէի, ուր մեծ ջերմեռան-
 դութեամբ պատիւ եւ յարգ կ'ըն-
 դունի մինչեւ ցայսօր Հոսովմական
 պարզամիտներէն,

Յրանչիսկեանք քանի մի անգամ
 փորձեցին նորոգել Ա-Էթան եկե-
 ղեցին և իւրեանց համար վանք մի
 հաստատել անդ, և քիչ ժամանակ
 մնալէն յետոյ վաճառուեցան անկէ,
 վերջապէս 1730ին հաստատուեցան
 եկեղեցին և վանքը կրկին անգամ
 նորոգելով,

Ա-Էթան տեղը 17 ոտք սասիճան,
 ներով կ'իջնուի, տասն և չորս ոտք
 թնկելուն՝ ուղղանկիւնի մատուռ մի
 կայ, որ Աստուածածնի տանը տեղն
 է կ'ըսեն Լատինք, և երկու խորան
 կայ մէջը և այս երկու խորաննե-
 րուն մէջտեղէն երկու ոտք սասիճ,

ճանով Ս-րբ Ա. յի՛ն մէջ կ'իջնուի, որ
բողոքովին վիճափոր և պատերը մար-
մարով պատած է: Աջ ձեռքին վրայ
կը տեսնուի կրակի տաճարի սիւնին բունը,
որ իբր նշան դրուած է այն տեղւոյն
վրայ՝ ուր կանգնած էր ամենասուրբ
Կոյան Երկնաւոր Պատգամաբերին
(Հրեշտակապետին) հետ խօսելու
ժամանակ, իսկ Հրեշտակապետի
կանգնած տեղն ալ այն է, ուր իւր
անուամբը սեղան մի կանգնուած է:
Կան ուրիշ մէջ առ մէջ երկու մա-
տուռներ եւս, ու վերջին մատու-
ռին միջէն տասներեք ոտք աստիճա-
նով այրի մը մէջ կը մտնուի, որուն
ինչ ըլլալը յայտնի չէ:

Ն-շ-րէ-ի-ի հիւսիսային արեւե-
լեան կողմը, իբր 500 մեզր հեռու,
քաղաքին մէկ հատիկ աղբիւրն է,
որ Ա-ր-ւ-ժ-ժ-ի - շ-ի-ր կը կոչուի.
ուր տեղ ըստ աւանդութեան, ջուր
հանելու եկած ժամանակ Ս. Կոյսը
Երեւոյս իրեն Քարբիէլ հրեշտակա-
պետը: Ջուրը ջրմուղէ մի անցնելով

կուգայ աղբիւրը, որու ակն է քանի մի մեզր անդին Յունաց եկեղեցւոյն մէջ, որ հին եկեղեցւոյ մի վրայ շինուած է, և Յոյնք այս տեղւոյն համար կ'ըսեն թէ՛ Հրեշտակապետ առաջին անգամ երեւեցաւ Ամենասուրբ կուսին :

Լատինաց վանքէն 180 մեզր հեռու ուրիշ եկեղեցի մի եւս կայ, որ Սինիոյ կը կոչուի, որու համար կ'ըսեն Լատինք թէ այն տեղւոյն վրայ է, յորում Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս Եսայի մարգարէի գիրքը կարգաց եւ Աստուծոյ արքայութիւնը քարոզեց Հրէից, եւ ժողովուրդը զինքը դուրս հանելով անկէ՛ կտեն ինկան որ ժայռին բարձրէն (Արքեան) վար գահավիժեն . Ղուկ . Գ . 14—31 : Սոյն եկեղեցին Հռովմէական Յունաց ձեռքն է, իսկ Արքեան վերինը քաղաքէն 3 հազարորդամեզր հեռու հիւսիսակողմն է, ուր ժամանակաւ եկեղեցի կար :

Նշարէի՛ անհարթ գետնի վրայ

կառուցուած է , խոռոչներ շատ
կան մէջը , որոնցմէ կ'անցնին շք-
ջապատող քարածայուերէն հոսած
անձրեւները , փողոցները նեղ եւ
աղտոտ են , Քոլոր բնակիչք 6000
հոգի են , Մահմէտական , արեւե-
լեան Յոյն , Յոյն Կաթողիկ , Լատին ,
Մարոնիտ եւ Քողոքական :

Նշարէիէն մեկնելով 1 ժամ եւ 40
րոպէին կը հասնինք Թոթորիւն լէրն
օջաղ , եւ անկէ մինչեւ լերան դաշտա-
վայրը ելնելը 50 վայրկեան կը տեւէ ,
ուր տեղ Յոյնք եկեղեցի մի ունին ,
եւ Լատինք Այլիւրդոթիւն եկեղեցին :

Թոթոր լեռը Նազարէթէն 100
մեղրաչափ , Տիբեթիայէն 760 , եւ
դաշտէն 400 մեղր բարձր է , Աստ
Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս իւր ե-
րեք գլխաւոր աշակերտաց զիմացն
Այլակերպելով իւր աստուածային
փառքը ցոյց տուաւ : Հեղինէ Թա-
դուհւոյն համար կ'ըսուի թէ 326 ին
եկեղեցի մի շինեց Այլակերպու-
թեան տեղոյն վրայ , որ լերանը

հարաւային արեւելակողմը կ'իյնայ .
 և երկու ուրիշ եկեղեցիք եւս շին-
 ուեցան յանուն Մովսէսի և Եղիա-
 յի , զորոնք Գանիէլ Իգումենոս
 Ռուս ճանապարհորդը կը յիշատա-
 կէ : Սոյն սրբազան լերան վրայ Հայք
 եւս առանձին վանք եւ եկեղեցի
 ունէին , ինչպէս նաեւ Տիբեղիմ
 ծովուն եղերքը և ուրիշ տեղուանք
 Պաղեստինու , որոնց Հայ վարդապետ
 մի (Անաստաս) շրջագայելով Հայոց
 Զիւ (1519) թուահամին , ականա-
 տես եղած է : Թաթարիւն լերան նը-
 կարագրութիւնը կ'ընէ եւ Եղիշէ
 Երէց , ուր գնացած է անձամբ և
 կամ թերեւս հսն միաբանած է Հայ
 վանորէից մէջ :

Պատերազմի երեսէ շատ անգամ
 կործանուած եւ Մահմէտականաց
 ձեռք անցած է , վերջին աւերմուն-
 քը տուաւ Պիդարս (Փլնդարս)
 1263 թուին : Մինչեւ ցայսօր տա-
 կաւին շատ աւերակներ կը տեսնուին
 լեռնագաղափին վրայ , սպարսպի մնա-

ցորդներ , ժայռերու մէջ փորուած
խոռոչներ , աշտարակի կամարներ
և անթիւ սառնիճներ :

Թւո՞ղ լերան ստորուտէն մինչեւ
Գւլլլլլլ կամ Տիֆէրէ-ի-ն ծովը չորս
ու կէս ժամ է , որ Քիւնդիլլլ կամ
Գիւնդիլլլ ծով եւս կ'ըսուի . Յե-
ժԲ . 3 . և Ղ . 1 . Ե . 1 . Համանուն քա-
ղաքէն առնելով . Յե . ԺԱ . 2 : Տիֆէր-
ի-ն ծովը Միջերկրականէն 230 մեզր
ցած է , հինգ մղոն երկայնութիւն
եւ երկու մղոն լայնութիւն ունի .
ամենէն շատ խորութիւնն է 55 մե-
զրը , ջուրը քաղցր ու ձկնաւէտ է :
Փրկիչն մեր Յիսուս շատ անգամ
նաւարկութիւն բրած է սոյն լճին
վրայ և հրաշքներ գործած :

Տիֆէրէ- քաղաքը համանուն ծո-
վուն եղերքը կառուցեալ է , որու
հիմնադիրն է Հերովդէս Անտիպաս
Չորրորդապետը , զոր 'ի սլատիւ Տի-
բերոս կայսեր անուանակոչեց , եւ
իրեն մայրաքաղաք բրաւ : Երուսա-
ղէմի կործանումէն ետքը , Հրէից

ապաստանի քաղաք եղաւ Տիֆլիսն
 և իրենց քով նա իրական կը համա-
 բուէր, ուր տեղ կային երեւելի
 կարգացողներ, Առաջին եկեղեցի
 շինողն եղած է հոս ՚ի քրիստոնէու-
 թիւն դարձող Յովսէփ անունով Հը-
 բէայն Մեծին Կոստանդիանոսի ժա-
 մանակ, եւ քիչ ժամանակէն եպիս-
 կոպոսանիստ քաղաք եղաւ : Շատ
 անգամ արատերազմներ տեսած է
 Խաչահրաց, Խալիֆայից և Սուլթա-
 նայ կողմէն : Անցեալ դարուն Ա-
 քեայի Գուլի — էլ — Աճի փաշայն բեր-
 գերը նորոգեց, եւ 1833ին Եդիպ-
 տոսի Խպրահիմ փաշայն կրկին նորո-
 գեց, եւ 20 թնդանօթ դրաւ պա-
 րիսպներուն վրայ, որոնք յետոյ Աւի-
 փոխադրուեցան, 1837ի շարժէն պա-
 րսպին շատ տեղերը ձեղքեցան և
 ծակեր բացուեցան, որոնք իբրեւ
 դուռ կը ծառայեն, ըստ որում քա-
 ղաքադուռ մէկ հատ միայն ունի
 արեւմտեան կողմը, Բնակիչքն ևն
 3500 հոգի, մեծ մասը Հրէայ :

Տէրէրէրէն մինչեւ Բէրայիտ կը
կու ժամու շափ կայ , որ Պեարու
սի , Փիլիպոսի և Անդրէասի հայ-
րենիքն էր , և հիմակ Երթ-Թէլ կը կու
չուի , և անկէ մինչեւ ՚ի Կոթմանաւ
մէկ ու կէս ժամ է , Հիմակուան
եղած քաղաքը Թէլ-Ո-Տ կը կոչուի ,
որ լճին մօտ է , ինչպէս Մատթէոս
Աւետարանիչ (Գ . 13) Կափառնա-
ուսի համար ծովեղերեայ քաղաք
կ'ըսէ : Այժմ Թէլ-Ո-Տ բաւած տեղն
աւերակ մի է , ուր եօթը ութ խոր-
ճիթներ կը տեսնուին չոր քարերով
շինուած :

Կափառնաւմէն 40 բայէ կը տե-
ւէ Գորայիչ , որ հիմակ Գորասէ կը
կոչուի , եւ հիւսիսային արեւմտա-
կողմը կ'իջնայ :

Տէրէրէրէն շատ հեռու չէ այն
նշանաւոր դաշտը Հափիլի (¹) , ու-

(¹) Այն դաշտն մէջ բնգունեցին Մաշակիք
վերջին հարուածը , որով ընթեցաւ իրենց իշխա-
նութիւնը Պաղեստինու ձեռն :

բուն մէջ է այն տեղն ուր Յիսուս Քրիստոս եօթն հարիւր և քանի մի ձկով շորս հազարէն աւելի մարդիկ կշտացուց . Մատթ . ԺԵ . 32-38 . Յիշեալ տեղւոյն վրայ իբր նշան քանի մի սեւ խաշոր քարեր կը տեսնուին ճանապարհին քով՝ աջ դին՝ և լճին դիմացը . Աստ եւս հնուց եկեղեցի կար , որուն այժմ և ոչ աւերակները կ'երևին .

Ասկէ կէս ժամ կը տեսէ դէպ ՚ի հիւսիսային արեւմուտք Երան-Քիւնց Լէւը , որուն գագաթը դիւրութեամբ կ'ելնուի 5 բազէին մէջ , ուր տեղ Յիսուս Քրիստոս ինն երանութիւնները տուաւ . Մատթ . Ե . 3-11 . Սոյն բլրին հիւսիսակողմը կ'իյնայ Ս-Ֆէր քաղաքը , 4000 բնակիչ ունի , եւ երրորդ մասը Հրէայ են . Ս-Ֆէր Հրէից մօտ սրբազան քաղաքներէն մին համարուած է , Ասկէ մէկ ժամ է Լոս-Անճիլէ մեծ դիւղը , ուր Պօնաբարդին ժիւնոց զօրապետը իւր զօրքովը Կանայէն դաւ

լու ժամանակ Մէճը-նեքէն սաստիկ
 յարձակում մի կրեց , եւ նորէն
 ետ դարձաւ ՚ի Կանայ , ուր երկու
 օրէն յետոյ Քլէպէր օգնութեան
 հասաւ իրեն (1799 Սպրիլ) :

Լա-միլլէն երկու ժամու ճանա-
 պարհ է մինչեւ ՚ի Կանայ-Փալէլէս , ուր
 մանեւ լու ժամանակ առաջին շէնքը
 որ աջ կողմը կը տեսնուի , աւերակ
 մզկիթ մի է , որ կը կարծուի թէ
 Նախնայէլ տանը տեղն է , Կանայի մէջ
 եկաւ թագաւորազն իշխանը Յիսու-
 սի մօտ՝ օրպէս զի գայ իւր օրհասա-
 կան օրդին առողջացրնէ . Յո՛ւն . Գ .
 46-54 , Գարձեալ սոյն քաղաքին մէջ
 իւր առաջին հրաշքը գործեց Յի-
 սուս հարսանեաց օր մի , ուր ինքն
 իւր մօրը հետ կը գտնուէր . ջուրը
 գինիի փոխելով . Յո՛ւն . Բ . 1-11 , Գիւ-
 ղէն յիսուս մեզրաչափ հետի ձափ
 գին՝ պղտիկ գետնի մի վրայ աւե-
 րակներ կը տեսնուին եւ մէկ ձեր-
 մակ սիւն մի , որ Հեղինէին Աման
 Կանանացւոյ տանը տեղւոյն վրայ շի-

նել տուած եկեղեցւոյն են ։ Այս
 Միտն Կանանայիին հարսանեաց օրն
 էր ։ որ Յիսուս գինեփոխութեան
 հրաշքն ցոյց տուաւ ։ Յունաց եկե-
 ղեցւոյն մէջ երկու հաստ կուժ կը
 դանուին ։ որոնց մէջ էր կ'ըսեն ջու-
 րը ։ զոր Յիսուս գինեի փոխեց ։ քարե-
 փորուած են խաշոր (խաղա) շէնքով ։
 Կանայ ։ զոր տեղացիք Քէֆր — Քանթ
 կ'անուանեն ։ 600 բնակիչ ունի ։ Յոյն
 և Մահմէտական ։

Նաղարեթէն մինչեւ Հայֆայ կամ
 ՚ի Քայֆա (Կայխասիա) ծովեղերեաց
 քաղաքը՝ 8 ժամու շափ կայ ։ Կար-
 Տիլու լերան սաորսաւր շինուած ։ 4000
 բնակիչ ունի խառն ազգերէ ։

Հայֆայէն մէկ ժամու մօտ կայ
 ԿարՏիլու լեռը ։ որ նշանաւ որ է Եղիա
 և Եղիսէ մարգարեից յիշատակօքը ։
 ուր տեղ Եղիա Բահալու մարգարե-
 ները ամօթապարտ ըրաւ ։ և յետոյ
 Կիսնի հեղեղաափն մէջ իջեցընելով
 զանոնք ջարդել տուաւ ։ Գ . Թ . Գ .
 ԺԸ . 25 — 40 ։

Քրիստոնէսւթեան անջի դարե-
րէն ՚ի վեր ասա բնակող անապա-
տականք Սուրբ Աւետարանն ընդու-
նելով, սկսան իրենք եւս քարոզել
զՅիսուս Քրիստոս :

Չորրորդ դարուն մէջ եկեղեցի
չինուեցաւ Հեղինէի ձեւօր :

Յամի 412. Յովհաննէս Պատրի-
արք Երուսաղէմի Կանոններ սուսա-
կարմելոս լեւր ճգնող կրօնաւորնե-
րուն : Շատ երեւելի և սուրբ ճրգ-
նաւորներ բնակած են այն լեւրան
վրայ : Շատ անգամ յարձակում և
սուերում տեսած են Կարմելոս լե-
ւրան վանորայք և եկեղեցիք : Վեր-
ջին մտմանակներս (1821) Աժոյի
Ազատւլաս փաշայն մտածելով որ
այս տեղն ամրանալով կրնայ իւր
թշնամեաց օգտակար դիրք մի ըլլալ,
թէ եկեղեցին և թէ վանքը քան-
զել տուաւ, և անոր նիւթերովը
վանքին մօտ սպարանք մի շինելով՝
ամառը հան անցընելու կուգար :
Քիչ տարի յետոյ Ժան - Պաղիատ ա-

նուն Արօնաւոր մի պատճառ եղաւ
կրկին շինութեան վանուց և եկե-
ղեցւոյն, և Ասրմելիգանի անուամբ
միարանութիւնն հաստատուեցաւ,
որ հիւրասիրութեամբ կ'ընդունի
ուխտի գնացող ամեն Քրիստոնե-
կայքը:

Աստիճաց վանքը քառակուսի մեծ
շէնք մի է լեւան հիւսիսային ա-
րեւմտեան ծայքը, եկեղեցւոյն ա-
ւագ խորանին տակը այր մի կայ,
ուր կ'ըսուի թէ Աղիա եւ Աղիսէ
մարդարէնէրը կը բնակէին, որու մէջ
հինգ սոք աստիճանով կ'իջնուի:
Պարտիզին մէջ պղտիկ բուրգ մի կը
տեսնուի, որու տակ թաղուած են
Պօնաբարդի զօրքերը՝ որոնք 1799ին
յիշեալ վանուց մէջ ջարդուեցան
Մահմետականներէն:

Եկեղեցւոյն շրջապատէն դուրս
ուրիշ նշանաւոր տեղ մի կայ, այն է
Մ-Դ-ԴԵԻՅ ԻՊԵՅԸ, որոյ սկզբնաւո-
րութիւնը Աղիայի եւ Աղիսէի ժա-
մանակէն կը համարուի, եւ 1635

Թուականէն ՚ի վեր Մահմետականաց
 ձեռքն է, և իսլամ մի կը պահպանէ,
 և ուղղը կրնայ պարզել մի տալով
 ներս մտնելու: Քարանձաւ մի է
 բնական և մարդու ձեռքը հար-
 թուած:

Կարմելուս լեռնէն մէկ ժամ է
 Ս. Եղիշի - շէի - շէ, որ ժայռի մէջէն
 կը բղկէ:

Կարմելուս լեռնէն մինչեւ Ա. Ե.,
 որ ըստ Ս. Գրոց Պաղոմայիտ կը կո-
 չուի, երեք ու կէս ժամ է:

Կարմելուս լեռան աջ կողմը կ'իյնայ
 Ս. Գրոց քաղաքն ծովեզերեաց, որ ըստ
 Ս. Գրոց Մ. Գ. որ և Տի - շէ կը կոչուի.
 Պօղոս Առաքեալն Պապարայէն նաւով
 դէպ ՚ի Ս. Երուսաղէմ գալուն այս
 քաղաքն հանդիպեցաւ. Գործ. ԻԱ. 3.
 օղն խիտտ ինաստակար է: Եւ ասկէ
 մինչեւ Սոյքայ քաղաք, որ ըստ Ս.
 Գրոց Մ. Գ. ան՝ որ և Սի - շէ կը կոչուի,
 վեց ժամու ճանապարհ է. Սոյքան՝
 նոյնպէս ծովեզերեաց է, ջրաւէտ,
 պաղաքեր և մարուք օղ ունի. և

չստ բարեհամ աղբիւրներ ու հողն
բարեբեր է . հոս ալ հանդիպեցաւ
Պօղոս Առաքեալ՝ որք Պաղեստինու
Կեսարիայէն յԽտալիա կալանաւոր
ղրկուած նաւով կ'երթար . Գործ . ԻԷ .
3 . Տէրն մեր Փրկիչն Յիսուս Քրիս-
տոս մինչեւ ցայս վայր շուրջ եկաւ .
Մարտ . ԺԵ . 21 : Եւ Մարտի . Է . 24 :

Կարմեւոր Սուրբ Երկրին վերջին
ճայրն է , ուր կը լրանայ գրեթէ
ուխտաւորութեան շրջանը , ուստի
եւ մենք այս տեղ լրացընելով մեր
պատմական եւ տեղագրական հա-
մառատ տեղեկութիւնը եւ առաջ-
նորդութիւնը , կը թողնուք բարե-
պաշտ Ուխտաւորաց որ գիտնան
արդիւնաւորել և զօրացընել իրենց
հոգւոյն ու սրտին մէջ ջերմեռանդ
զգացմունքներ և սէր առ Սրբազան
Տեղիս և առ Յիսուս Քրիստոս Փրկ-
իչն , որ է լրումն փառաբանաց :

ՅԱԻԵԼՈՒԱՇ

ԱՅ .

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԻ

ԵԻ

ԽԱՉ - ՔԱՐՔ

1 .

Ի Յոպպէ Հայոց Ս . Նիկողայոսի
Վանուց Աւագ — դրան վրայ, եղած
յիշատակարանն է .

« Ի Պատրիարքութեան Տեառն Գարրիելի
« Աբր Եպիսկոպոսին : 'ի վայելումն եւ յիշատակ
« Ազգիս Հայոց : Յոպպէի Ս . Նիկողայոսի վանքն
« նորոգեցաւ 'ի դրանն մինչեւ ցվեր գեղեցիկ սե .
« նեկոյ : մեռանք եւ աշխատութեամբ Տիգրա .
« նակերացի Մեարտի վարդապետ Ռեիզին . Յամի
« Տեառն 1840 » :

Սոյն յիշատակարանի ճիշդ մէկ
օրինակն եւս վանքին մէջ՝ եկեղեց .

ւոյ գիտեաց՝ արեւմտեան կամարին
վրայ գրուած է :

2.

Նոյն վանուց հարաւային վերին
կամարներուն մէջ տեղ զեւեղուած
մարմարեայ քարին վրայի յիշատու-
կարանն է :

« Այստեղիկ կամարքս յառաջ գային փայտեայ
« էին . իսկ ՚ի ՌՄՅԳ. թիֆն Հայոց . քարեայ շե-
« նեցան բազում ծախիւք . ՚ի Պատրիարքութեան
« Ս . Երուսաղէմի Տեառն Թեոպրոսի Արքազան
« վէճի Վ. անեցոյ . յիշատակ Սրհնեպ Ազգիս
« Հայոց . վերակացութեամբ տեղւոյս Ըսելիզ
« Ղազար վարդապետի Ինգանցոյն » :

3.

Յոսպէի արեւմտեան կողմը մար-
սատան մօտ՝ Հայոց վանքին սեփա-
կան՝ ծովեղերքին վրայ մեծ խանին
մէջ եղած յիշատակարանն է :

« Յիշատակ է իսմա եւ գերեզմանի մօտ եղ-
« եալ սրբաբեղն . Ակնցի Երեւանեանց լուսահոգի
« Մանուէլի սրգի մահտեսի Սեղրեսարասին . որ

« Իւր սրբեանցն արար զսա յիշատակ Ս. Յս.
 « Կոփոյ, Ս. Յարութեան, Ս. Մննդեան, Ս.
 « Աստուածածնի, Ս. Փրկչի, և Ս. Նրեշտակ,
 « պետաւ փանքերուն, այսաւ սրտջնամաւ որ զիմ
 « հին և ևս նոր ննջեցեալ յա ամեն որ ամեն սրտոյ
 « Պատարագին յիշատակեն, և ևկամ փորձն Ա.
 « Ա փարոյ ժամուց ժամարարներուն, Ա. Ա փա.
 « րոյ և և իւրագին փանքերուն, իսկ զսա և լարդն
 « իանին և սգախնային մերամեթին խորձն, և
 « սրտոյն Յակոփոյ միտքանայն հոյ զին սան, ով
 « որ զսա կարեւոր յիշատակս ին Աստուած
 « զինքն ի կենաց զրոյ ընջ. 1100 » :

Վերոգրեալ յիշատակարաններէ
 ՚ի զսա Յոսպէի վանուց մէջ կան
 նաև Խաչ—քարեր և և կեղեցւոյ
 ներքին պատերու մէջ զեանզուած
 տապանաքարեր, սակայն ասոնց
 գիրերն մեծաւ մասամբ և զծուած
 լինելուն անընթեռնալի են :

4.

Յերուսաղէմ Ս. Յակոփոյ վա.
 նուց արեւմտեան սարսպին ճակա.
 ար կ'երեւի հնագոյն և կիսամաշ
 Խաչ—քար մի, որոյ վերայ քան.
 դակուած է տձեւ գրոշմածով Խաչ

եւ չորս թեւոց անկիւնները եւս
 ուրիշ չորս խաչեր . շրջանակի վե-
 ղին երկու խորշերուն մէջ երկա-
 թաղրով գրուած է . ՏԷՐ ԱՍՏՈՒԱՅԻ .
 եւ խաչի տասուանդանին տակ .
 ԹՎ . ՆԵ .

Տ.

Վանուց արեւմտեան Աւագ —
 Գրան ճակատը գրուած Արարերէն
 արձանադրութեան բնագիրն է .

برز مرسوم مولانا السلطان الملك الظاهر
 ابو محمد سعيد حقيق عز نصره بابطال ما احده
 ابو الخير ابن النحاس من ضمان مار يعقوب دير
 الارمن بالقدس الشريف عام رده سيف الدين
 المقر اشرفى الانصارى وسال فى ابطال ذلك
 ليسطر فى الصحايف الشريفه بتاريخ وخسين
 وتمتامة من الهجرة الشريفه ملعون ابن ملعون
 وعليه لعنة الله تعالى من احدث ضمانا او جدد
 مظلمة

Սոյն արձանագրութեան ճիշդ մէկ օրինակն ալ նոյն դռնէն ներս մտած ժամանակնիս ուղղակի դիմա-
ցը պատին մէջ զեանդուած փոքր
ըրի Ե-ը-ի վրան դրուած է, որ
չնորհուած է Եղիսպատոսի Սուլթան-
ներէն Էլ-Չ-ի Բար-Մէ-Ք-Ս-ի
Չ-ի-Չ-ի 854 թուականին Հիճրէի
այն է՝ 1437 թուականին Քրիստոսի,
որով կ'արդիլէ այն ամեն վաղեմի
հարրատահարութիւնքն, որք տեղի
ունեցան Ս. Յակովբայ վանուց նը-
կատմամբ, եւ իւր խօսքն կը կնքէ
հեանուեալ կերպիւ՝ ով որ կ'ըսէ,
եթէ այդ ամեն արդիլեալ հարրու-
տահարութիւնքն ու բռնութիւնքն
վերստին նորոգելու լինի, անիծեալ
ըլլայ Աստուծոյ կողմէն:

6.

Յիշեալ Աւագ — Գրան ներքին
կողմը դրուած է արեւմտեան պա-
րրսպին նորոգութեան յիշատակա-
րանք:

« Կարգու թեանքն Աստուծոյ շինեցաւ սրբոյն
 « Քեճի Ամսոյս արեւմտեան կողման սարխայն
 « գրամբս խուցեբոց եւ լիվանեբոց 'ի թփն ՌՃՂՏ.
 « 'ի փառս Աստուծոյ եւ 'ի սարժանս եւ 'ի փոյն-
 « լուսնս որմեալ ազգիս Հայոց . սրամաս լինս .
 « զոց ախարողոց եւ ողորմութիւն տուողոց .
 « Ընթեցցուք ոչրժի առցեք . ամեն :

Զորս անկիւնները կը կարդայ-
 ուին այս շորս բառերը ՔՐԻՍՏՈՍԻ .
 ՄԱՌԱՅ . ԳՐԻԳՈՐ . ՊԱՏՐԻԱՐԻՔ .

7.

Ա . Յակովբայ վերնատան շինու-
 թեան ատեն 1835 ին , հին պատերը
 քակելու ժամանակ Խաչ—քար մի
 կը գտնուի քանդակուած եւ յիշա-
 տակագրուած 'ի Թուին Հայոց Ա .
 Զաքարիա Պատրիարքը կ'ասէ . « Յի-
 շատակ եղեալ 'ի Քաղաւորաց Ալե-
 լիկեցւոց » : Նոյն Խաչ—քարը նորո-
 գելով կը գնէ Ալերնատան արեւմե-
 տեան պատի արտաքին կողմը :

Ս. Յակովբայ գաւթին արեւմտեան կողմը՝ Աբեղայ-Թաղի սրահին մէջ դրուած ընթեռնայի Խաչքարերը :

8.

« Կանգնեցաւ Ս. Նշանո՞յ ի բարեխաւսութիւն
 « Յէւաստ Մէլիբին եւ մարն Նազ Խաթունին ,
 « ՚ի Թփն ՋԹ » :

9.

« Յիշատակ է Ս. Նշանքս Լեւանին , Կոստան ,
 « Չին . . . . Վասիլին , Աղլային , Թփն Հոյոյ
 « ՊԶԹ » :

10.

« Բարեխաւս է Ս. Նշանքս Քարաթին , Սա-
 « մանին , Պարագին . . . . Թփն ՊՂ » :

11.

Աբեղայ Թաղի շինութեան յիշատակարանն է .

« Հազար հարիւր տասն երկուսին , կողմեցաւ
 « Խոյերս բողբոջին , յաւուրս մեծի Գահակալին

« Եզեազար Տեառն Ա՛հնին, որք հանդիպիք տար
 « զըզրմին, աշխատողաց եւ պաածաւից » :

12.

Ս. Յակովբայ Մայր-Եկեղեցւոյն
 տանիրը՝ դմբէթին տակ կը կարդանք
 հետեւեալը .

« Աստուծով ՚ի ՌՄԺԴ Թփնն Ս. Յարութեան
 « տանիրն, Ս. Յակովբայ եւ բոլոր իցերոց տա-
 « նիրն, որ ընդ պարտոյաւ Արքայ Աթոռոյս եւ
 « Ս. Հրէշտակապետին նմանապէս, բոլորապէս
 « պազտի շարեցաւ եւ երկուտասան խոց ՚ի հինա-
 « նէ նորոգապէս շինեցաւ ՚ի Պատրիարքութեան
 « Արքայ Գահիս Տեառն Կարապետի Փանձակեց-
 «ւոյ, կամակերութեամբ բոլոր միարանից եւ ՚ի
 « Հայեղուսն ազգին Հայոց, յիշեցք ՚ի Տէր » :

13.

Առաքելոց Մատրան վարդիկ
 դաւթին մէջ հարաւային պատին
 վրայ դրուած է հնագոյն Խաչաքար
 մի, որոյ կեդրոնը բեւեռուած է
 ՚ի նշան հնութեան. ունի հետեւ-
 եալ յիշատակարանը .

« ԹՎ. ԻԱ. ԵՍ Առաքելա կանգնեցի զՍաշա
 ծնողին իմն Զարարիա . յիշեցէք ՚ի Քրիստոս .
 ամէն :

Ս. Յակովբայ տաճարին և եր-
 կու կից Եկեղեցեաց յէջ :

14.

Սուրբ Յակովբայ եկեղեցւոյ Ա-
 ւագ — Սեղանի խաչկալին յիշատա-
 կարանն է .

« Կորուզու թեամբն Աստուծոյ . կազմեալ
 « կանգնեցաւ . ոսկեզօծ Սաչկալա երկնահանգոյն
 « Խորանիս . Սիրոյն Յակովբայ . Տեառնեղբոր .
 « Աստուածազիր Սրբոյ Աթոռոյս . ամենայն Հա-
 « յոյ . ՚ի Թփնն ՌՃՀ մեկ ամին . ՚ի Պատրիար-
 « քու թեան Արբոյ Արուսազեմիս և Նիւքանդիոյ .
 « Քրիզորի և Յովհաննու Վարդապետաց . աշա-
 « կերտաց Տեառն Վարդանայ Վարդապետի Բա-
 « զիշեցւոյ . հոգարարձու թեամբն . և Լանիսք .
 « կերտեցաւ . ՚ի յիշատակ հոգւոց իւրեանց . և
 « հոգեւոր և մարմնաւոր ծնողաց . և աշակեր-
 « տաց . և ամենայն միաբանից . աշխատողաց . և
 « ողորմութիւն տուողաց . և բոլոր Արամեանս
 « սահմի . զՏեր Յիսուս և զՏաւնս սիրողաց . ըն-
 « թեքցողքդ Աստուած ողորմի ասացէք . ամէն » :

15.

Ս. Յակովբայ եկեղեցւոյ Աւագ —
Սեղանի կամարն բարձրացնող սիւ-
ներուն վրայ բոլորակ ձեւով դը-
րուած յիշատակարանն է :

« Երբզեցաւ սակեղծ որմն բոլոր սակեղծե-
լի տեղեաց Աբրոյ Տաճարիս և այլոց արգեամբք
« Աշդին Հայոց ՚ի Պատրիարքութեան Տեառն
« Կերտկոսի Աբք Եպիսկոպոսի Երուսաղէմացւոյ :
« յամի Տեառն 1847 և Հայոց ՌՄՂ, 2 » :

16.

Ս. Յակովբայ եկեղեցւոյ Աւագ —
Սեղանի բեմին ճակատը շինուած
սակեղծ եւալ ծաղկանկար մարմարիտ-
նի վրայի յիշատակարանն է :

« Աստուծով ՚ի Թուին ՌՃՀԹ ամին կազմեալ
« Եղև ժարմարեայ Ս. Բեմն ՚ի յիշատակ Ակնցի
« Երեւանեանց Սարգաթ Մահտեսի Սեզրեատրու-
« սին և Ծնողաց և ամենայն զարմից նորա : ՚ի
« Պատրիարքութեան Գրիգորի և Յովհաննէս
Վարդապետաց : յիշեցէք և Աստուած ոչորմի
ստացէք » :

17.

Ս. Ստեփաննոսի և կեղեցւոյ զբրան սատափեաց և բկիսն զկերուն յիշատակարանն է .

« Զիշատակ և զունն Տարսիսիցի Մահակոսի
 « Մելիսանին . վրան կենաց խրեան և կենակ
 « ցւոյն Մահակոսի Նազդոսին և Մահակոսի զուս
 « կացն և ճնաղացն հոգւոց . 'ի թուին ՌՃԶԹ » :

18.

Ս. Գլխադրի մատրան հարաւա յին զբան սատափեաց փեղկերուն վրայի յիշատակարանն է .

« Գեղեցիկ Գունն շնեցաւ 'ի Պատրիարքու
 « թեան Տեան Գրիգորի և Տեան Յովնանու
 « Վարդապետացն վրան Գլխադրի սրբոյն Յակոբ
 « րայ . և և յիշատակ Կամեղկապետի Նազդոսի
 « սրբոցն Արհմեալ Մահակոսեաց Մակարին . Ա
 « ուսքիւն . Մարտիրոսին և Յարութիւնի և ճն
 « զացն և անկնայն զարմից նոցա ընթերցողքդ յի
 « շեցէք և Աստուած սղարմի առայէք . 'ի թուին
 « ՌՃԶ . շնեցաւ 'ի Յակոբ ծառայի » :

19.

Ս. Մինասայ սատափեայ գրան
փեղկերուն յիշատակարանն է .

« Յիշատակ է Աստուածակեր Տարսիսոյցի
« Մահակոփ Մելիսանին եւ կողակցւոյն հաճի
« Նաղուին , եւ իբր նաան ծաղկի ՚ի կարկակ մա-
« հուն յանկարծահարեալ : ՚ի քառութիւն հոգ-
«ւոյ հաճի Սեղբարբին եւ կենդանի որդւոյն հաճի
« Գրիգորին եւ հաճի Գեորգին : եւ ամենայն
« զպսակց նորա ՌՃՁՁ » :

20.

Ս. Մինասայ երկաթեայ գրան
վերի շէմին վրայ եղած յիշատակա-
րանն է .

« Յիշատակ է Գուռն այս սեւերն հանգերն
« Մահակոփ Սարգիս բարեպաշտ Խաչքոյցին եւ
« Տնողացն Մահակոփ Հեղինէին եւ ամենայն զոր-
« մից նարին ՌՃՁԲ » :

21.

Ս. Մակարայ գրան սատափեայ
փեղկերուն յիշատակարանն է .

« Աստուած սղորմի Տէր Մինասին : որ հոգաց
« զամենայն ծախս արին : Գուռն յիշատակ սուրբ

- « Գլխադրին , կազմեալ ձեռամբ Մելիտանին , աւ-
 « սանադքդ առէր զՏէր սղարմին , համայն ազգի
 « նախնեաց նորին , 'ի թաւին ՌՃԺԱ » :

22.

Ս. Մակարայ մատրան մէջ .

- « Եւազուպ սղայ Փղկէին ծառայ շինեաց ըզ-
 « սասարան Ս . Մակարայ . Լուսաւորչին և ման
 « և սաստ , բարեխօսել նմին պատարաստ : Յամի
 « Տեառն 1751 և Հայոց թաւին ՌՃԲ . 'ի Պատ-
 « թարբութեան Յակարայ » :

23.

Տեառն — եղբօր Աթոսին արեւ-
 մանան կողմի արտաքին երկօր եղած
 յիշատակարանն է .

- « Վերայդիտողութեամբ Եղիսաւոր Վար-
 « զապեաին կազմեցաւ Եղիսաւորասարանս ձե-
 « ռամբ մահտեսի Մելիտանին յիշատակ իւր և
 « ծնողացն » :

Արեւելեան կողմի ներքին երե-
 օր եղած յիշատակարանն է .

- « Ի թաւին ՌՄԿԱ նոր 'ի նորոյ նկարագրե-
 « ջաւ կաթուղիկէ սրբոյ Գահոյս 'ի Պատրիար-
 « թութեան Տեառն թեոզորոսի երջանկափայլ
 « Արթազան Վահի » :

24.

Աւարդ — Դասու գրադարանին
մէջ .

« Յիշատակ է Սուրբ Խաչա Մեղանոցի Առ-
« աւածատուք կրօնաւորին և ծնողացն . ԹՊԻՆ :
« ՊՂԱ » :

25.

Ս. Էջմիածնի տախտակեայ դը-
րան կրկին փեղկերուն վրայ .

« Դուռնս հունիայ յիշատակի
« Սարգիս անուն վարդեափ :
« Ղանգիլ անուն այս վարդեափ
« Սա աշակերտ զսլ անուանի
« Եւ ծնողացն իսկ սորին
« Տէր Յովակիմ և Կիւղարին
« Եղբարց և Գեղց ընդ սօսին
« Տէր Առաքելին Շմաւօնին
« Այլ և իւրոցն աշակերտաց
« Եւ ամենայն ազգականաց .
« Հաղար հարիւր վաթսուն 'ի թիւ
« Տուք ողորմիս լիով պատիւ » :

« Դուռնս հունիայ Էջմիածնայ
« Ի մէջ Արքայն Յակոբեայ
« Ղանտիլ անուն վարդեափ
« Կեսարացի և Մահաբեփ .

- « Իւրոյ հոգւոյն է յիշատակ
- « Եւ ճնողաց իւրոյ հասակ
- « Առարեւին եւ Ղուարեթին
- « Եւ կողակցացն ընդ նոսին
- « Եւրէք եղբարցն քուերն իմ
- « Ահա լիզարին եւ իւր որդւոյն Սեֆերին
- « Եւ դասերացն հանդերձ սովին
- « Այր հանդիպիր ատք զըզրմին » :

26.

Ս. Էջմիածնայ եկեղեցւոյ սեղանին Թաշկալին յիշատակարանն է .

- « Յիշատակ է գեղեցիկ Թաշկալս Ակնցի Երե-
- «ւանեանց Սարրաթ եւ Պեղերկեան պաշտ մահտե-
- «սի Սեղբեստրոսին եւ կողակցւոյն մահտեսի
- « Արեգնազին եւ ճնողաց նոցա եւ ամենայն զար-
- «մից եւ զաւանդաց նոցա 'ի Սուրբ քաղաքն Երու-
- «սողէմ Աստուածապիր Աթոռն Սրբոյն Յակով-
- «բայ 'ի Ս. Թորանին Էջմիածնի . 'ի Թովն ՌՃԶԲ
- « յիշեցէք եւ Աստուած սղարմի ասացէք : ամէն » :

27.

Ս. Էջմիածնի եկեղեցւոյ սեղանի բեմին ճակատը եղած յիշատակարանն է .

« Ի Պատրիարքութեան Տեառն Գրիգորի Ա. է.
 « հին կազմեցաւ մարմարեայ բեմն Ս. Էջմիածնի
 « Խորանիս : արդեամբ Ակնցի Երեւանեանց Մահ-
 « անսի Սեղբեւորսին : 'ի յիշատակ իւրն և ամե-
 « նայն զարմից իւրոց : 'ի Թուին ՌՃՂԱ. յիշե-
 « ցեք և Աստուած ողորմի ասացեք : ամեն » :

28.

Նոյն Եկեղեցւոյն մէջ աղու-
 ցեալ Խաչ—քարի վրայ .

« Ի Պատրիարքութեան Տեառն Պետրոսի Նա-
 « բարասկ արհի Եպիսկոպոսի յախճապակեցաւ
 « բոլոր Տաճարս Ս. Էջմիածնի Պաշ-Պաղբրկեան-
 « եան մահտեսի Յովհաննէս որ և անգետաւ կեա-
 « րացի եւ և յիշատակ իտհեմագոյն Աղայի եւ
 « վան իւր հոգւոյն կենդանի և երկորդւոյն կա-
 « բարեւոին և Սարգսի և իւր ննջեցելոց հոգւոյն
 « հանձնի և որ հանդիպիք երկիրորագանեւ Արրոյ
 « Խաչիս : Ընթերցողքդ ասացեք Հոյր մեղայիւ մի
 « ողորմի և Աստուած զձեզ ողորմեսցի ՌՄԽԳ » :

Ս. Թորոս Եկեղեցւոյ մէջ ևւ
 անկէ դուրս եղած Խաչ—քարք :

29.

Աջակողմի Աւազանին մէջ .

« Յառաջնորդութեան Տէր Գաւթի արհե-
 « պիակոյրսի եւ մեղաւոր : Մարտիրոս կանգնեցի
 « զԽաչո բարեխօս առ Աստուած ինձ եւ ծնողացս
 « Սարգիս Քահանային եւ Խանուսին , եւս առ ա-
 « շէլ Յովանիսին Սարխաշին եւ Մերանշին . Թժ .
 « ՌԼԹ » :

30.

Նոյն Եկեղեցւոյ Ս . Կարապետի
 պահարանին որմոց մէջ կը դանուին .

« Յիշատակ է Խաչո Ազաջանին եւ ծնողացն .
 « Թժ . ԶՀԳ » :

31.

« Յիշատակ է Խաչո Զուղեցի Մկրտիչ , Ո՛վա-
 « նէս , Սուլթան Փաշան , Պապաջան եւ այլն :
 « Թժ . ՌՄ » :

32.

« Խաչո կանգնեցաւ բարեխօս առ Աստուած
 « Պօղոս Քահանային եւ իւր կողակցին , եւ իւր
 « սրբւոյն Սահակին . Թժ . ՈԼԱ » :

33.

- « Յիշատակ է Սուրբ Խաչա Ջուզեցի Մերզա-
 « ջանին . Յուսարի . . է . զալիկանին . առի Սար-
 « գիս . Ոսկե . . ՚ի դատեկի կողակից օղանին .
 « ԹՎ . Ո :
-

34.

- « Յիշատակ է Սուրբ Նշանս Գաւիթ Սարկա-
 « ռացին և Խաչատուր Երկրուն . Մարգարտին .
 « Մարեամբին . Սառային . ՚ի ԹՎ . ՋԸ . Յգու-
 « տաւ 1 ո :
-

35.

Նոյն Եկեղեցւոյ Ս . Մերկեւիս-
 սի մատրան ճակատը պատկերին
 տակ :

- « Կանգնեցաւ Սուրբ Նշանքս ՚ի բարեխօսու-
 « թիւն Կաստանդին Քահանային և ճնողաց իւ-
 « ընց Վասիլի Քահանային և Վնային . ՚ի ԹՎ .
 « ԶԳ ո :
-

36.

- « Ս . Խաչա յիշատակ է Պաղատարին և ճնա-
 « ղացն ՎԹ և դատերոյ . . . : Գարձեալ յիշա-
 « տակ է Սինանին և ճնողացն Խաչատուրին և
 « Մարիանէին . ՚ի ԹՎ . ՌՄԸ ո :
-

37.

**Նոյն Եկեղեցւոյ արեւմտեան
դրան վրայ .**

“ ԶԽաչաճամբի բեկն ե զկողակիցն իւր ե զոր .
“ զին եւ զՆաւըն յիշեցէք ՚ի Քրիստոս . ԹՎ .
“ ԹԺԳ . ”

38.

Թանգարանի դրան վրայ .

“ Ի ԹՎ . ԹՃՀՁ կերտեաց զգեղեցիկ խուցս
“ Արարչան Հայրապետ Մայրապետիս Գրեգոր
“ Աստուածարան Վարդապետն ՚ի յիշատակ հոգ .
“ ւոյ եւ ՚ի վայելչութիւն Արարչան Պատրիարքին
“ Կասանեցնուցալոյ Տեանն Յաջաննու Աստ .
“ ուածարան վարդապետն Քաղիշեցւոյ . ԲՄԾ
“ հանգեաւ ՚ի Քրիստոս ե ո՛չ եկեալ վայելեաց .
“ որք հանգիստիք ե վայելէք ասացէք Աստուած
“ սղարմի . ամէն . ”

39.

Ատանաթայի մեծ դրան վրայ .

“ Աստուծոյ սղարմութեամբն ՚ի ԹՎ . ԹՃՀԸ .
“ մեք Գրեգոր եւ Յաջաննէս մեղապարս Վար .
“ դապետրս սպասուորք Արարչ Աթոռոյս . զորս
“ գրան նշմարի եղեալ զարմարակ տեղիս զմեզս

« Զինեցաք և պարսպեցաք և ՚ի Սուրբ Գահն չի .
 • Ըստ անքա խառնեցաք ՚ի խառն Աստուծոյ և ՚ի
 • յիշատակ ՚ի փշեկուսի և ՚ի պարձամու ազգիս
 • Հայոց և մեզ և ամուսնուլ Յոհաննէս Աւոր .
 • Գաղտնիս և ճնազոց մերոց և Նախարկոց և .
 • մեծաշն միարանից աշխատութեաց և պարմու .
 • թիւն ասուցոց . փշեկուցք և ընթերցոցք
 • Աստուած պարմի ասուցէք Քերպրեկէցո . Քե
 • յոյժ չանի և աշխատութեանի կատարեցա .
 • սղմակամութեանի Աստուծոյ և որոց ի բոցս :

Նայնակս Պարսա — Թաղի , Հաննա — Թաղի արեւելեան սենեկաց ,
 Գարբիէլ Պատրիարքի Թաղին արտաքին գրան . Երեք օտայ կոչեցեալ սենեկաց և Հաննա — Թաղի արեւմտեան սենեկաց վրայ Վրիպոր և Եւֆրատեանէս բազմե բախա Պատրիարքաց յիշատակարանները կան :

40.

Քիրէ ճ — Թաղի յիշատակարանը .

« Աստուծով ՚ի Պատրիարքութեան Արքայ
 • Գահն Տեառն Կարապետի Գանձակեցոյ Զինե .
 • ցան երկուսուսան իցուցքս նորապէս ՚ի յիշատակ
 • իւր և բոլոր միարանից . ՚ի փշեկուսի ազգիս
 • Հայոց ՚ի ՌՄԺԴ . Իշեցէք ՚ի Տեր » :

41.

Շորաթմազին մէջ .

- Ե՛ր Տէր Պրեկոյ-ը Հոյստայեւ Ս . Երուսա .
- զե՛մի շինեցի զխանո Նոր աներպի Տէրտանկ
- Կարոյ ինչ ՚ի քոյնչու Ք Բարիս Հոյսոյ . ՚ի
- Թափն Կարոյ երեսուն ակի . անայցսց անի
- Բարտան արցմի ՚ի ք Թնայոյ . :

Ս . Հրեշտակասպե տի վանուց Ե .
կե զեցւոյ մէջ .

42.

Աւազանին վրայ .

- Յէշտանկ է Ս . Աւազանս զոր ընծայեցին
- Թաշնն պաշի Կանգարեւոյ Վարդան Արշոյի
- Բարեւոյս անց արգիքն Պարան Յակոբն է Պարան
- Սակփանն . 1849 . :

43.

Պարհարանի տախտակեայ դրան
վրայ .

- Ի Հոյնասլան մեծ թուսկանին ՌՂԼ անէ .
- Ին կարգիցա Գուան Ս . Տաճարիս Տէրտանկ
- Տէր Միմարն մեռար Սակփեցի Կարտարայի .
- ակն . :

44.

- Ի Պատրիարքութեան Տեան Պատրիարք և,
- բարձրագոյն Արքեպիսկոպոս Վեհափայլ Սրբազան Սրբապետ և
- և բարձր տեղացի յանձնախումբի Առաջնորդ և անդիմապետ
- Տեա Օրհնակն և իւր անդառն և ի սրբապետացն և
- ԲՄԻԳ ԹՊԷ և ։

Ք ւ ւ ւ

Տ Ա Պ Ա Ն Ա Գ Ի Ի Ր Ք

Պ Ա Տ Ր Ի Ա Ր Ք Ա Ն Ե Ի Ն Շ Ա Ն Ա Ի Ո Ր
 Վ Ա Ր Դ Ա Պ Ե Տ Ա Ն Ս Ե Ա Ք Ո Ռ Ո Յ Ն
 Ե Ր Ո Ւ Ս Ա Ղ Է Մ Ի

I.

Արքայաճամբ Բ. Պատրիարքին զե-
 րե զճանձը՝ Ս. Յակովբոս Եկեղեցւոց
 փոքրիկ զաւթիճն ճաննելու զբան
 ձախ կողմը կը տեսնուի ։

- Ար Է Տարան և պահարան պարանկալ
- անդառն Տեան Արքայաճամբ Եպիսկոպոս Ե
- բարձրագոյն տեղացի յանձնախումբի Առաջնորդ և
- Արքայաճամբ և պահարան պարանկալ
- Սրբապետ և իւր անդառն և ի սրբապետացն և
- ԲՄԻԳ ԹՊԷ և ։

2.

Գաւթի Պատրիարքին .

Նոյն գաւթի աջակողմեան սեան
հարաւային երեսին վրայ .

« Տարածու այս : որ կայ աստէն : և գերեզման
« սա Տէր Գաւթի գերեզմանիկ եւ սուրբ հեղի .
« նակի . զնէզ ազաշէ աղերտալի . յիշման աստէն .
« զիս արժանի . ԹՎ . 22 » :

3.

Չախակողմեան սեան արեւմը-
տեան կողմը .

« Այս և հանգիստն Տէր Վարդանայ Արարչ
« Եղիսկոսոսի : եւ մեծ սուգ եթող եզրաւր
« Յովհաննիսի : որք կարգայք յաղաւթս յիշեալիք .
« ՈՁԷ » :

Հետեւեալք Ս . Փրկչայ վանուց
մէջ են .

4.

Գրիգոր Պարոն — Տէր Պատրի-
արքին .

« Այս և Պատրիարք Գրիգոր Պարոն Տէր .
« Այս բազմապատասկ բարեաց բարեակք .

- « Բազում շինութեանց աշխատաւ ամէր .
  - « Գեղեցիկ վարուց որինակ լինէր .
  - « Մեծ անուն թողեալ աշակերտ կարգէր .
  - « Իւր բարի կրօնից ընտիր հոգեակեր :
  - « Ամբս տասն և չորս⁽¹⁾ Հայրապետ նստէր
  - « Բազում գեղեցիկ կանոն յորինէր » :
- 1645 . ՌՂԴ . 1 . 7 .

Տապանաքարին և զերբն գըր- ուած է .

- « Վերտին նորոգեցաւ շիրիմս Եւզակիացի
- « Ռէիզ Անտոն Վարդապետի ձեռամբ . Թճին
- « Հայոց ՌՄԿԴ » :

Ծ .

Աստուածատուր Պատրիարքին .

- « Նսեմայարգ գիրք ստորին ունի յաւանդ
- « զգանձ գովելի : զմտքուր մտրմին բազմերջան-
- « կին : Աստուածատուր Վարդապետին . նքս-
- « տեալ ՚ի Գահն Յակոբոսին . ըստ սուրմնոյ էզրոր
- « մերոյ Փրկչին . մեծ Պատրիարք յաջորդ Նճին .
- « Արուսազէմ Ա . Քաղաքին : Հայրապետաց որրոց
- « կարգին փայլէր վարուք գեր քան զՆստին :

(¹) Տապանաքարի « Ամբս տասն և չորս »
սխալ է : ըստ որում Գրիգոր Պարոն—Տէր Երե-
սուն երկու տարի Պատրիարքական իշխանու-
թիւն վարած է :

- “ Կը անձանձիք 'ի քարոզին Աստուածաբան յաջ
- “ Բարունին : Արդ փոխեցաւ առ ցանկալին .
- “ շուկաց յաստեայս յոյն վերին . լցեալ շրջման
- “ ամբ հազարին . հարիւր քան յարարադին .
- “ (այն է 'ի Թփն շոյոց ՌՃԻ—1671) . :

6.

Կաստանդնուպօլսեցի Յովհաննէս Պատրիարքին .

- “ Այս է տապան հանգստեան Տեան Յով
- “ հաննու վարդապետի Ստանգօլցւոյ : Պատրի
- “ արգի Արրոյ Աթոռոյս : որ փոխեցաւ 'ի Քրիս
- “ տոս 'ի Թփն ՌՃԻՁ ամին : Ընթեկցողքդ յիշե
- “ ցէք եւ Աստուած ողորմի տաացէք : ամեն . :

7.

Մինաս Պատրիարքին .

- “ Այս է տապան Տեան Տեան Մինասոյ
- “ Աթիեցւոյ . Աստուածաբան վարդապետի եւ
- “ Արրոյ Աթոռոյս առաջնորդի որ փոխեցաւ 'ի
- “ կէանս վերին . Թփն ՌՃԻԳ . :

8.

Կիլիկիոյ Պետրոս Կաթողիկոսին .

- “ Այս է տապան Պետրոս Կաթողիկոսին կի

• Ժիկոյ • որ փոխեցաւ առ Տէր Դ ԹՂ • ԹձԷԷ
 • աժն • •

9.

Հաննա Վարդապետին .

• Այս է առաջն հանգանակ բարեօրոյ
 • ԱՅ՝ առաջն Հաննայ ցոյճանն • Առաւածաւ
 • յան Վարդապետի է Այս Եղիշտարաթն Այս
 • ապի ճոյնոյ • որ ժէ աճ զաժճաւարաթն
 • գործն կառարեաց է զչառ բարաւն կեաց Դ
 • պարտաց քնարաւն է Դ քնարաթիւն Առաւած
 • ծարկի ԱՅ՝ առայ Արքայ Յակոբայ • է առաւ
 • ժաճ աւանաւն փոխեցաւ Դ Գրիտաւ • Դ ԹճԷ
 • ԹձԷԷ աժն Դ ցանթիւ ժԱ • էս ճն առ
 • էժազ սխիւղաց իւրոյ • որ հանդիպի է ըն
 • թեւնայ ը իւրանով Գրիկի է Առաւած
 • պարթ առաջի սե • է Տէր ձեզ պարթոյն
 • աժն • •

10.

Գրիգոր Նղթայակի Պատրիարքին .

• Կանչ Գրիկին արթուն աւանաւ անկողնայ
 • Զարաթաւթիւն զչառ ծարին ներ աննեւ
 • Զաթ հարիւրակ զան պարտաց քնարեւ
 • Եւրո Յակոբայ սին աճարաթն կառարեւ

- Պէ՛հ աշակերտ մեծ վարժապէն Պարզանայ .
- Հրեշտակական վարուք իցնեալ անինայ .
- Աստիւտփայ բազարափայ յարակայ .
- Յարենս Կին միշտ ակն 'ի բաց աներկբայ .
- Ռ. Թաուն անոք միշտ կուսութեան պարապեալ .
- Մարտնայն հանգիստ իուն մի երբեք ոչ տուեալ .
- Յասպարիզի մարտին յազիժող ներգանալ .
- Գրնաց անուշ զանեղծ պսակ պատրաստեալ .
- Ննիլ մարտնով Գրիգորիան որ արթուն .
- Հոգւովն հակե առ միշտ բարին որ անհուն .
- Արու՛՛մ ե գործքն պսակե զիւրն անուն .
- Զի հաւատով ե սուրբ գործովն եր արքուն .

• Յիշեալ լիցի միշտ 'ի բարին

• Բարեբարոյ մեծ Մահակսին .

• Եինող շիրմին մերոյ Պէ՛հին .

• Ար Սեղրեարոս Երեւանին • .

1749 . ՌՃՂԸ .

II .

Կոչում Յովհաննէս Պատրիարքին .

- Աստուածաբանից իշխանի այս ե տաղան .
- Եւ անօթոյն Հոգւոյն Արքայ այս սթարան .
- Տեղ Յովհաննէս Պատրիարքին Տիւղանդից .
- Ար Թայ փառաց եր Գոգրատան Աւիտոցու .
- Զիժեսաստութեան սուրբ մարգարեան որ եր
Թագուն .
- Ի լլսս կամ՝ այս գերարքին իւրին գիտան .
- Քուն հնգից անոց մի՞ի գեր բուն զիմաց .

« Զհարիւր ամաց գործ կատարեաց այս

լուսադրեաց :

« 11. Յակորայ պարտուց բարձեան սա է

պատճառ :

« Եւ լուսացեան արդիս ակոսին՝ սա սուրբ աճառ :

« Վկայաւեր, իմաստասեր, սակերեբան

« Զոր արք ազեար շէն գովելոյ գրեզ արժան » :

12.

Խորենացի Թէոդորոս Պատրիարքին .

« Այս է հանգիստ իւր տապանի Առն մեծի

« բարեբնանկի Թէոդորոս Արքապանի Արքայ Գառ

« հիս Պատրիարքի : Էջր Նահանգաւ Տարանացի

« բնիկ գիւղէն Խորենացի . լի սուսրբ սր ձե

« բաւթեան հանգեաւ առ Տէր բարի ծախուսեր :

« Թժնն Հայոց յարեթեական ՌԺ քառ յարեղեան :

« Գեկաների կոյսն ընդ ինչեան » :

13.

Գանձակեցի Կարապետ Պատրիարքին .

« Այս է տապան հանգստեան Գանձակեցի

« Արքապան Կարապետ Պատրիարքի արքայ ԱԹ՝

« աշխ Երուսաղէմի . սր փոխեցաւ յանանց կեանս

« ՚ի Թժնն ՌՄԺէ . սրբ հանգիւղիբ տաւր զ՝

« զարմի » :

14.

Վանցի Պողոս Պատրիարքին .

- « Հողանիւթեաց այս դամբարան
 « Մարտնոյ միայն սա կոչարան .
 « Նիւթ առաջին եւ գոչարան .
 « Վազնան վերջին սա որ դառնան .
 « Արդ՝ որ եղեալս ե՛ր յայս տապան .
 « Պողոս արհի բարուճական .
 « Նստեալ յԱթոս պատրիարգական .
 « Ար ՚ի Սազիտ երկերն կոչման .
 « Բակերս բարի քաջ հովուական
 « Եւ սիրելի քաջ մարդկան .
 « Խուն ինչ քառոյ թողեալ զայն կեան .
 « Մածկեալ եզեւ ներ հոգ տապան .
 թփն . ՌՄԻԻ .

15.

Քանարեացի Յովակիմ Պատրիարքին .

- « Այս ե տապան հանգստեան .
 « Երբտա՛տ քայանի յշան Տերունեան .
 « Զի մի գարնչի տնանկ աճաշեցեալ .
 « Ար ետ ՚ի ներքոյ վիժիս ինպոչեցեալ .
 « Յովակիմ Պատրիարգ յարջոյթեալ
 « Եւ ծովամին ⁽¹⁾ կոչեցեալ .

(1) Յովակիմ Պատրիարգ Քանարեացին՝ յՍ.

- " Զեռամբ իմով շարացրեալ ,
 " Առ Տեր Յիսուս գնացեալ " :
 Ի ԹՔԻՆ ԹՄԻՐ և Սեպտեմբեր ԻՐ :

16.

Թրակացի Յարութիւն Եպիսկոպոսը Նուիրակութեան պաշտօնիւ ՚ի Զմիւռնիա կը վախճանի , բայց ՚ի յիշատակ կը կանգնեն խաչ—քար մի այս Տապանագրով .

- " Կանգնեցաւ Ս . Խաչս բարեխոս առ Աստ .
 " աւած վասն փրկութեան հոգւոյ Արքայ ԱԹՈ .
 " ույս բնիկ միտքան Թեքիրտաղցի Յարութիւն
 " Եպիսկոպոսի : որ ՚ի գործ Նուիրակութեան
 " գնաց ՚ի Զմիւռնիս քաղաք և անդ հանգեաւ ՚ի
 " Քրիստոս . ԹՄԻՐ . Սեպտեմբեր Լ , " :

17.

Եւզոպիացի Պետրոս Պատրիարքին , որոյ գերեզմանը Յոպպէի վանուց Եկեղեցւոյ դաւթին մէջ է .

բուսազեմ գալու մամանակ՝ նաւն ճանապարհին կը խորտակի և ծովասոյզ կը լինի . սակայն ինքն կ'ազատի : ուստի և ծախծին կը կոչուի :

- « Եւ զսկիւնցի Աբրահամ Վարդա Պատրիարքն
 « Աբուսաղէմի ՚ի ժամանակս պատերազմին ՅԸ.
 « Բանկորդաց յարեամ բանակն Օսմանեան եր ՚ի
 « Յոսպէ : յառաւել նեղութենն էին առ Ն.
 « պարզումս գտանել աշտելութիւն : որոյ հասեալ
 « անգնն զախմանն հանգեաւ ՚ի Տէր : որոյ Շ՞.
 « զին Տէր լուսաստրեոցէ : ՚ի Թաթն ՌՄԹ՛.
 « Յունիսի ԻԱ » :

18.

Ի յիշատակ Սկիւտարի մէջ վախճանեալ Պաղտատար Եպիսկոպոսին .

- « Կանգնեցաւ Ս . Խաչո բարեխոս առ Աստ.
 « ուսած ՚ի զբիւթիւն հոգւոյ Աւագ — Լուսա.
 « բար Պաշկցի Պաղտատար Եպիսկոպոսի : որ
 « վան գործոց Ս . Աթառոյս երթեալ ՚ի Պո.
 « լիս : անդ առ Քրիստոս հանգեաւ . Թաղեցաւ
 « ՚ի Սկիւտար . ՚ի Թիւ ՌՄՄԸ Բն :

19.

Վանցի Թէսղորոս Պատրիարքին .

- « Թէսղորոս Վէհ՛ ընտիր հոգեւոր .
 « Ի յերկրն Վանոյ՛ յոյժ հոշակաւոր .
 « Տիպ Լուսաստրցի՛ Պարմէս փառաւոր .
 « Մարտական վարու՛թ եւ պսակաւոր .
 « Կատեալ ՚ի յԱթոս՛ պրոյն Արմի .
 « Եղոր Տեան եղև՛ յաջորդ անուանի .

- « Զանալը շէն պահելէ՝ զԱթուան Փրփլէի .
 « Բալց տեւեալ սանջը՝ միայն տասն ութի .
 « Դարձեալ ստացաւ՝ սու ըզմեր տեղի .
 « Տաճար Մննդեան՝ եւ Աստուածածնի .
 « Իսկ հասեալ ՚ի տիս՝ ետմնեկ տասնեկի .
 « Աւացաւ ՚ի մենջ՝ ՚ի բուն հայրենի » :
 Յամի Տեառն 1819 յՕգոստոսի 22 :

20.

Ներկամիդացի Գաբրիէլ Պատրի-
արբին .

- « Ի բարձրելուն երգէ Արարք միտղեաց .
 « Այս գառաստան՝ բայն եւ զն՝ զայելուչ .
 « Ետպաղէլ իմ՝ նուազելոյս ՚ի կարեաց .
 « Ընդ այր անոյչ . այր եւ անան իմ բնկալուչ :
 « Գաբրիէլ եմ սուրբ Աթուոյս Գահակալ .
 « Այլ ներկամիդ ծծել եւս ինձ զտղ նախկին .
 « Որ իմն եր բազդ յայս աստիճան վերառեալ .
 « Ընդ փորձ անցուց սրպէս գտկի քորային :
 « Քսանս երկու ամաց չբնանս ՚ի գահին .
 « Զիշտանութեան յաջն բնկալեալ գաւազան .
 « Զիմ շունչ վերջին յաւանդ թողի . ո՞վ շնորհիս .
 « Ետյս սուրբ Աթան յեցեալ յալիս ձերութեան :
 « Որ փառասորի քս սուրբ անունս յայս կայան :
 « Տեր իմ Յիսուս . ուր եւ փառի քոյդ շիրիմ .
 « Ի փող զուարթնայն անդ անճառկոյն ՚ի խորան .
 « Հնչեա՛ յականջս . հանգիր ծառայ մտերիմ » :
 Յամի Տեառն 1810 Ապրիլ 25 . Ամաց 76 :

21.

Ի կօր գեղջէ՛կ Տարօնոյ Զարարիս Պատրիարք
Երուսաղէմի Տէր Պետրոսեան :

“ Մահ ե գերեզման՝ գերեջ զամենայն, գե.
“ բեցիք ե զիս ՚ի իմ վաթսուսն ամ, ՚ի սուրբ Պա.
“ տարագի՛ պատճառս մատուցման, ՚ի կենդա.
“ նակիք՝ Փրկչին գերեզման. Տէր Յիսուս Քրիս.
“ տոս՝ վասն քո թաղման, զթաղեալս զերածեա՛
“ քու իջ հանգստեան. 1846 Մայիս 7 ր :

22.

Պանն սակերաց Տ. Տ. Արապիս Աբբ Եղիս.
Կոստսի եւ Պատրիարքի Ս, Երուսաղէմի :

“ Հախն Քրիստոսի հովիւ հոգեկան
“ Բանական հնձոց մշակ տերունեան
“ Հայելի ընտիր վարուք մարութեան
“ Անձանձիր քարոզ կենացն անվարձան
“ Նորոգիչ Քահոյս տեղեաց զանազան
“ Աբբ կոն ակնբեւ գրեալ ՚ի յարձան.
“ Հովիւայեւս քարի
“ Փրկիչ աշխարհի
“ Տուր անս տեղի
“ Ի քու՛մ խորանի ր :

1850 Մայիս 25 :

ՍՈՒՐԲ ՊԱՏԱՐԱԳԻՔ

ՈՐՔ ԿԸ ՄԱՏՈՒՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ
ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԷՆ Ի Ս. ՏԵՂԻՍ

Բայ ՚ի որոշեալ Հանդիսաւոր
Պատարագներէն՝ զորս վարը մի առ
մի պիտի գրենք, ամեն օր ⁽¹⁾ Սուրբ
Պատարագ կը մատուցուի որոշեալ
Ժամերուն ՚ի Ս. Յարութիւն և ՚ի
Ս. Աստուածածին Ս. Գերեզմաննե-
րուն վրայ, և ՚ի Բեթլէհէմ՝ Սուրբ
Այրին մէջ՝ ՚ի վերայ Ս. Մենդեան
տեղւոյն :

ՀԱՆԴԻՍԱՒՈՐ Ս. ՊԱՏԱՐԱԳԻՔ
Ի ՍՈՒՐԲ ՏԵՂԻՍ

1². Սուրբ Մենդեան ճրագալոյցի
երեկոյն ճրաչափառ ՚ի Ս. Մենդեան
Տաճարն, և Ս. Պատարագ Ս. Այ-
րին մէջ. գիշերը ժամը 5ին Տաճա-

(1) Երբ Ս. Տեղեաց վրայ Հանդիսաւոր Պա-
տարագ լինի, սոքորական Ս. Պատարագը չը մա-
տուցուի :

րին մէջ՝ մեզ սեփական հիւսիսային
կողմը խամբողութիւնը սկսուելով՝
յետ խամբողութեան Ս. Պատարա-
զը կը մատուցուի Աւագ — Սեզանոյն
վրայ, և ապա առաւօտուն՝ Այրին մէջ
ի վերայ Ս. Մենդեան տեղւոյն, սոյն
վերջին Պատարազը կը մատուցանէ
Ս. Պատրիարքն կամ մի Եպիսկոպոս :

2°. Ութօրէից՝ այն է Անուանակո-
չութեան Տօնի օրն Հրաշափառ ՚ի
Ս. Յարութեան Տաճարն՝ և Հանդի-
սաւոր Պատարագ ՚ի վերայ Ս. Գե-
րեղմանին Քրիստոսի . խամբարն է
Եպիսկոպոս :

3°. Բուն բարեկենդանի շարժուն
Ուրբաթ օրն՝ Ս. Պատարագ ՚ի տունն
Ս. Մարկոսի Աւետարանչին որ ՚ի
վանս Ասորւոց :

4°. Թէ ոչ որոսի շարաթ երեկոյին՝
Հրաշափառ ՚ի Տաճարն Ս. Յարութեան,
և Կիւրակի առաւօտ՝ Ս. Պատարագ
Ս. Յարութեան վերնատան մէջ, և
զկնի Ս. Պատարագին Մեծահանգէս
Թափօր շուրջ զՍ. Գերեղմանաւն Քնի

5°. Մեծի սրահոց Տնտեսի Ախւ-
րակէին Հանդիսաւոր Ս. Պատարագ
ի Սուրբ Համբարձում՝ որ ՚ի լեբինն
Չիթենեաց :

6°. Գատաւորի Ախւրակէի շարաթ
օրը՝ Երեկոյին Հրաշափառ ՚ի Տաճա-
րըն Ս. Յարութեան, Ախւրակէի ա-
ռաւօտուն Ս. Պատարագ ՚ի վերայ
Ս. Գերեզմանին Քրիստոսի, և սպա
Մեծահանգէս Թափօր, Ժամարարն
է Ս. Պատրիարքն :

7°. Ծաղկազարդի շարաթ օրը Ե-
րեկոյին Հրաշափառ ՚ի Տաճարն Ս.
Յարութեան, Ախւրակէի առաւօ-
տուն Ս. Պատարագ ՚ի Ս. Վերնա-
տան՝ Եւզինի Ս. Պատարագին Մե-
ծահանգէս Թափօր շուրջ զՍուրբ
Գերեզմանուն Քրիստոսի :

8°. Աւետման Ս. Աստուածածնի
օրն՝ Հրաշափառ և Հանդիսաւոր Ս.
Պատարագ ՚ի վերայ Ս. Գերեզմանին
Ս. Աստուածածնի :

9°. Աւագ-Շարաթ օրն Երեկոյին
Հանգէս ԼՈՒՍԱԻՈՐԵԱՅԻ ՚ի Տաճարն

Ս. Յարութեան , եւ Հանդիսաւոր
Թափօր շուրջ զՍուրբ Գերեզմանաւն
Քրիստոսի , զկնի Թափօրին Ս. Պա-
տարազ ՚ի Ս. Վերնատան :

10°. ԶԱՏԿԻ օրն ժամերգութիւն
և Մեծահանդէս Թափօր շուրջ ըզ-
Սուրբ Գերեզմանաւն Քրիստոսի , և
Ս. Պատարազ ՚ի վերայ Ս. Գերեզ-
մանին . ժամարարն է Եպիսկոպոս :

11°. Զատկի Բ. օրն՝ Հանդիսաւոր
Ս. Պատարազ ՚ի Ս. Յակովբ՝ և Մեծա-
հանդէս Թափօր ՚ի մէջ Ս. Եկեղեցւոյ ,
ժամարարն է Ս. Պատրիարքն :

12°. Աշխարհամտորան Կիւրա-
կէի օրն՝ ժամերգութիւն ՚ի Ս. Վեր-
նատան , եւ Ս. Պատարազ ՚ի վերայ
Ս. Գերեզմանին Քրիստոսի . ժամա-
րարն է Եպիսկոպոս :

13°. Ս. Համբարձման օրն՝ Հրա-
շարիառ և Ս. Պատարազ ՚ի Ս. Համ-
բարձման օր ՚ի լերինն Զիթենեաց :

14°. Գիւա Տիոյ Սուրբ Աստուա-
ծածնի օրն՝ Ս. Պատարազ ՚ի վերայ
Ս. Գերեզմանին Ս. Աստուածածնի :

15°. Վերափոխման նախորդ երեկոյին Հրաշափառ և Ժամերգութիւն ՚ի Տաճարին Ս. Աստուածածնի . Վերափոխման օրն , նոյնպէս Հրաշափառ և Ս. Պատարագ ՚ի վերայ Ս. Գերեզմանին Ս. Աստուածածնի . Ժամարարն է Ս. Պատրիարքն կամ մի Եպիսկոպոս :

16°. Յովակիմայ եւ Աննայի օրն՝ Ս. Պատարագ ՚ի Ս. Աստուածածին ՚ի վերայ գերեզմանին Հայր Յովսէփայ :

17°. Գիւտ Գօտւոյ Ս. Աստուածածնի օրն՝ Ս. Պատարագ ՚ի վերայ Գերեզմանին Ս. Աստուածածնի :

18°. Ս. Աստուածածնի ծննդեան օրն՝ Հրաշափառ և Ս. Պատարագ ՚ի վերայ Ս. Գերեզմանին Ս. Աստուածածնի , Ժամարարն է Եպիսկոպոս :

19°. Արքայն Գէորգայ զօրավարի օրն՝ Ս. Պատարագ ՚ի Սուրբ Գէորգ Եկեղեցին՝ որ ՚ի վանս Ղաթուոց . և այս երեկոյին Հրաշափառ ՚ի Տաճարն Սուրբ Յարութեան :

20°. Վարագայ Ս. Խաչի Տօնի օրն՝ Ս. Պատարագ ՚ի Տաճարն Սուրբ Յա-

բութեան ՚ի վերայ Ս. Գերեզմանին
Քրիստոսի :

21°. Սուրբ Աւետարանչաց Տօնի
օրն՝ Ս. Պատարագ ՚ի Մատրանն (¹)
Ս. Յովհաննու, որ ՚ի գաւթ Տաճա-
րին Սուրբ Յարութեան :

22°. Սուրբ Յովսէփայ Աստուա-
ծահօր Տօնի օրն՝ Սուրբ Պատարագ
՚ի Սուրբ Աստուածածին ՚ի վերայ
գերեզմանին Հայր Յովսէփայ :

23°. Գլու թաչի Շարթ կրե-
կոյին՝ Հրաշափառ ՚ի Տաճարն Ս. Յա-
րութեան, Ժամերգութիւն ՚ի Ս. Լու-
սաւորիչ Եկեղեցին, և Ալուրակի ա-
ստուան՝ Ժամերգութիւն և Սուրբ
Պատարագ դարձեալ ՚ի Ս. Լուսաւ-
րիչ Եկեղեցին, զկնի Պատարագին
Մեծահանգէս Թափօր շուրջ զՍուրբ
Գերեզմանաւն Քրիստոսի :

24°. Ս. Աստուածածնի Ընծայման

(¹) Սոյն Մատուռը՝ ինչպէս Պատմութեանս
Ճշ իւր տեղն ըսինք մեզ սեփական լինելով նոյն
պօղեակ օրն ՚ի զստ ուրիշ Ժամանակներ ևս
Սուրբ Պատարագ կը մատուցուի :

օրն՝ Հրաշափառ և Ս. Պատարագ ՚ի վերայ Ս. Գերեզմանին Ս. Աստուածածնի, Ժամարարն է Եպիսկոպոս :

25^օ. Յղութիւն Ս. Աստուածածնի ՚ի յԱննայէ, Հրաշափառ և Ս. Պատարագ ՚ի վերայ Ս. Գերեզմանին Ս. Աստուածածնի, Ժամարարն է Եպիսկոպոս :

Ի Սուրբ Տեղիս մատուցեալ վերայդրեալ ամէնօրեայ և Հանդիսաւոր Սուրբ Պատարագներն ՚ի զատ, Սուրբ Յակովբայ Տաճարին մէջ ընդհանրապէս Շարաթ օրերն ՚ի վերայ Ս. Գլխադրի մատրան՝ և Կիւրակի օրերն ՚ի վերայ Աւագ — Սեղանոյն Ս. Պատարագ կը մատուցուին՝ եթէ նոյն օրերը Սուրբ Տեղեաց մէջ Հանդիսաւոր Պատարագի օրեր չըլինին. նոյնպէս Ս. Յարութեան Վերնատան Սեղաններուն վրայ Ս. Պատարագ կը մատուցուի, սովորաբար երկու կամ երեք շաբաթն անդամ մը : Իսկ մասնաւորապէս ՚ի Ս. Յակովբ Հանդիսաւոր արարողութիւնք կը

կատարուին հանդերձ Ս. Պատարագաւ, Իսահակայ Պարթևի Հայրապետին, Տեառնընդառաջի, Սուրբ Վարդանանց զօրաւարաց, Աւագ Հինգշաբթի, Եկեղեցւոյ, Վարդափառի, Խաչ վերացի, Դաւթի Մարգարէին, և Որդւոց որոտման և այլն Տօներու օրերն, Ասոնցմէ զատ Ուխտաւորաց ժամանակ գրեթէ ամեն օր Սուրբ Պատարագ կը մատուցուի ՚ի Ս. Յակովբ, և որոշեալ օրեր այլ և այլ Սուրբ Սեղաններու վրայ:

Հոգեգալստեան Նախատօնակն՝ Հանդիսաւոր Պատարագն՝ եւ երեկոյեան Անդաստանն կը կատարուին ՚ի Ս. Փրկիչ, մեր սեփական վանուց մէջ, ուր տարին քանիցս անգամ մասնաւոր Պատարագներ ևս կը մատուցուին, Երկրորդ ծաղկազարդի հանդէսն՝ և Ս. Հռիփօիմեանց և Ս. Հրեշտակապետաց Տօնախմբութիւնքն կը կատարուին մեր Ս. Հրեշտակապետաց Եկեղեցւոյն մէջ:

Հ Ա Մ Ա Ն

ԵՐԵՅ

Ուխտաւորք 'ի Յապոյե և ուղեւորու- թիւն նոցա 'ի Ռեմէն	7-17
Ռեմէն և ուղեւորութիւն 'ի Ս. Երու- սաղէմ	17-26
Ս. Յարութեան Տաճարը, Պատմական .	26-50
Ա. ԱՅՅԵԼՈՒԹԻՒՆ . - 'ի Տաճար Ս. Յարու- թեան	55-65
Ն. " - — 'Իսախն ճանապարհը մինչեւ 'ի գերեզման սակնասուրբ կուսին .	65-90
Շ. " - — 'ի Ս. Փրկիչ և 'ի հարա- ւային շրջակայքն Ս. Երուսաղէմի	90-125
Չ. " - — Ս. Յակոբայ Եկեղեց- ւոյն և վանուց մէջ .	125-148
Դ. " - — 'ի վանս Ս. Հրեշտա- կայեաի և քաղաքին մէջ գտնուած ուրիշ պատմական տեղերը .	148-178
Ե. " - — 'ի լեանս Սուրբ Համ- բարձման	178-200
Զ. " - — 'ի Բեթլէհէմ եւ 'ի շրջակայս նորին	200-245
Է. " - — 'ի Տաճարն Սողոմոնի, կամ մզկիթն Օմարայ .	245-274

- Թ . ԱՅՅԵԼԻՍԻՔԻՆ . - Ի գերեզմանա թա,
գաւարաց: գաւառաւ,
բաց . և այլն . . . 274-292
- Ժ . " - Բաժնանու ճննդեան
դիւրս: այն և լեւուս,
կողման փանքերը . 292-310
- ԺԱ . " - Ի Երզնան . Ի Մե,
ուսու ճով և այլն . 310-332
- ԺԲ . " - Ի Նաղարեթ . Ի Սա,
մարիա . և այլն . 332-390
- ՈՒԵԼԻՍԻՔԻՆ Ա . ԲՆաւարանք և Թաւ -
բարր 390-411
- " Բ . Տաղանդիքը Պատրիար,
բաց և նշանաւոր Պար,
գաղտնաց Ս . Աթուռն
Երուսաղէմի 411-422
- Ս . Գաւարաց բար կը մտաւ զու ին Հայոց
Միտրանու լիւան կարճի . Ի Ս . Տեղեւ . 425-430

